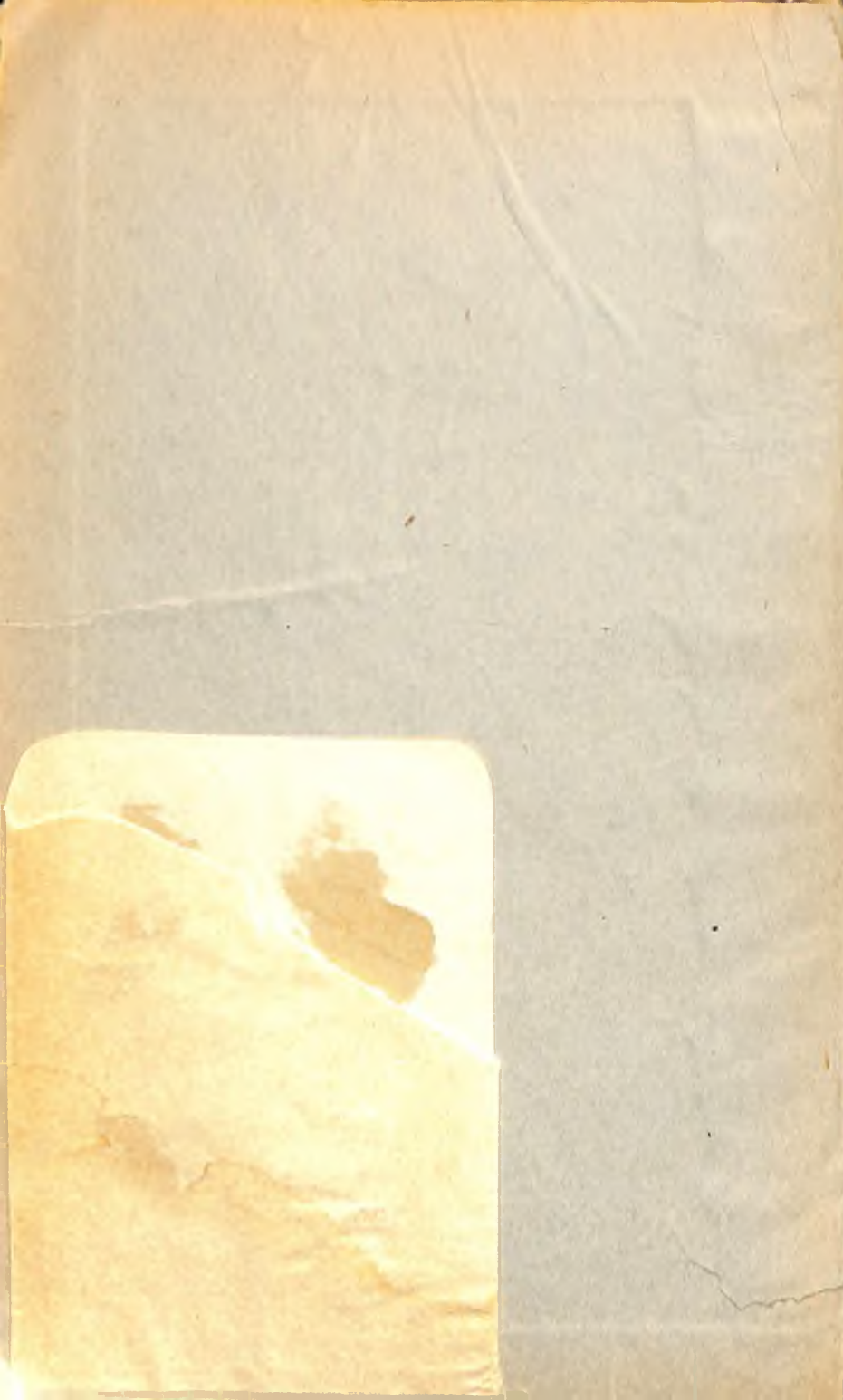

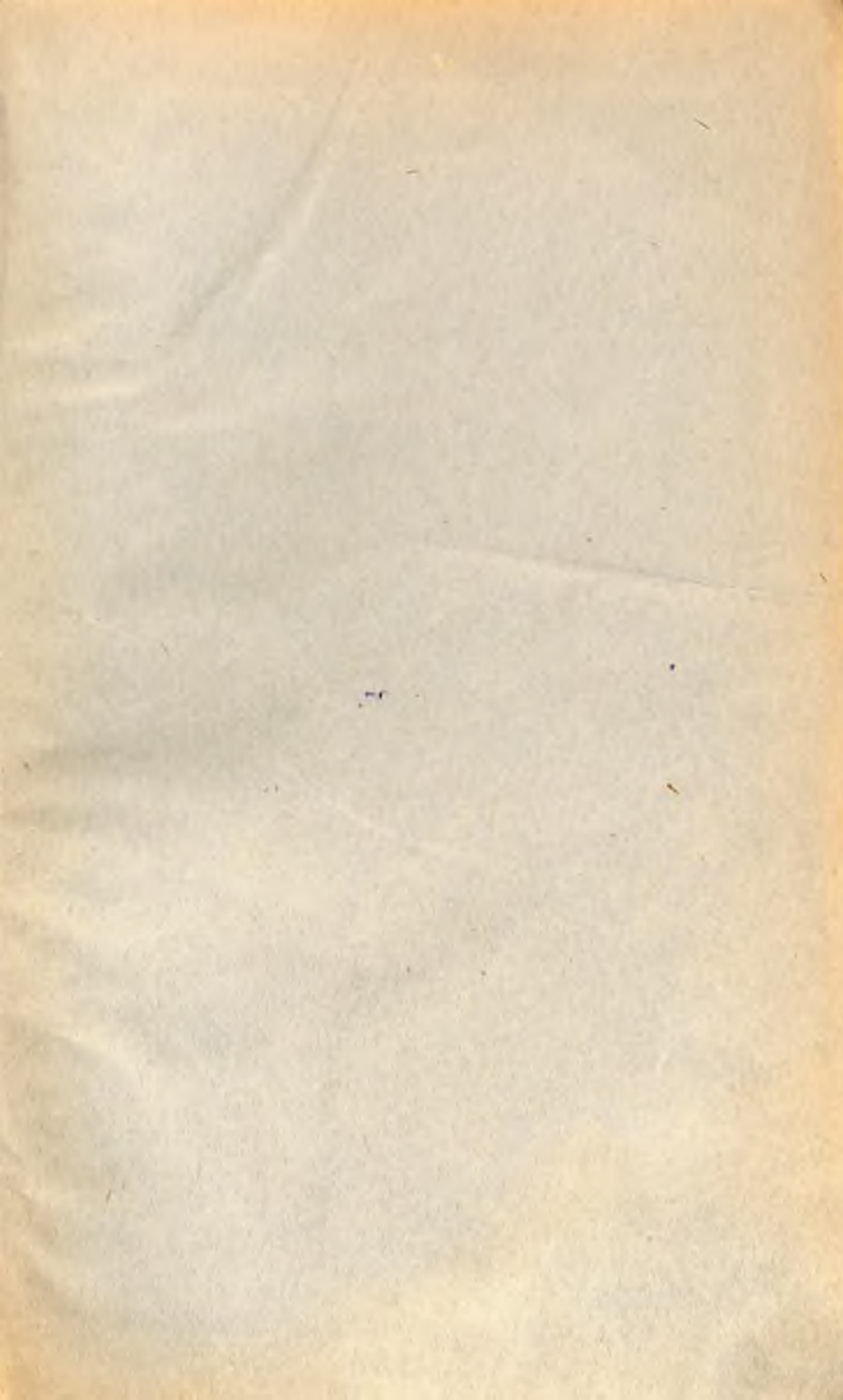
84(2=6321)6
A 285

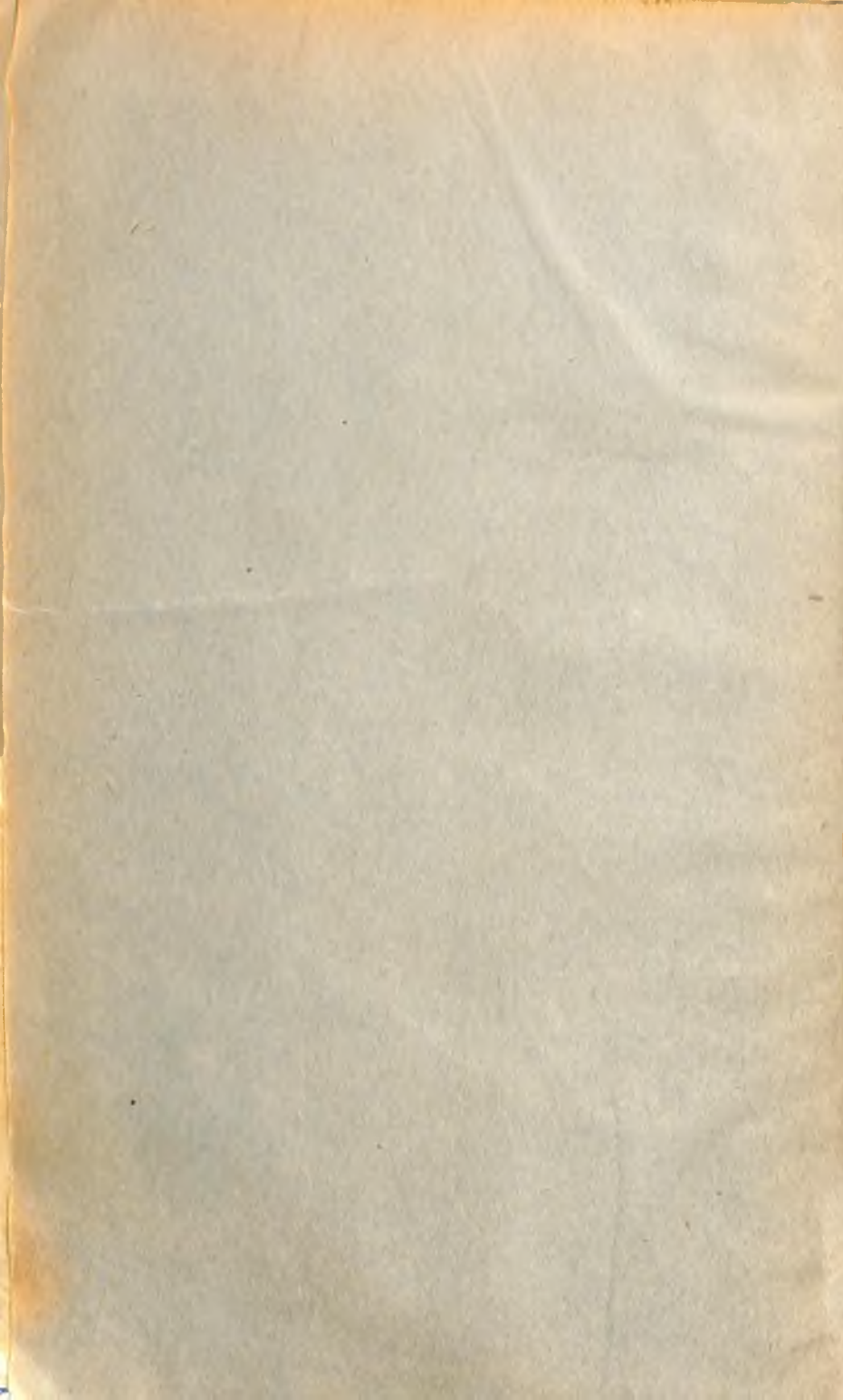

Аржан Адаров

АМАДУ

Amear Agayus,

Аржан Адаров

АМАДУ

П О В Е С Т Ъ

Горно-Алтайская
областная
БИБЛИОТЕКА.

АЛТАЙДЫҢ БИЧИКТЕР ЧЫГАРАР ИЗДАТЕЛЬСТВОЗЫНЫҢ
ТУУЛУ АЛТАЙДАҒЫ БОЛУГИ

1964

84(2=632.1/5-4
A285

КУКУРТ

Ат үште изү болгон. Ару чаңкыр кей шыгырап, жиргилдиндер жылыжып, мызылдажып турган. Же эниргери кенетийин салкын согуп, куудан өлөңди шылыратты... Эркей жолдон чыгып, араай кожондоп, агаштардын ортозыла базып баратты. Эбире сары куудан. Көк жүк ле жолды жакалай жажарып чыгып клеетти. Же эски өлөңниң алдынан күүк-тамандар баштарын өрө көдүрүп турдылар. Олордын өни айас теңери ошкош көк-чаңкыр болды. Чечектер жаскыда кандый да саң башка жараш жыттарыла жытанат. Эркей олордын бирүзин үзе тартала, платьезиниң төжине тагып алды. Ого бүгүн сүүнчилү де, жеңил де болды. Керек десе теңерини кара булуттар туй тартып ийгенин де көрбөй калды. Бир ле көрзө, агаштардын ортозы бүрүнкийлей берген эмтир. Кайда да жалкын жалт эдип калды. Агаштар коркушту шуулажып, жайканыжып турды. Анча-мынча болбой, ургун жаңмыр уруп ийерден айабас. Эркей жолго чыгып барала, уур сопокторын уштып, жымжак тобракту кургак жолло жүгүрип ийди. «Жаскы иш божогон, эмди кандый макалу —

деп, ол сананып браатты. — Жааш жаазын, кыраларымды сугарзын. Жанмыр мени базатан эмтир!» Же бурылчыктын ары жанынаг мотоциклдү кижичыга конуп келди. Ол Жолдош эмтир. Эркейдин жанына тура түжүп, ол жүзинин талортозын бөктөп турган очказын мандайына жылдырып, айтты:

— Кайдаар табылбай калган? Ончо улус жанып келген. Сени станнаг бери бедреп жүрдим.

— Мен жолдын арка жаныла келгем!

Эркей сүүнгенине каткырып ийеле, мотоциклге учкажып алды.

Баштапкы уур тамчылар тыч-мач келип түжерде, ол жажу үниле чыгырып ийди:

— Ой! Жааш једип келди!

— Алдырбас! Кайылбас болбойын? Бек тудун! — деп, Жолдош мотоциклдин тиркирежи өткүре кыйгырды. Ол түс жолго чыга конуп, өзөкти төмөн учуртып ийди. Кулакка жагыс ла салкын сыгырып турды. Эркей коркыганына онон бек тудунып, онын жардына жапшына берди. Тудужын эмеш ле когузадып ийзе, салкын оны учура бергедий болды. Онын учун ол уулдын ач белинег чыт этире кучактап, көзин јумуп алган барып јатты. Керек дезе деремнеге де кире конуп барганын билбей калды. Билип ийген болзо, ол Жолдошко өйинег өткүре тын жапшыбас эди. Деремненин үй улузынын тилдери узун. База бирүни тапкылап ла ийер! Мотоцикл токтой түжерде, Эркей көзин ачып, јана болды. Чочыган бойынча ол мотоциклден арай ла антарыла бербеди. Эбире ајыктап көрөрдө, оромдо кижичок эмтир. Эркейдин санаазы эмеш жарый түшти. «Је көзнөктөг кем-кем көрүп ийген болбой» — деп, ол мотоциклден түжүп, сананды. Онон колын жагып ийди. Кайдалык! Бу ла өйдө жагмыр, көнөктөг урган суу чылап, уруп ийди. Эркей ары болуп жүгүрип јадала, кайа көрди:

— Жолдош! Жааштын алдында не тураг? Турага кир! — Бойы сенектин эжигин ача тартып, кире конды. Жолдош мотоциклин тургузып койоло, база тура јаар жүгүрди. Карагуй сенекте неге де бүдүрилеле, арай ла күч барып түшпеди. Ол кимиренип арбанала, турага кирип барды. Эркей печкенин жанында каткырып турды. Ол Жолдоштын бүдүрилгенин ле арбанганын угуп ийген ошкош.

— Бу сенекте нени салып койгон улус?! — деп, Жолдош унчукты.

— Куда-ай, Жолдош, сен торт ло сагыш жок кижн эмтирин! Эмди ле сенин мотоциклинге отурадым эмежим бе! — деп, Эркей кўлүмзиренип айтты. — Анайып магтадып клееделе, жыгылган болзобыс, не болор эди?

— А не жыгылатан? — деп, Жолдош сурады. — Эзирик эмес, не жыгылатан? Тын магтатсан, качан да жыгылбазын. Жангыс ла коркунчак, чочынкай улус жыгылып жат. — Ол отургушты алала, печкенин жанына Эркейле коштой отурып алды. — Өзөк-буурыма соок салкын өдө берди. Бу печкеде от бар ба?

— Жок. Тегин јерге жапшынба.

— А сен не жапшынып турун?

— Мен темигип калгам. Соокчылым коркуш — деп, Эркей сўнчилү унчукты. — Эмеш ле булутту кўн болзо, Печкеге жапшынар кўўним келер.

Жолдош бир кезек өйгө нени де айтпай, Эркейди аъектап отурды. Эркей там ла жаранып брааткан эмтир. Сыны коо, көзи де чокту, көрүжи де башка, кижн база мындый капшай өскөрөтөн туру. Эрмеги де сан башка, анылу. Азыйда, школдо үренип турар тушта, мындый болгон бедн? Тегине ле улустын көзи тийер. Азыйгы ла бойы жүрзе кайдар!

— Не? Таныбай турун ба? — деп, Эркей онон эмеш тууралап, унчукты. — Айса кемле-кемле түнейлеп турун ба?

Жолдош онын сурагына каруу бербедн. Ненин де учун чырайы изип, төмөн көрди.

— Танкы тартарга кем жок по?

— Тарт ла. Абый танкылап жат. Мен үренип калгам — деп, Эркей жагмырдын шуулажын тыгдап, унчукты. — Макалу ла жаап жат.

— Нези макалу?

— Өлөн өзөр, аш өзөр.

— Јут кўнде койлор, кураандар өлүп жат.

Жолдош танкынын ыжын тескери тартынып, јөткүрди. Экү унчугушпай отурдылар. Тышкары жалкын жалтылдап, тегери күзүреп турды. Кайда да агашка жалкын түшти ошкош. Не де жызырт эдип калды. Эркей чочып, ийинин кызынып ийди. Онон Жолдош јаар көрүп, араай айтты:

— Карчага Иваныч пленумнан келди бе? Кандый ла солундар айдып келбегей.

— Та, билбей турум. — Жолдош папирозын учына жетире тартпай, өрө турды. Өзөк-буурында та не де чым эдип калды: «Карчага!»

— Не отурбай турун?

— Барар керек, — Жолдош кепказын кептей тартып ийди.

— Жер ижи керегинде жаан куучын болуп жат. Сени бу сурак сонуркатпай жат па? — деп, Эркей чала өөр-көп айтты.

— Жок, мен агроном эмезим.

— Бу сен не ачынып турун?

Жолдош нени де айтпай, түрген чыга берди. Онон сектинг эжигин ачып, кородоп сананды: «Карчага Иванович, Карчага Иванович! Адаганы ла жагыс ол! Эх...» Ол оору-сысту күнүркеп турганына там ачынып, санаа-зында бойын кармап баратты.

Эркей нени де ондоп болбой, кайкап турды, оног сопогын, плащын кийип, чыга конды. Жолдош жаашты өткүрө өзөкти төмөн мантадып браатты. Эркей онын кийининен көрүп турала, айыл жаар жүгүрди. Айылдын ичи караңуу эмтир. Очокто от кызарып күйүп жатты. Керемнин үстүне салып койгон фанерага жааш табырада жаап турды. Абый оттын жанында жакпайып калган отурды. Ол Эркейди көрүп ийеле, турундарды ичкери жылдырып, отты жаанада салып ийди.

— Балам, чай ичетен бе? — деп, ол чылбыран көзин түрген-түрген чингип, сурады. — Ижинг божоп калды ба?

— Эйе.

— Айса жылу сүт ичерин бе?

— Ой, Абый, мен Карчага Иванычтын энезинин уйын саап койор болгом, чек ле ундып салган эмтирим! — деп, Эркей тура жүгүрди. — Сүт ле деп айдарарда, санаама кирди.

Абый дегени бу кармаган өрөкөннин байлаткан ады. Чын ады Жаман. Мыны жагыс ла тоолу улус билер.

Эркей уй саайтан көнөкти ала койып, айылдан чыга конды.

— Тебиген уй болбозын. Чеберлен! — деп, Абый онын кийининен кыйгырды.

— Жо-ок — деп, Эркей тышкары унчукты.

Айылдын эски шандазына јааш бир аай табарып, жаап турды.

* *
*

Какшап, суузап калган јерди капшай ла тойдыра сугарарга турган чылап, јылу јанмыр уруп, кўкўрт кўзўреп, јалкын калын кара булуттарды јара кезип, анагмынан чийе тартып турды. Кўкўрттинг јызырты кырларга коркушту торгулып, јер билдирер-билдирбес селендеп, кырлар јайканыжып тургандый болды.

Токпоев бўрўнгий толукта стенеге јолўнип алган отурды. Јаскы иш божогон. Ончо улус јана берген. Онын учун станда тура бўгўн ээн болды. Бийик тактада јаныс ла тракторист уул уйуктап јатты. Тышкары мотоциклдинг кўркўрегени угулды. Онон резиновый плащы јалтырада јунулып калган кижии кирип келди. Ол туранын бўрўнгий ичин ајыктап, јанмырга јунулып калган јўзин колпладыла арчып турды.

— Кандый јўрўп келдин, Карчага Иванович? — деп, Токпоев јоон, кўнғўрўш ўниле толуктан сурады. — Јаашта-јутта бери не улдалтып келген? Бис мында ончо ишти божодып койгоныс. Кудайга баш, божодып койгоныс.

Карчага плащын уштыйла, столдын ўсти јаар таштап ийди. Бойы кўзнўктинг јанына базып барала, јанмырдын шуулажын тындап, сананып турды. Ол неге де тын ачынып турган болгодый. Карчага неме айтпаста, ойто ло Токпоев куучындап баштады:

— Орў барып јўрдим. Койлор до, кураандар да тенге олўп јат. Қанайдар? Торт ло санаам чыкты. Керектерис бу ла аайынча барза, быјыл јаш мал деп неме албайтан эмтирис, уул. Арык, кўчи коомой немелер олўп јат. Эмди ологго сахар да берзен, неме болбос. — Ол улу тынды. Онон кўзнўктинг јанына базып келеле, Карчаганын бўрўнгий чырайын ајыктап, сурады:

— Јуун кандый ўтти?

— Ўрен эмес ашла јер ўрендезин деп кем јакару берген? — деп, Карчага кородоп турганын јажырып болбой сурады.

— Мен бергем.

— Ненинг учун?! — Карчага, бура согуп, бийик сын-

ду, кўрдек жарынду, бешпек жүстү Токпоевтин жыпшык козине чике көрүп, сурады. — Ненин учун?!

— А мынын нези башка? — деп, Токпоев токуналу сурады.

— Бу сен канайып турун, Николай Адучинович?! — деп, Карчага сол кабагын бийик көдүрип, кайкап, унчукты. — Канайып нези башка?

— Селёнка тўней ле чыгып калар. Незин санааркап турун?

— Көк жарамас, бис селёнкага болуп тўндү-түштү иштегенис пе?! — деп, Карчага сурады. — Эмди јер ижине сўрекей јаан ајару эдилип јат. Мыны билбес кайткан?

— Тўней ле азырал болор... — деп, Токпоев өөркөдн. Онон бир эмеш унчукпай турала, актанды: — Урен аш јетпей калган. Оны туку јер алтайдын тўбиниң экелер керек. Кўндер дезе өдүп јат. Онын учун ўрен эмес ашла јирме гектар јерди ўрендезин деп јакару бергеним чын. Бир ле аай божодып койорго...

— Урен канайып јетпейтен?

— Билбезим. Уулдар эмеш койу ўрендеп ийген ош-кош.

— Калганчы кўндерде сеялкада кем турган?

— Чама.

— Бөрүге кой кабыртар улус јер ўстүнде база бар туру.

— Сен Чаманы ненин учун көрбөй јадын? Мен бодозом, ол сўрекей иштеңкей кижн — деп, Токпоев, јанмырдын суузына јунулып турган көзнөктин шили өткўре нени де ајыктап, унчукты. — Нормазын ажыра бўдүрип јат. Кичеенип иштеп јат. Қижидий ле кижн. Оны аш алган болор деп бодоп турун ба? Ол оны кайдарга алар?! Јок. Улус эмди тойу-ток јадып јат. Андый кылык кылынбас.

Карчага неме айтпады. Ол кабагын јемире көрүп алала, нени де сананып, көзнөктин рамазына араай токулдада чертип турды. Онон портсигарын чыгарып, папирозын камызып, таңкылай берди. Ол неге өкпөөрип турганы јарт көрүнип турды. Јанмыр шуулап јаап ла јат. Је кўнниң айазар аайы билдирбей турды.

— Ол јерди, Николай Адучинович, јангы ўренле јангыдан ўрендеер керек. Анайда артырарга јарабас. Мен

ол участокты оноң башка албазым — деп, Карчага айтты.

— Урен! Урен! — деп, Токпоев ачынып айтты.— Бистинг төс ижибис јер ижи эмес, а мал ижи. Меге јер ижи керегинде сананарга бош јок. Бойынг эт, бойынг бил. Эмди ончо улусты сакманщиктер эдип ийер керек. А сен дезе база ла оптонып јадын. Түней ле аш бүтпес. Селенка да алзабыс, јакшы. Сен бистинг јердинг айалгазын билбезинг бе?

— Билерим. Онынг учун некеп јадым. Билбес болзом, некебес эдим. Эмди куу салам ла јүзүн-јүүр чөп өлөң өскүретен ой божогон. Бийик түжүмдү аш өскүрер керек.

— Је болды, болды. Көрөрис, көрөрис... Мен сени уккам. Некеген некептенди бүдүргем. Керек дезе химический удобрениеле јеткилдегем. Эмди болор — деп, Токпоев арбанып турды.

— Э-э чаалта, ол база удобрение бедиде? — деп, Карчага унчукты. — Ол бистинг кырага јем де болбогон. Бу јерди јазап удобрять этсебис, бийик түжүмди кыйалта јок аларыс. Оноң Карчага анча-мынча сананала, кожуп айтты:—Өтөклө дө эдерис, өскөзиле де эдерис. Озогызы ойто келбес. Јок туру, нөкөр. Сен кыра ижине ајару этпей јадын. Ол керегинде куучын обкомнын пленумында тын болгон. Сеге де, сенин најыларынга да токток база тын ла тийген. Мынан ары бистинг областта кыра ижин јарандылары керегинде пленум аңылу јөп чыгарып алган. «Кыра ижин јарандырып болбозобыс, мал да ижин јарандырып болбозыбыс» деп, обкомнын качызы айткан. Мен бу шүүлтени сүрекеј јарадып турум — деп, Карчага сүүнип айтты.— Бойынг да бодозон, малды ашла, јаан калориялу курсакла азыраза, артык па?

— Је, је, ашла мал азырайтаны токтоп калзын — деп, Токпоев колын јангыды. — Чөрчөк угарга мен јаш бала эмезим.

— Көргөйс — деп, Карчага унчукты. — Мынан ары керектер канайда барар эмеш. Бу суракка партиянын Төс Комитеди база ойто катап бурылат. Эмди химиянын учуры јаандап јат.— Оноң бир эмеш унчукпай турала, кошты. — Сен, Николай Адучинович, койлор, кураандар өлүп јат деп комудап јадын. Арык, көдүрт-

ке немелер өлбөй не болор? Олор семис, күчи јакшы болгон болзо, өлөр беди?

— Билерим, незин үредип турун? — деп, Токпоев јаман үнденди. — Сенде не болзын. Ұрендеп ле саларын, өссө—өзөр, өспөзө—өспөс. Кем де бурулап болбос. Айдын-күннің айалгазына јарбып ийеринг.

— Азыралды јеткилдейтен неменинг төзөлгөзи — агрохимия, нөкөр. Ол јогынан хозяйствоны өрө көдүрип болбозын — деп, Карчага кичинек те ачынбай айтты. — Анайда ок айдын-күннің айалгазына бис нени де јарбыбай жадыс.

Јаңмыр кичинек те селиребей турды. Тактада уйуктап јаткан уул түш јеринде та нени де жүрүп, улаарып, куучынданат. Тенгери там ла бүрүнкийленип, туранын ичи карануйлап турды. Солярканын, таңкынын ла тердинг јыды јытанат. Олор экү јааштын токтоорын сакып, араайын куучындажып турдылар. Карчага пленумда нени укканын-көргөнин куучындап берди. Онон совхоз ичинде керектерди шүүштилер. Токпоев учында кому-дады:

— Бистин јаңы директор јаңыс ла мен дейтен кижиге эмтир. Управтардын сөзин тындап та укпайтан болуптыр. Приказ. База катап приказ. Божогоны ла ол. Рабочкомнын јааны јымжак кижиге. Парткомнын качызы оору. — Бир эмеш унчукпай турала, кожуп айтты: — Айылда керектер база коомой. Уй кижиге сүре ле оорып јат. Балдар јаш. Айылда да, иште де амыр јок. Јүрүм чорт то эмес болуп јат. Андый... Ого үзеери, мал өлөрдө, кижининг сүри базылатан неме эмей. Ончо турлуларды айланып келдим. Јаңыс ла Октыйдын кабырып турган койлоры чыгым јок, јакшы туру. База Јаңарчынын койлоры јакшы туруп јат. Арткандары коомой...

— Андый, андый — деп, Карчага унчукты. — Бу јаш бачым токтобойтон эмтир. Сен јанарын ба?

— Јанар керек. Јаңыс ла јутта јортторынан калажырап отурум.

— Адынды мында артырып сал. Меге учкажып аларын.

Олор плащтарын кийип, капюшондорун туй тартынып, тышкары чыктылар. Јаңмыр байагы ла бойы уруп турды. Күн ажа берген ошкош. Қараңуй энгир кирип клеетти. Байа ла кургак јууканы төмөн јаңмырдын суу-

зы коркурап агып јатты. Кырлардын баштарына уур кара булуттар артылып калган турды. Кайда да ыраакта күкүрт тунгак күркүрейт.

— Тенери унчугып јат, жылды чыкканыс бу туру — деп, Карчага сүүнип турды.

— Эмди ле өлөң-чөп өзөр болбой — деп, Токпоев айтты. Мотоцикл күркүрөп чыкты. Өзөкти төмөн боро јаашты өткүрө жылжыркай јолло мантадып ийдилер. Мотоцикл түс мантап болбой, ары-бери кыйбындап, өксүүр јерлерде онтоп, күчи јетпей, ыкчап турды. Деремнеге једип келеле, Токпоев айтты:

— Сен, Карчага Иваныч, ол кукуруза деп неменди үрендебезен кайдар. Темей ле неме ол. Ого мен кичинек те иженбей јадым.

— Сениң ле иженип турган немен јок болгодый — деп, Карчага айтты. — Је бис ченеп көрөргө турубис. Оның учун мени тегин јерге сөстөбө, уул. Мен кукурузаны Эркейдиг колына берерге турум...

Токпоев колын чөкөгөндү жагып ийеле, айылы јаар айпайтып база берди. Оның базыды уур, кыймыгы араай болды... Токпоев кыра ижинен чек чөкөп калганы јарт. Қалганчы он беш жылдын туркунына јакшы түжүмдү аш өскүрип алар деп амадаган кижии јок. Ончолоры ла азырал, малга азырал керек дежип кыйгырыжып турган. Кыраларды от өлөң, баргаа базып салган. Азыйда мөндүрдий аш бүдетен јерлерден јүк ле селенкага јарагдый кунтырак аш бүдүп турган. Узак жылдарга өзөтөн өлөң үрендеп турубис дежип, көп кыраларды анайда ла таштагылап ийген. Мыны көрүп, кижиниң јүреги канайып оорыбас? Институттың кийининде төрөл јерине иштеерге келеле, Карчага чек ле ал санаага түже берген эмей. Бистиң аймак животноводческий аймак дежер. Бистиң ижибис аш өскүрери эмес, мал өскүрери дежер. Хозяйствоның бу эки бөлүги бой-бойынан камаанду болгонын билгилебей јүрер. Је өткөн јымдагы партиянын Пленумы бу суракты јартап берди. Эмди аш ижин јарандыар деген суракка удурлажар кижии јок. Андый да болзо бир кезек улус бүтпей јат. Айдарда, быјыл јакшы түжүм аларга кичеенер керек. Бу ишти Карчага күстен ала өткүрип келген. Је Токпоев ого кичинек те учур бербей турганы кандый ачымчылу. «Эмди јирме гектар јерди жагыдан үрендеер керек — деп, Карчага

толуктаг сомоктын тўлкўўрин бедреп, сананды. — Кара жерге камык иш эдилди. Темей иш эдилди. Бу Токпоев база саг ла башка кижн. Экинчи катап эдилген нштиг чыгымын мойнына салып ийер керек. Ол тушта санаа-зы кирер эди». Карчага жоктоп туруп, тўлкўўрди таап алды. Энези, байла, кандый бир койчыга сакманщик болуп барган ошкош. Ол жылдын ла бу киреде бойынын кўўниле бу ишке жүре беретен. Туранын ичи кургак ла жылу болды. Карчага ўлўш, суулу плащын, балкашту сопогын эжиктин жанында уштып койоло, отты кўйдўрип ийди. Бастыра бойы оорып, эди-сўўги сыстажып турды. Ол озо ло баштап столдын, этажерканын ўстин айкапта корди. Стенеде илип койгон кўскинин кийин жанына колын суга салды. Же не де жок... Письмо келгенде, энези мында салып койотон. Айдарда, база ла темей сакыш болгон эмтир. Ого кенетийин сўрекей кунукчылду боло берди. Оромды ўрў машина кўркўреп барды. Тышкары уруп турган жанмыр, согуп турган салкын жер ўстўнде болуп турган эмес, Карчаганын жүрегинде ўдўп тургандый болды. Ол керек дезе эдининг соогы жайылып, кызынып ийди. Нениг де учун бажы айланып турды.

Башка кирип турган жүзўи-башка серемжилў, аланзулу санааларды туура чачарга, ол туранын ичиле ары-бери базып, кимиренип кожондоды. «Онын бичнир кўўни жок. Онын учун бичибей жат. Сен ондо ой жок болор деп бодоп турун ба? Ой жок дегени — ол кўк тўгўн эрмек, — деп, кем де онын кулагына шымыранып тургандый болды. — Кўк тўгўн эрмек, араланыш...»

«Ой ўдўп жат, ўйлў кожо улус ўскўрип жат — деп, Карчага сананып турды. — Лена да ундып брааткан болордон айабас...»

Ол ойто ло кандый да сўўнчилў кожоннын кўўзин сыгырып, стенеде кўскўнинг одожына тура тўжўп, бойын айкатады. Ого удур калын кабактары биригип калган, мандайын кечире чырыштар тартып койгон копшык, кўрен чырайлу кижн соок кўрўп турды. Карчага койу чачын сексейте тарап ийеле, туура база берди. Онон радиоланы иштедип, бойынын сўўген пластинказын тургузып койды. Итальянский уулчак жараш жер, жаркынду кўн керегинде кожондоп турды. «Эмди ол общежитиеде эмезе кинодо эмезе библиотекада отурган болбой кайтсын — деп бойында сананды. — Эмезе кандый бир уулла

кожо тал-табышту оромло соодоп базып жүрген болбой. Кайдаар да, жердин жаказы жаар, жүре берген кижини кем эске алынар?»

Je бу эби жок ло аланзулу санаалардан айрыларга, Карчага өткөн пленум керегинде, мынаг арыгы жүрүм керегинде санана берди. Ол обкомнын качызынын куучынын сүрекей жылбиркеп уккан эди. Бистинг жердинг ай-алгазын жакшы билетен кижини болгодый. Онынг эрмеги кату, кезем де болзо, ол керектинг чынын, чикезин айдып жат. Пленумда Карчага бойы база куучын айткан. Ол та ненинг де учун айдары жок кемзинип, туктурулып турган. Эмди ол учуралды сананып, Карчага бойынын куучынынан бойы каранга уйалып отурды. Ол жеринин айалгазы, аш өскүрер аргалары керегинде куучындаган. Аланзузын, ижемжизин — ончозын чыгара айткан. Онынг куучынын улус база аярулу уккан эди.

— Химический удобрение, химиянын болужы жогынаг бийик түжүмдү аш алып болбозыбыс — деп, Карчага айткан. — Бистинг жерге химический азырал керек. Жерди өтөклө удобрять эдерин база ундыбас керек. Естественный удобрениенинг учуры жабызабай жат. Онызы жарт.

— Чын, сүрекей чын, нөкөр Кергилов, — деп, обкомнын качызы айткан.

Мыны угала, Карчага чала көкүп, керек десе туктурулышы да токтой берген эмей.

Өткөн күндерди эске алынып, Карчага эжик ачылганын укпай калды.

Оног кем де эжиктинг жанында турганын канайып та сезип ийеле, Карчага кылчас этти. Эркей ичкери алтаарынаг коркып, ийинин кызынып алган, күлүмзиренип турды. Онынг пладынын алдынаг чыгып келген чачынынг учында, кирбигинде, кабагында жагмырдын тамчылары мызылдажып турды.

— Ээ, менинг болушчым турбай — деп, Карчага сүүне бергенин жажырбай, ичкери алтады. — Орө өт, Эркей, отур.

— Жок. Мен чүрче ле — деп, Эркей айтты. — Мен слерге сүт экелдим. Энегер байа уйымды саап сал деп айбылаган. — Ол жабынып алган плашынынг алдында көнөк тудунып алганын Карчага жагы ла көрди. Эркей ичкери энчейип, көнөкти полго тургузып койды.

— Эркей, ичекри бас, отур — деп, Карчага айтты. — Бу сен канайып күжүркеп турун? Мени жаңы көрдүң бе?

— Одум балкашту...

— Алдырбас. Өрө өт. Иш кандый өтти, куучында.

Эркей будын арчып, ару полды балкаштап ийеринен коркып, араай базып барала, көзнөктинг жанына отура берди. Оноң куучынды неден баштаарын билбей, манзаарып айтты:

— Иш... Иш кем жок өткөн. Эмди кукурузаның жерин үрендеери арткан. Жаңыс ла мен база ла Николай Адучиновичле керешкем.

— Неден улам?

— Үрен эмес ашла кыра үрендеткен. Мен оны учётко аларынан мойноп ийгем. Же бухгалтер түней ле оны сводкага кийдирип койгон...

— Билерим. Акыр, Эркей, сени сеялкадан кем түжүрди? — деп, Карчага сурады.

— Николай Адучинович...

— Нениң учун?

— Сениң күчинг жетпес деген. Учёт то эдип турзан, жакшы деген. — Эркей төмөн көрүп, плащының тарылганын тырмап, унчукты.

— Жоисинбес керек болгон — деп, Карчага эмеш үнин бийиктедип ийди. — Ишти бажынаң ала учына жетире эдер керек. Кыжы ла кыраларды удобрять эткенис, жаскыда жазап сүрзин деп кичеенгенис, айдарда, үрендееринде жетире туружар керек болгон. Чама анаар-мынаар үрендеп койгон болзо, оноң нени аларың?

— Чама жүк ле калганчы гектарларды үрендеген — деп, Эркей өрө көрбөй, айтты.

— Эбире жылга эдип келген ижистинг туказын күскиде көрөрис, Эркей. Оның учун ончо ишти бойы эдер керек. Билдиң бе?

— Билдим.

— Же база кандый солундар бар, куучында.

— Жок. Не де жок.

Карчага анча-мынча сананып отурды. Эркей жанарга өрө турды. Карчага мыны көрүп ийеле, оны токтодып, айтты:

— Эркей, база бир куучын бар... Мынаң ары нени эдерге турун?

— Нени эдер? Иштегей...

— А үренер деп сананбай турун ба? Сен сүрекей жакшы агроном болор эдин. Ненинг учун дезе жерди, өзүмдерди сүүп жадын.

— Үренер санаам бар... Жаңыс ла жаанамды канайып таштап ийерим? — деп, Эркей суракту көрди. — Ол карган. Оны кем көрөр, кем кичеер?

— А Чама Абыйдын күйүзи эмес беди? — деп, Карчага билбей калала, сурап ийди. Онон мындый сурак бергенине бойын бойы арбап отурды. Эркейдин чырайы бүрүнкийлей берди. Ол Карчаганын жүзине чике көрүп, өөркөп айтты:

— Мен Абыйды кемге де жарбыбазым.

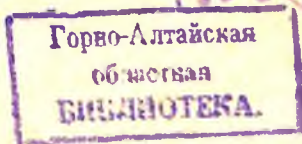
— Сен, Эркей, ачынба, мен жастыра айдып ийген болорым — деп, Карчага эп жоксынып унчукты. — Сен үренип барзан, Абыйга бис те болужып турарыс...

— Кемненг де болуш керек жок — деп, Эркей өрө туруп, айтты. Онын тегерик кара көстөрининг жаштары айланыжып келди. Ол турадан түргөн чыга берди.

• КӨРМӨСТӨР

— Бу бала-барка кайдаар кайылып калды? — деп, Абый эмеен айылдын ичиле ары-бери чөкпөндөп базып, оозында тиштенип алган кангазын ундып койоло, оны жерден сыймалап бедреп турды. Онон база ла арбанып ийейин деп, оозын ачып ийерде, тиштенип алган кангазы жерге келип түшти. Ол бойынын ундычаан боло бергенине кородоп, ирге жаар атыланып түкүрди: — Тфу! Сагыжы чыккан кадытты сени! Көк жарамас, кангазын оозына тиштенип алала, бедреп жүргенде, шилемирдин аймап жүргени бу туру! — Жалбыжы жабызап, чокторы кызарып жаткан оттыг турундарын эмеген ичкери жылдырып, отты жаандада салып ийди. — А бу Эркей канайып удап туру? — деп, ол кимиренеле, оттыг жанына амыр отура берди.

Жылу ай. Айылда серүүн. Тегериде мызылдажып турган жылдыстар түнүк өткүрө көрүнүп жат. Тынарга да жеңил, очокто оттыг ыжынын кычкыл жыды да тату немедий. Онын учун Абый тура жаар барар күүни жок отурды. Тышкары кимирт-кимирт эткен куучын угулды.

Оноң Жайбаң эмеген ле шайрак сынду, кижиге барбай жүрүп, чек ле карып калган Айбычы кирип келдилер. Чөйбөк жүстү, узун мойынду Айбычы эжиктин жанындагы бүрүңкийден мойынын чөйип, сурады:

— Же кандый отураар, Абый?

— Отурбай ла база, мени не атазы алып, жип ийет дейзин.

— Бистин жерге жаан солун кижиге келген. Уктаар ба? — деп, Жайбаң эмеген оттын айагына жалпас эдип отура түжүп, сыркак колыла чырыш жүзин сыймай тудуп, сурады. Абый ого удур нени де айтпай, узун соруулду кангазын бир кезек өйгө тарый-тарый шыркырада соорып ийеле, оны Жайбаңга сунды:

— База нени угуп ийдин?

— Көмүрлүден жаан жарынчы, ырымчы кижиге келген. Боктунун айылында тапту калангы отуры — деп, Айбычы тынастап шымыранды. — Немени сүрекей жакшы билер кижиге дежет. Кам болгодый.

— Кажы чакта ылыыйп калган камын кайдан чыгып келди? — деп, Абый кайкады. — Бис, бу жердин улусу, ак жанду улус эмезис пе? Кара төш бери не келген?

— А бис, Кадын ичинен келген улус, кара жанду эди-бис — деп, Жайбаң эмеен кангазын оозынан алып, чончып унчукты.

— Акыр, бу бистин жерде та не ле болорго туру болбогой — деп, Айбычы чала кедейип, аттын тиштери ошкош узун тиштерлү жаан оозун ачып, унчукты. — Бу жуукта ла жаңы, алтыгы Опчобойдын жанынан уйым айдап клеетсем, туку кажы чакта өлүп калган Шатынын көрмөзи базып жүрү. Ол ло азыйгы акар тонын кийип алган эмтир. Ол Тука айылына киреле, анан та кандый да неме колтуктанып алган чыкты. Айылдан чыгала, меести эдектей, Сөөктү-Кобы өрө кууй берди. Баланын сүнезин апарып жаткан болгодый... Бүгүн түнде көрмөстөрдүн кыймыражып турганы коркуш. Та недең де чочыгылап жат. Аймактаң шинжү келгенде, бистин колхозтын азыйда жаандары анайып чочыйтан эди. Айса, ол келген жаан кам өрөкөн шинжү эдип ийер болор, кату каруузына тургузар болор деп коркыгылап турган болор бо? Узак жүргедий де кижинин сүнезин көрмөстөр жабарып уурдап алып турган учурал бар. Бооро

јаан эзирик јаткан Озочынын сүнезин уурдагылай берди не? Бойым көргөм. Оны кандый да эки келин колтуктап алала, ыйлада-сыктада Сөөктү-Кобы өрө једингилей берди не. Оны аракыга күйүп өлгөн дегени көк лө төгүн неме...

— А бистин Айбычы көрүп ле ийетен эмей. Сен анан коркыбайдың ба, Айбычы? — деп, Абый чөйгөндө чайынаң эмеендерге уруп, сурады.

— Јок, коркыбайтам. Көспөкчи кижиден көрмөс коркып жүретен турбайты. Башкүн түнде Сөөктү-Кобынын оозында, кам тыттын төзинде, ойын-жыргал база тың ла болды. Комудалду кожоннын чөйлип турганын не деп айдар! Јаш кижинин сүнези болгодый. Орөги айылдардан јаш кижиле ол јерге атанарга туру эмеш пе?

— Тука эштин кабайдаазы тымуреп туру дешкен, ол неме болбойтон бала болбой — деп, Јайбан эмеен билееркеди. — Байа эртен тура јаман ырымым туткан.

— Бу кадыттардың ла көспөкчилери, ырымчылары коркуш. Кижинин түжине јаман неме кирер болбой. Тфу! — деп, Абый арбанды.

— Бистин јерде јангыс та мен көспөкчи эмес болбойым. Слердин Эркеј де көрүп ийетен бала турбайты. Јангыс ла оны улуска айтпай жүретен болбой. Бу јуунын өйинде бир катап Устүги Акјулдың боочызынаң Эркејле экү бүрүнкий энирде бозулар айдап келеткенис. Кенетийин Эркеј тура түжеле, тәң јаар колын уулап, шымыранды: «Әјебис, көрзөөр, көрзөөр, ол тәңди өрө кандый да узун куу кижиле базып браады». Көрзөм, чындап та узун куу кижиле өлөңдөрдин бажыла јенгил-јенгил базып, тәңди ажа берди. Эркеј дезе оны чын ла кижиле деп бодогон болгодый. Је ол кайдан кижиле болзын. Кижиле болзо, онын базыды табышту болор ине.

— А бу сенин кулагын јетире угар эмес, кандый бир кижини көрмөс деп көрдинг не база — деп, Абый унчукты.

Оттын јалбыжы өчүп, јангыс ла јаан-јаан чокторы кызарып јатты. Кызыл костордың јаркыны айылда отурган улустын чырайларын өчөмик јарыдып турды. Айылдың иргелери ай карануй болды. Эжик калырт эдип, кем де кирип келди.

— От салбай, карануйда не отурган улус? — деген Јелејинин үни угулды. Онон карануйдан онын сүмелү

Оног Жайбаң эмеген ле шайрак сынду, кижиге барбай жүрүп, чек ле карып калган Айбычы кирип келдилер. Чойбөк жүстү, узун мойынду Айбычы эжиктин жанындагы бүрүңкийден мойынын чөйп, сурады:

— Же кандый отураар, Абый?

— Отурбай ла база, мени не атазы алып, жип ийет дейзин.

— Бистин јерге јаан солун кижиге келген. Уктаар ба? — деп, Жайбаң эмеген отын айагына жалпас эдип отура түжүп, сырсак колыла чырыш жүзин сыймай тудуп, сурады. Абый ого удур нени де айтпай, узун соруулду канзаны бир кезек ойго тарый-тарый шыркырада соорып ийеле, оны Жайбаңга сунды:

— База нени угуп ийдин?

— Көмүрлүден јаан жарынчы, ырымчы кижиге келген. Боктунын айылында тапту калагы отуры — деп, Айбычы тынастап шымыранды. — Немени сүрекей јакшы билер кижиге дежет. Кам болгодый.

— Кажы чакта ылыып калган камын кайдан чыгып келди? — деп, Абый кайкады. — Бис, бу јердин улусы, ак јанду улус эмезис пе? Кара төш бери не келген?

— А бис, Кадын ичинең келген улус, кара јанду эди-бис — деп, Жайбаң эмеен канзаны оозынан алып, чончуп унчукты.

— Акыр, бу бистин јерде та не ле болорго туру болбогой — деп, Айбычы чала кедейип, аттын тиштери ошкош узун тиштерлү јаан оозын ачып, унчукты. — Бу жуукта ла жагы, алтыгы Опчобойдын јанынан уйым айдап клеетсем, туку кажы чакта өлүп калган Шатынын көрмөзи базып жүрү. Ол ло азийгы акар тонын кийип алган эмтир. Ол Тука айылына киреле, анан та кандый да неме колтуктанып алган чыкты. Айылдан чыгала, меести эдектей, Сөөктү-Кобы өрө кууй берди. Баланын сүнезин апарып јаткан болгодый... Бүгүн түнде көрмөстөрдин кыймыражып турганы коркуш. Та недең де чочыгылап јат. Аймактаң шинжү келгенде, бистин колхозтын азийда јаандары анайып чочыйтан эди. Айса, ол келген јаан кам өрөкөн шинжү эдип ийер болор, кату каруузына тургузар болор деп коркыгылап турган болор ба? Узак жүргедий де кижинин сүнезин көрмөстөр јабарып уурдап алып турган учурал бар. Бооро

јаан эзирик јаткан Озочынын сүнезин уурдагылай берди не? Бойым көргөм. Оны кандый да эки келин колтуктап алала, ыйлада-сыктада Сөөктү-Кобы өрө једингилей берди не. Оны аракыга күйүп өлгөн дегени көк лө төгүн неме...

— А бистинг Айбычы көрүп ле ийетен эмей. Сен анаң коркыбайдын ба, Айбычы? — деп, Абый чөйгөндө чайынан эмеендерге уруп, сурады.

— Јок, коркыбайтам. Көспөкчи кижиден көрмөс коркып јүретен турбайты. Башкүн түнде Сөөктү-Кобынын оозында, кам тыттың төзинде, ойын-јыргал база тың ла болды. Комудалду кожоннын чөйилип турганын не деп айдар! Јаш кижининг сүнези болгодый. Өрөги айылдардан јаш кизи ол јерге атанарга туру эмеш пе?

— Тука эштинг кабайдазы тымуруп туру дешкен, ол неме болбойтон бала болбой — деп, Јайбан эмеен билееркеди. — Байа эртен тура јаман ырымым туткан.

— Бу кадыттардын ла көспөкчилери, ырымчылары коркуш. Кижининг тўжине јаман неме кирер болбой. Тфу! — деп, Абый арбанды.

— Бистинг јерде јаңыс та мен көспөкчи эмес болбойым. Слердинг Эркей де көрүп ийетен бала турбайты. Јаңыс ла оны улуска айтпай јүретен болбой. Бу јуунын өйинде бир катап Устүги Акјулдынг боочызынанг Эркейле экү бөрүңкий энирде бозулар айдап келеткенис. Кенетийин Эркей тура тўжеле, төң јаар колын уулап, шымыранды: «Эјебис, көрзөөр, көрзөөр, ол төңди өрө кандый да узун куу кизи базып браады». Көрзөм, чындап та узун куу кизи өлөңдөрдинг бажыла јенил-јенил базып, төңди ажа берди. Эркей десе оны чын ла кизи деп бодогон болгодый. Је ол кайдаг кизи болзын. Кизи болзо, онынг базыды табышту болор ине.

— А бу сенингу кулагын јетире угар эмес, кандый бир кижини көрмөс деп көрдинг не база — деп, Абый унчукты.

Оттын жалбыжы өчүп, јаңыс ла јаан-јаан чокторы кызарып јатты. Кызыл костордын жаркыны айылда отурган улустын чырайларын өчөмик јарыдып турды. Айылдын иргелери ай карангуй болды. Эжик калырт эдип, кем де кирип келди.

— От салбай, карангуйда не отурган улус? — деген Јелејининг ўни угулды. Ононгу карангуйдан онынг сүмелү

кара көстөри суркурап көрүнип келди. — Каргандар мында жуулган турбай.

— Отур, Желеји. Кандый солундар жүрү? — деп, Абый сурады.

— Солундар кө-өп, жаңыс ла угар кижиге жок — деп, Желеји айда салды. Ол оттың жанында жеерен туулактын үстүнө отура тўжўп, жылангаш буттарын отко жылыдып айтты:

— Абый, койу чайаардан уруп ийзеер. Суузап турганым коркуш. Мен дезе слерге бир солун неме куучындап берейин. Слер кемге де айтпагар. Мен жаңы ла Бокту эштең чыктым...

Желеји изў чайга оозын өртөдип, оны үре-жайа ичип, кара көстөри сўмелў суртулдап, тыныш алынбай, куучындап отурды.

— Бокту эшке келген кижиге кара мырчактарла белге салды. Айылынды тоногон кижиге орто жашка жеде берген, азыйда жаргыладып жүрген кижиге эмтир деп айтты. Бокту үйи-бойыла шўўжип отурала, бисти, жарт ла, Октый тоногон болор дешти. Мен бодозом, чып ла чын ол көрмөс тоногон ошкош. Бооро оны: «Акыр ла болзын. бир үлўўмди аларым» деп, Боктуга жекенип туру дешкен.

— Кудай-май, андый болзо, милийзе¹ не алдырбас? — деп, Айбычы узун мойынын ичкери чўйип, эриндеринин учы тыртас-мыртас эдип, унчукты. — Бокту эмди канай-датам дейт?

— Эрген тура милийзеге телефон соготом, бўгўн тўниле нөкөр улустан айдып алала, Октыйды кетежетем дейт.

— А бу бистинг жерде серемжиге кирер кижиге жаңыс Октый ба? Та, та, база нени ле тапкылап келди болбой? Акту кижини каралаганынан жаман неме жок — деп, Абый короны куруп айтты.

— Кам кижиге качан да болзо жастырбас — деп, Айбычы айтты. — Онын көрмөстөри ончозын көрўп салган ине.

* * *

Кара тобрактын алдынан жаңы-жаңы ла бажын чыгарып, чымырайып өзўп келген кукурузанын жажыл жым-

¹ Милийзе — милиция.

жак бажын Эркей чичкечек сабарларыла сыймай тудуп, оны эбиреде тобракты түзедип, чөп өлөңди жула тартып, араай күлүмзиренип турды. Жер чыкту да, жылу да болды. Түндө ургун жылу жанмыр жааган. Түште дезе бийик тенериден күн бойынын изү чогыла жерди сыймап, оны жылыдып турды. Эртең тура, күн чыгарда, өзөктөр лө жиктер ичине толо берген сүттий ак туман булут болуп тенери өрө чыкпай, жерге шингип, жылыып калды. «Быжыл жайгыда сүре ле мындый күндөр туратан болзо, көөркийлер кунтурактабай, өзө берер эди» — деп, Эркей баштап ла быжыл кукуруза үрендеген жалаңды аяктап, сананды. Же өзөктинг бажында, койу агаштарга бүркеткен кырлардын ары жанында, ак кары жалтырап турган мөңкүлөрдү көрүп ийеле, күүни чала соой түшти.

— Мөңкүлөрдүн тоштый соок тыныжына чыдажып болороор бо, көөркийлерим, — деп, Эркей көгөрип келген кукурузанын үстүнө энчейип, ого жүрегининг изүзин берерге турган чылап, араай эрке шымыранды.

Эркей кере ле түжүнө кукурузанын жалаңын эбире базып, онынг текши өзүмин аяктап, башка-башка участкалардо үренделген кукурузалардын өзүмдерин түндөштирип, шиндеп жүрди. Бу жерге кукуруза баштапкы ла катап үренделип жат. Онынг өзөрине көп улус бүтпей жат. Же андый да болзо, Эркей бойынын амадузынаң качан да туура баспас. Онынг бу ижине агроном Карчага сүрекей тың болужып жат. Ол бу жердинг айалгазында кандый кукуруза жакшы өзөрүн үч-төрт жылдын туркунына ченеп келген. Үренди Эркейге бойы талдап берген. Айдарда, женү болор учурлу...

Эркей кыранынг үсти жаныла агып жаткан суактынг соок суузына кургап калган эриндерин, күннинг изүзи шингип, изип, кызарып калган жүзин маказырап тийдирип, суудан ичип, јунунып алды. Күн ажып браатты. Онынг кысқылтым чогы күнчыгышта таскыл тайгалардынг төбөлөрүн кызарта жарыдып турды. Серүүнзимек салкынак согот. Койу агаштарлу кобынынг пчинде күүк үзүги јок јыңкылдада эде берди: «Күк-күүк, күк-күүк, күк-күүк...». «Күүк энгир сайын үзүги јок эдип турза, јай жылу, каан болотон деп уккам, онызы чын болзо, кукурузам жакшы өзөр болбой» — деп, Эркей карануй кирердең озо айылына једерге мендеп, адын армакчыданг чечип, ненинг де учун жүреги сүүнип сананды. Кырлар-

дын үстүлө, тегеринин сыраңай ла түбиле кичинек ак булут жылып браатты. Бүгүн эбире ончо немелер жеңил, жылу, ару немедий билдирет. Жалбаңдарды бүркеген жүзүн-базын өңдү чечектер де, жаңы-жаңы ла бүрлери элбиреп жайылган агаштар да, эбире кырлар да — ончозы сергек ле омок. Эркей пладын тыг тартынып ийеле, жоңго боро адын тарый-тарый камчылап, «чү-чү» деп арбанып, мендештү желдиртип браатты. Карангуй кирген ле сайын онын жүреги там ла там чочып, шимиреп турды. Бу жер үстүндө кандый да көрмөс, эрлик, туулардын, суулардын ээзи жок деп ичинде сананып та жүрзе, жүреги сүре ле чочып, неден де ширтилдеп туратан. Эркей бойын токунадып, тыг кожондоп, табыштанып клеетти. Ол адынын тибиртин лаптап тыгдап, кийининен ары атту улустар тизиреде мантадып клееткендий сананат.

Эркейдин жааназынын айылына деремненин эмеендери жууларын сүйүтөн. Олордын ортозында көспөкчилер, ырымчылар, көрө түшчилер де бар болгон. Олордын куучыныла болзо, анчадала ай эскиде, күн ажып, карангуй кире ле берзе, жер үстүндө көрмөстөрдин, өлгөн улустын сүнелеринин жүрүми башталып жат. Анчадала узун сынду, куу чырайлу, жаан арсак сары тиштерлү Айбычы деп эмеен, бойы да көрмөскө түңгей бойынча, мен сүрекей көспөкчи кижидейтен.

Эркей жаңыс ла Сөөктү-Кобынын оозын кечире байбак кам тыттын жаныла өткүрө мантадала, деремненин үсти жанында төңгө чыга конуп келеле, адынын жоругун араайладып, табылу жортып ийди. Ыраак жокто деремненин тураларынын көзнөктөринде оттор жарык күйгүлейт. Оромдорды бийик төңөштөрдөгү электрический лампочкалар жарыдып турды. Деремне түштий жарык, же оны эбире кырлар жайгы түннин жылу жымжак кара тонын жабынгылап алган турдылар. Карангуйда деремне бойы жарып жадар узун чөйбөк көлгө түңгей болды. Клубтын жанында тургузып койгон радиодинамиктен кожон чөйлип, кандый да эрке музыка кырларга жаңыланып, жыгырап турды. Электрический лампочкалардын жарыгы, радиодон угулып турган кожон кыстын жүрегин жаркынду сүүнчиле, ырысла толтырып ийди. Карангуй боомдор, кам тыт, туткакту кечүлөр, көрмөстү боочылар онын кийининде кайда да ыраакта артып калды. Жуукта ла жаңы чочыганы, коркыганы кыска каткымчылу бол-

рагуй артып калды. — Бу сен мындый удаан кайда болдыг? База ла күкүрүзинди көрүп жүрдин бе? Өзүп келтир бе айса жок по?

— Чымырайып өзүп келтир, удабас јерин јаап ийер болор — деп, Эркей оттыг јанына отурып, јааназынын берген чайлу айагын чебер алып айтты. Јелеји та нени де айдып ийеле, айылдан чыга конды.

— Эркей, сенде не солун жүрет? — деп, Јайбаг сурады.

— Солундар ба-ар — деп, кыскарта жезип салган толгомолду калыг кара чачы жүзине түжүп келерде, Эркей, оны чичкечек сабарларыла кулагынын кийини јаар кыстай тудуп, унчукты. Онын чыткыттары јаар жүре берген бөкөн, чичке кабактарынын бирүзинин учы жуурлас эдип, көзинин кирбиктери өткүре шулмус одычактар бийележе берди.

— Кандый солундар уктыг? — деп, Айбычы узун мойынын ичкери сунуп, уйдын көзи ошкош алырак, күрөңзимек көстөриле Эркейдин чырайын ајыктап, энчигип болбой, сурай салды. Эркей чырайын соодып ийди:

— Коомой... Је оны слерге кижн канайып ајдар? Та, та, саг ла башка неме көрдим...

— Нени?

— Јок, јок...

— Көс көрдин бе? — деп, Јайбаг серенип ле коркып сурады.

— Эие... Бу јангы ла јортып клеетсем, кандый да куу тонду кижн Айбычыны колтуктайла, Сөөктү-Кобыны өрө жүре берди...

— Эйт, ары кедери айт! — деп, Айбычы кедес этти.

— Көрзө, көрүп ийген болор бо? — деп, Јайбаг оһоп түжүп унчукты. — Эркейди көспөкчи эһтир деп бойыг айткан эмес бедиг?

— Куу тонду кижинин мени колтуктаар учуры јок. Сен јастыра көргөн болбойыг, Эркей? — деп, Айбычы унчукты.

— Јок, ол кижн слер. Слерди таныбас мен кайткам?

— Төгүн неме айтпай жүр.

— Јангыс слер көрөтөнөөр бө?

Айбычы буржас эдип, ирге јаар түкүрип ийеле, айылдан чыкты. Оны ээчий Јайбаг эһеен талтайтып чыкты.

— Сен јаан улусла не андыжып отурын, алмызак?— деп айдала, Абый бастыра бойы селендеп, каткыра берди. — Айбычы бүгүн түн көс жумбас болбой.

— Төгүн неме айтпай жүрзин. Эмди ол көс көрдим деп калырабас — дейле, Эркей чала-была чайлайла, бүрүнкий айылдан чыга конды. Удабай ол уулдар, кыстар жиркирежип турган жаан жарык клубка кирип барды. Ол тургуза ла бүрүнкий айылды, көспөкчи, белгечи үй улусты ундып салды.

Јаскы иш божогон. Олөң ижи дезе башталгалак, айдарда, энирлер сайын жуула түжүп, ойноп-жыргап алгадый бош өйлөр бар. Мынан ары малчылар тайгалай берер, арткан улус өлөң ижине барар, деремне дезе ээн артып калар. Конторада жаңыс ла тойтык бутту счөтовод чымылдарла согужып, чодын тарсылдада тартып, жаңыскан үргүлөп отурар.

Бу жуукта ла жаңы культпередвижкага иштеп келген омок-јимек уул чурананы сүүнчилү тартып, сыкык көзинин учыла јиит кыстарга имдеп турды, уулдардын көп јаны биллиардтын јанында. Танцевать эдип турган улус жаңыс ла кыстар. Олордын ортозында чала андый кал бүдүмдү, орто јаштан ажа берген Јаша Торбоков. Ол сүре ле кыстарды солып, танцевать эдип, бойынын моко кокурларын төгүп, жаркырада каткырып турды. Ойынын учы јаар уулдар, кыстар экиден-бирден јылыйып турдылар.

Қара-Кемнин колхозы азыйда аймак ичинде эн бай колхозтордын бирүзи болгон. Онын председатели сүрекей мактанчак, кедендүүш те болзо, хозяйствоны башкарып билетен. Је керек председателде эмес, а улустын иштеңкей, кичеенкей болгонында деп айдарга керек. Күрендейдий, Чамадый, Карчагадый, Јолдоштый, Эркедий иштеңкей улус база нени этпес? Ончо једимдер тегин ишчилерден, колхозчылардан камаанду болуп јат нне.

Је бу колхозты коштойында јаан совхозко бириктиргени Јолдоштын санаазынан эмдиге јетире чыкпай жүрет. Ол тушта Чама, Қојочы баштаган улус совхозко кожуп јаткан колхозтын малын да, өскө дө јөөјөзин база алган ла эмей. Чама төрт айлу бозузын колхозко кожуп береле, саар уй алган. Қојочы бир центнер сарјуны, койдын эдин складка табыштырбай, айылында

сугуп салган. Пилораманын јанында двор бӯркеер эдип белетеп салган јосты улус тӯниле тажыгылай берген эмей. Эртезинде партийный организацияның качызы Карчага, база Эркей, Јолдош ло өскө дө комсомол уулар айылдар сайын јүрүп, јосторды ойто јуудырган эди. Қолхозчылардын көп сабазы бу кылыктарынан уйалгылап, «Бис Чама, Қојочы баштагандар алгылап турарда, бир эмештен алганыс, јангыс олар алар ба?»— дежип, ақтанып тургандар. Јосторды ойто алган јерине апарып салгандар. Јангыс ла Чама јосторды ойто апарарынан мойноп ийген. Јолдошты Чама аайы јок айткылаган. Милиция алдыарым деп коркыдып јадып, Јолдош ого јосторды апардырып салган. Оноң ло бери Чама бу ақчек санаалу уулды көрбөс болгон. Бүгүн Јолдоштын санаазы айдары јок карыкчыл болды. Ол клубтан чыгып, оның толугына јөлонип алала, папиросторды ээчий-деэчий ачаптанып тартып турды.

Удабай клубтан Эркей чыгып келеле, араайын кимиректенип кожондоп, ары-бери ајыктап көрөлө, айылы јаар ууланды. Толукта көлөткөдө турган Јолдошты көрбөгөн ошкош. Јолдош папирозын учына јетире тартпай, туура таштап ийеле, унчукты:

— Эркей!

Эркей тура тӯжерде, ол караңгуйдаг чыгара базып келди.

— Јанып браадын ба?

— Эйе... Көрбөй туруң ба?

— Мен үйдежип салайын ба?

— Ыраак эмес, незин үйдежетен?..

— Је городто јүреристе үйдежип ле туратан эдим — деп, Јолдош оноң артпай, оныла коштой базып, айтты.

— Мында город эмес... Улус кижини јаман айдар. Јан. Эби јок ине — деп, Эркей төмөн көрүп, базыдын түргендеди, айтты.

— Андый да, андый да болбой кайтсын... — деп, Јолдош араай айтты. — Мен өскө улустый бийик үредүлү эmezim...

Эркей нени де сезип ийген ошкош. Ол керек дезе ийиндерин кызынып ийди. Оноң түрген бура согуп, Јолдоштын караңгуй өткүре кажайып турган кунукчылду чырайы јаар бойынын чолмон ошкош чокту көстөриле јобош көрди. Јолдош кайдаар да туура көрүп алган,

карангуйда кырлардын бозорып турган баштарын аяк-тап турды. Эркей база бир эмеш унчукпай турала, онын пиджагынын өмүринен араай тартты.

— Же, сен ачынба, Жолдош. Мен улустын кобынаг уйалып жадым. А сен, сен сүрекей якшы кижиге, Жолдош...

— Ол до айтканыг якшы...

— Же сен чындап та ачынбазанг.. Эртег мен кыстарла кожо кукуруза одоп барарым. Келеринг бе?

— Жок. Мен тайга чыгарым. Койчыларга журт жазаар керек...

— Ачынбай турун ба?

— Жок...

— Андый болзо, жан.—Эркей карангуйда күлүмзиренип ийеле, ары болуп жоголып калды. Жолдош онын көзинин ырысту суркураганын ла тиштеринин кажас эткенин көрүп калды.

Тенгериде тоозы жок жылдыстар мызылдажат. Анчадала ончо жылдыстардан жаан энгир чолмон көгөлтirim жарыгын жерге төгүп турды.

КҮРЕНДЕЙДИН ТҮЙМЕЕНИ

Жолдош ойто бурылып, клубты эбиге соголо, алмалардын кийиниле, меести эдектей айылы жаар базып ийди. Мында шык карангуй болды. Кайда да ыраак жокто, төзин жүк ле үч-төрт агашка чыгара салып койгон жагы туранын жанында эки кижинин кимиректежи куучындашканы угулат. «Акыр, бу кемдер болотон, таныш уулдар болор бо? Барып көрүп ийзе, кайдар?»—деп сананала, Жолдош тал-табыш жогынаг анаар ууланды. Стаканнын кырына шилдин шыгырт эдип тийгени угулды. «Ээ, мынызы аракыдап отурган күлүктөр турбай.» — Жолдош тура түшти.

— Тинтүүл болордон айабас. Бар немени ырадып салыгар. Өзөктө коокойлор сезип ийген болгодый — деп, карангуйда Којочы унчукты.

— Улустанг аш табылза, сен божойтон турун — деп, Чама аракыга чарчамыгып, эки-үч оос араай жөткүрүп ийеле, тунгак үнденди.

Којочы араай «хе-хе-хе» деп каткырып ийеле, та нени де айтты. Жолдош жагыс ла «Октый» деген сөсти

жарт угуп калды. Ол чат алан кайкап, бир эмеш сананып турды. «Көрмөстөр та нени ле таап туру болбой? Уурдап алган аштарын сугарга турлары эмеш пе? — деп, Жолдош базыдын түргендедип, сананды.— Мыны эмди ле барып, парторганизациянын качызы Карчагага айдар керек...»

Же Карчага үйде жок эмтир. Покостордын өлөнгин көрөгө барган деп, эжиктин ары жанынан уйкузыраган үн угулды. «Акыр, эмди кайдаар барар? — деп, Жолдош сананып турды. — Күрөңдей өбөгөн тайгадан түжүп келген ошкош эди. Ого барып айтса, кайдар?». Деремненин арал жаар жаказында турган Күрөңдейдин агаш айылынын оды жаан күйүп турды. Сары жалбыштын жаркыны эжиктин бажында жыртыктан, чобра жабынчынын ойыктарынан көрүнүп турды. Тоозын ошкош кичинек кызыл чедиргендер ышла кожо тунүктен тенгери өрө буркурап чыгат. Жолдош айылдын жанына жууктап келерде, айылдан калагы Күрөңдейдин өөркөгөндү үни угулды. «Калагы кижиле база кандый жуучын болор... — деп, Жолдош чөкөгөндү сананала, колын жагыды. — Жагыскан кетежип көрзө, кайдар?» Жолдош чедендерди кууй базып, Чаманын айылынын арал жаар жанына жедип барды. Ай эски. Эбире карануй болды. Же андый да болзо, анча-мынча ыраак жокто турган неменин сомы көрүнүп турат. «Немени жажырза да, Чама арал жаар апарар, айдарда шак бу жолло барар — деп, Жолдош бойында мык сананды. — Менин Октый таайымды жамандап турала, бойун чакпыга түжер болорун ба, кулугур?» Ол жагыс жерге энчигип туруп болбой, Чаманын айылын ыраагынан эки-үч катап эбире базып ийди. Кем-кем учурай бербезин, мында не базып жүрүн деп, сурап ийбезин деп, ол чочып турды. Учы-учында эш неме көрүнбесте, ойто ло Чаманын айылынан арал жаар ууланган жолго барала, чеденнин кийининде жаткан куу жадыкка такталанып, тоозы жок жылдыстарлу серүүн тенгерини аяктап, санана берди. Жылу карануйга чөңүп калала, жагыскан отуларда, санаазына жүзүн-базын немелер кирип турды: «Ненин учун бир кезек улус ач болуп жат? Бу мындый жакшы ойдо кижжи коомой кылык кылынар ба? Айса мен ак-чек улуска тегин серенип турум эмежим бе?»

Жолдош карануйды кезе аяктап, кулактары шыгы-

ража бергенче тындалана берди. Не де угулбайт, не де көрүнбейт. Жаңыс ла жолдын жаказында жаткан уй күч этире онтойло, киртилдеде кепшене берди...

Жайгы түн кыска... Удабай күнчыгыш табынча жарып, жылдыстар өчөмиктелип келди. «Же, тегин жерге кетегеч турбайым — деп кимиренеле, Жолдош өрө турды. — Айса көрбөй калдым ба? Бу керекти кемге де айтпаза, торт, кижн уйатка түжер...»

Күрөңдей айылында жаанада салып койгон оттын жанында тапту калагы куучынданат. Эңирде Жаан тайганын кирү суузын кечип жадала, ады-бойыла сууга аккан, оноң жүк арайдан чыккан. Эмди өбөгөн кургадынып отурды. Оның кийими сууга өдүп, чек шөлпийип, атрак азу сагалы да шыйпыйып калган эмтир. Ол, жут күндеги бийик тайга чылап, бастыра бойы буулап отурды. Байа айылынын жанына тапылдада желдирип келеле, адынан түжүп, арбанганча айылына кирип келерде, үйи кайкап сураган:

— А бу сен, адазы, сууга түшкөң бе? Бир де тамчы жааш түшпесте, канайып бастыра бойың көк мөөн болуп калдың?

— Слерлер чилеп, оттын жанына тазалап, өзөктө, жылу айылда отурган эмес. Жаман да болзо өбөгөңдн Жаан тайганын суузы агыза бербеди деп сүүн, мүргү.

— Жылкыларын кандый туру? — деп, Чонпур тешпес-мушпас өрө туруп, отты жаанада салып, чөйгөндн отко азып, сурады. Күрөңдей үлүш плащын илмекке илип койоло, оттын жанына тазалап, мойынын ичкери чөйип, унчукпай, үйин кезе ширтеп отурды.

— Бу көрмөс кижини таныбай туру ба? — деп, Чонпур ары-бери буландап, эдер немезин таппай турды.

— Сеге кандый да малдар, животныйлар баалу ба, айса алты-жетн бала азырап, кожо журтаган эш-нөкөрин баалу ба? — деп, Күрөңдей үйи жаар соок көрүп, бажы селендеп сурады.

— Бу мынаар неме атазын айдат?

— Сенде мее деп неме жок эмтир. Өзөк-буурыма соок өдүп браат, өлөргө жеде бердим. Неметин огынан өлбөөн бойым эмеенимнин аамайынан өлөтөн эмтирим. О жайла, жайла!

— Чай изий берер, сакы — деп, Чонпур турундарды ичкери жылдырып, айтты.

— Тош болуп тоңуп калган кижини чай канайып жылыдар! — деп, Күрөңдей чыдажып болбой, чичкечек үниле чыгырып ийди. — Лакпага жүгүр!

— А лакпа бөктү эмей, канайып жүүлип отуруң?..

— Прадавец келинин айылына бар. Совхозтын озо чыл ишмекчилеринин бирүзи өлүп жат деп айт! Совет саду кижини түбекте помыш жок артырар учуры жок. Килемкей болор учурлу.

— А сеге коот боло берген эмей — деп, Чонпур түлтүндөп арбанып, үйден чыга берди.

Күрөңдей отко азу сагалын кургадып, оны тарпайта түзөдөп, күлүмзиренип отурды.

Күрөңдей бойы да, онын адазы, эмди тогузон жашка једе берген Самыр да, озодон бери малчы, анчы улус болгон. Совет жаннан озо адалуу-уулду экү Кулжа байддын малын кабырган. Самырды озодо жиит чагында бөкөзи коркушту кижини болгон дежет. Төрт-беш жашту эмдик малды чалмадайла, кол бажына саамдай тартып экелеле, эки кулагынан тудала, жерге жыга базып ийетен. Кунан койды сойоло, табылу отурып ажанза, талортозын жип салатан.

Кара-Кемнин ичинде колхоз төзөлөрдө, Самыр уулыла кожо колхозко кирген. Уулы жылкылар кабырар, бойы торбоктор кабырар болгон. Ол өйлөрдөң лө бери Күрөңдей — жылкычы. Жаңыс ла төртөн бир жылдаг ала төртөн төрт жылга жетире жууда болгон. Самыр өбөгөн эмди бош карыган, көс тө немеге жакшы жетпес, кулак та жетире укпас, эки колдын баатыр ийде-күчи де астаган, же андый да болзо, ол эмди де канчын жиит уулдарды сыңар колло бүктөй тудуп ийер. Самыр өбөгөннин колхозто ат-нерелү иштегени, онын жүрүминде каткымчылу да, кунукчылду да учуралдар болгоны керегинде бу жердин улузынын ортозында эмдиге ле жетире солун куучындар жүрет. Жуунун жылдарынаг озо стахановец Самыр Кыпчаков Москвадагы Журтхозяйственный выставкага барып жүргөн. Ол көп солун немелер көрүп, угуп келеле, жаңыс жердин улузына кажы ла энгирде куучындап турар болгон. Анчадала Лениннин Мавзолейине кирип жүргенин куучындаарын сүүйтен.

— Ленин башчыбыс мавзолейде ле жадыры. Көрзөн, торт ло тирү кижидий. Уйуктап ла калгандый. Чырай-бажы ол ло бойы...

— База нени көрдигер, өрөкөн? — деп, улустын бир-бирүзи сурайтан.

— А-а, өлбөгөн кижин алтын аяктан аш ичетен деп кеп сөс бар, же мен өлбөй жүрүп нени ле көрдим. Бир мындый учурал болгон. Жердин алдына кирип, метро деп немеле мантадатан дешкен. Байа метрозына кирип ле барзам, жердин алды жаар түшкөн текпиш, агып брааткан суу чылап, жылыжып жадатан неме эмтир. Жана бойын дезем, кийинимде нөкөрлөрүм: «Ичкери, ичкери ле бас» дешкен. Көзимди жумала, не болзо, ол болзын дейле, калып ла ийбей кайтым. Ары-бери таралжып, анда бир эрезин буузына тудундум. Текпиш мени жердин алдына түжүрүп салды. О-о жайла. Карган тенекти канайдадыг.

Же Самыр өбөгөн бу жоругында болгон бир кезек учуралдарды куучындаарын сүүбейтен. Өрөкөн Күнбадыш Сибирдин крайкомынын качызын нөкөр Эйхени сүрекей мактайтан. Колымнаг тудуп эзендешкен, мениле мал өскүрери керегинде жарым частын туркунына куучындашты деп айдатан. Бир катап өрөкөн тайгадаг түжүп келеле, деремнеде аракыдап турала, көөрөп кыйгырган:

— Элди-жонды баштаган Эйхеге эзендик болзын!

— Пойтык, контра сөс айтпагар, өбөгөн, — деп Учар ары-бери аыктанып, айткан.

— А бу контра дегенин неме атазы, уул? — деп, Самыр байдастанып, эки мыкынын тайанып, эки пудтын чойы ошкош өжүндеринин болчок балтырлары жылыжып сураган.

— Контра — ол албатынын өштүзи.

— Эйхе контра ба, уул?

— Байа ла аймактаг бир сүрүк тонду кижин келеле, Эйхенин конторада портредин печке дөөн чачып ийген. Контра ийт деген. Онын сүри ак-жарыктын үстүндө жок болзын деген.

— Эйт, ол жыдымар кайда? Мен сени ол ийтле кожо күлийле, ГПУ-га апарып берерим! — Самыр карбас эделе, Учардын женинен ала койып, жыга тартып алган.

Бу ла өйдө оттын ол жанында отурган Бөднө өбөгөн кыйгырып чыккан:

— Акыр, акыр, Самыр! Жаман куданды былча тудуп ийдин. Онын айткан сөзи чын. Ол кижин байа бистин

айылга база кирип жүрген, бис Новойсибирде стахановецтердин жууны болордо, кожо картышкага соктырганыс, санаанга кирет пе? Бат ол кижини байа ол картышканы алала, Эйхе өбөгөнди ойо кезип салган.

Самыр Учарды божодып ийген. Онон эзириги тамла жаанаган сайын улам-улам айдып турган: «Эйхе базылган туру. Эх, эх, какшы ла кижини турган эди!». Экин кезининг жажы төгүлип, күнгүреде экин-үч оос өксөп ыйлап ийеле, ол токпок ошкош жаан кирлү жүдругыла кезининг жажын арчып, таралжый-таралжый айылдан чыга берген. Онон адына минеле, ачу-ачу кыйгырып, тайга өрө жана берген. Ол кыйгы та аракынын ачузы болгон, та акту жүректин оору-сызы болгон, кем билер оны.

Онон бир катап күскиде, Октябрьдын байрамы тушта, торжественный жуунда оны слер, стахановец кижини, куучын айдыгар дешкен. Самыр өбөгөн алаатып, кызыл бөслө жаап койгон трибунанын жанына басып келеле, бөрүгүн уужап, бир кезек ойгө унчукпай турган. Онон чала тидинип болбой, баштаган:

— А-а, кха, же-е, бис эмди Советтинг жагында какшы жадыс. Мыклай каанды ширеезинен тоолодып салганыс. — Ол база айдар немезин таппай турала: — Же, эмдиги кааныс Сталин өрөкөн эзендик болзын! — деп, кенетийин кыйгырып ийген.

Залдан каткы, колчабыжу угулган. «Бу нени айдат?» — дежи, улус шымыранышкан. Жагыс ла аймактан байрам өткүрерге келген кижининг чырайы кугара берген.

Жуунунг кийининде ол Самыр өбөгөнди конторага алдырып алала, коркушту адылган. Карануй жерге сугуп саларым деп кезеткен. «Бичик билбес карануй, карган кижини деп, килеп турум» — деген. Учунда «Же, смотри, өбөгөн, тилинги тиштенип ал» — деген. «Узун тил башка оролор» — деп айткан. Онон ло бери өрөкөн политика аайынча эрмек айтпас болуп калган. Жаан байрамдарда жүргал болгондо, жагыс ла «ыр-ра-а, ыр-ра-а» деп кыйгырып отуратан...

Жуу-чактын ойи тушта өлөн-чөп жедикпестен улам өрөкөннинг торбокторы арыган. Жайлуга олорды канайып жетирер? Арал кечире узун күр чирип, жемирлип калган. Ээлжинг деп жүрген жилик жок торбоктор онон кечип болбос. Канайдар? Же Самыр өбөгөн узак санап-

бай, колхозтын жаандарынан болуш сурабай, жүске жуук торбокты бирден-бирден жүктенип, кечирип салган. Калганчы торбокты жүктенип алала, жемирик күрле кечип браадарда, уйдын фермазынын күрдинг учына јелип келген заведующийи үй кижиге мыны көрүп ийеле, ачу-корон алгырып, ары болуп мантада берген. Ол деремнеге једип келеле, Самыр өбөгөннин торбокторынын бирүзин айу жүктенип алала, Тоботойдын күриненг кече берди деген.

Адазына көрө, онын уулы Күренгей чек башка кылык-јаңду кижиге. Онын тыш та бүдүми адазынан башка. Орто сынду, андый шуурак, сырсак бүдүмдү, кичинек, копшык чырайлу, конжок тумчукту. Ого үзеери жууга жүрүя, канча јерден шыркалаткан, көп кан јылыткан. Анан улам «нервный болуп калгам» дейтен. Адазынды бөкө эмес те болзо, Күренгей тили чечен, омок, көөрөм, кожондоп то, кайлап та, топшуурлап та отурап кижиге. Кезикте кейтир, көөрөөр болзо, кеминен ажа да берер, чала бойын өрө көдүрүп, мактанып та ийер. Жаан байрамдар тушта агаш кайырчактын түбинен армейский кийимин кодорып келетен. Ордендерин, медальдарын кийип, азу сагалын толгой тудуп ийетен...

Чонпур айылга кирип келеле, јенинен јылтырууш шилди алып берерде, Күренгей ичкери энчес эдип, Чонпурдын сөблдөрлү чодыр колынан окшоп ийди.

— Бу кумпатканы канайдат! — дейле, Чонпур јана болды. — Мынын јаланып турганын, көк јарамас. И-та-тай!

Күренгей нени де айтпай, төрдө јакпак столдын үстүндө турган тала аякты ала койоло, шилдеги аракынын талортозын ого уруп ийди. Онон соогы јайылып, тижин тарсылдадып ийеле, аракыны чай чылап шөлүрөде иче берди. Ичее-карыны изип, эди-каны јылы берерде, ол, тойо ажанып алган киске чилеп, көзин јумуп, сагалын сыймай тудуп, мыжылдап отурды. Онон бир көзин ачып, Чонпур јаар сүмелү көрүп, наарылта айтты:

— Подружка, бу чайын кайтты?

— Акыр, акыр. Отко-сууга тўже бердин! — деп, Чонпур арбанаачы болуп, араланып турды. — Кандый ку-

рушканды айдадың, эмди чек жүөлеле, алган эмегининди таныбай отурын ба?

— Бистин үй кижиси база жараш ла.

— Же, же, кейтибе ле.

— Жаңыс ла сагыжы эмеш тутак кижиси. — Күренгей эки көзин алырайта соок көрүп ийди. — Культура деп неме че-ек жок!

База бир эки чөөчөйди ичип ийеле, Күренгей там ла кейтип чыкты. Бойынын билерин көргүзөргө үйинче черкеп, коркок сабарын кейде чычангадаып турды.

— Сен, Чонпур, башкаруунун политиказын билерин бе? Бистин жаандарыс кем?

— Та, та — деп, Чонпур тумчугу өткүрө шагкылдады. — Адазы көргөн оморды.

— Оскө ороондордо жүрүмди билерин бе? Бу ла сенин көөлү чөйгөнүн ошкош кап-кара чырайлу улус бар. Бөкөлөри коркуш. Адам ошкош баатырлар. — Күренгей бир эмеш унчукпай отурала, улу тынып, бажын жайкады. — Сенде кичине-ек те грамыта жок. Сениле кожо журтап жадала, кижиси керекке кирер болбой? Үйинди үрөтпей турун деп, бурулаар да улус табылар. Жүрүм кату. Сениле кожо төртөн жылга журтайла, сени төрт буквага үредип албадым. Кандый бир бичикчиси кижиси алган болзом, эмди жаан иште турар эдим.

— Же, же, бичикчиси улус сени ле таппай жүрү!

Күренгейдин эзириги жаанап отурды. Ол бирде үйүн бийиктеди, бирде жабызадып, коркойо куруп калган сабары кейде чычандап, азу сагалы тарпаңдап, үйинче тыгып куучындайт. Чонпур онын эрмегин укпай, ирге жаар көрүп алала, нени де сананат.

— Мен кем? Сен билерин бе, Чонпур?

— Жүүлбе, жүөлбе, күрүм.

— Мен Отечественный жуунун геройы! Снайпер! Неместин эки генералын жаңыс окко тизе аткам. Ада-Төрөлим учун алты жерден шыркататкам. Менин тамырларымда аккан кан кандый кан, билерин бе? — Күренгей арык мойынын чөйп, кичинек сүүри бажын булгай согул, тэжин ача тартты. — Менин канымда Ирбизектин каны бар, менин угымда баатырдын угы бар.

— Мынын баатыр бүдүжин! Эмеш ле чыдалду кижиси чертип ийзе, тоолоно берерин бодобос.

Күренгей үйинин сөзине кичинек те ажару этпеди.

— Мениң јаан командирим — генерал кижиге — шыркаладала, өлүп браадарда, менен үч четперт кан алала, ол кижиге урган. Өлүп брааткан генерал тирилик келген. «Сениң каның эмес болзо, өлөр эдим» — деген. А сен мында чортты эткен бе?

Күрөңдейдин эрмек-куучыны түгөнбөзүн билип ийеле, Чонпур айылдан чыгып, туразы жаар жүрө берди. Удабай айылдан та кай, та кожон — сан башка табыш угулып турды.

* *
*
*

Улустың жүрүмү жылдан жылга там ла өскөрүп жат. Анайда ок улустың кылык-жаңы да табынча кубулып турат. Азыйдагызына көрө, жүрүмди улус эмди өскө кем-жүлө кем-жип жат. Улустың ортодо колбу да чек өскөрүп, жаңырып браат. Кижиге килеңкей де боло берди. Эмди жаңыс ла хозяйственный јединдер учун эмес, је кажы ла кижиге учун тартыжу өдүп жат. Кажы ла кижини коммунистический куун-санаалу, озочыл кижиге эдип тазыктырып аларына партия тургуза өйдө жаан ајару эдип туру... Кара-Кемниң улузы. Бу улус тоолу ла жылдардын туркунына кандый коркушту өскөргөн. Олордын жаңыс ла јаткан јадыны, кийген кийими, ичкен курсагы өскөргөн эмес, је анайда ок олордын ич кебери, кылык-жаңы өскөрүп калган. Эркейдий, Карчагадый, Јолдоштый улусты жаңы өйдүн жаңы улузы деп айдар керек. Олор жаңыс ла бойының боро кардына болуп иштеп турган эмес. Олордын ижинде улу амаду бар. Он-он беш жыл мынаң озо, колхозтордо жүрүм уур тужунда, бир кезек улустың жаң-кылыгы да башка болгон эмей. Андый ач, астамчы улус асты берейин, көпти алайын дейтен. Ол өйлөрдө колхозты да башкарып турган улус ортозында каа-јаада кара ла кардым дейтен кижиге учурап туратан. Онын јуук төрөөндөри јакшы јадынду болотон. Андый учуралда жүзүн-базын куурмакчыларга, «эпчилдерге» коот болотон эмей. Ол өйлөрдө кижиге јөө-жөни канайып јөөп алган, кандый эп-аргала байыганы кемди де тың сонуркатпай турган. Андый улусты «эпчил», «өдүрим» улус дежетен. Јууның жылдарында ла јууның кийининде једикпестү кату жылдарда, качан улустың көп сабазы аштап-суузап жүрөрдө, үске-јууга эжинип, кийимниң јакшызын кийип, јыргалду жүргөн

улус база бар ла болгон эмей. Ол тушта колхозты Чамадый, Којочыдый улус башкарып туратан учуралдар бар болгон. Кийими коомой, курсагы ач кижини кыйа көргүлейтен. Шооткылап та жүретен. Же андый улус экинжыс ла болгон. Колхозчылар да, колхозты башкарып турган улус та ат-нерелү иштер бүдүрген, ак-чек жүрүм жүрген. Улус эмди араглу, жакшы да жаткан болзо, азыйда ач улус ач ла бойы артып калды.

Онын да учун бүгүн Чама ла Којочы, көрмөстөр чилеп, ары-бери элбегдежип жүгүришкен. Кара керекке качан да болзо караңуу тун болужып жат.

Ончо керектерин бүдүрүп салала, Чама жаан жалбак мандайынын терин арчып, калың жүн төжөктинг үстүнде уур тынып жатты. Калганчы өйлөрдө онын жүреги сайылар болгон. Баатыр күчи там ла кайылып брааткан. Азыйда алтан-жетен килограмм таарды жүктенип алала, жүгүрө беретен эди. Арыыр деп неме билбейтен. Бүгүн десе он таар буудайды аралга жүк ле арайдаг жетирбей кайтты. Ого үзеери Жолдош деп ыдымар ары-бери баскындап, кетеп турарда, меестинг эдегин кууй алып, жажынып барарга келишти. Кетезе де, күлүк оозын анкайта ачала, туруп калды. Эмди тинтигилеп көрзин! Хе-хе!

Жүрегин не де кадай сайып ийерде, Чама «ох!» деп оңтойло, төжөктөн туруп келди. Тун кыска. Таг адып, жер текшилей жарып келеткен эмтир. «Бир Којочы деп эдү тудунар-кабынар кижини болгон болзо кайдат — деп, Чама орыннаг буттарын салактадып, төжин сыймап, кородоп сананды. — Онын таарларын база тажыырга келишти. Тардак карын. Колы-будында јудрукча да балтыр јок. Мылжы торбок ошкош. Же көрмөстинг бажы сүрекей жакшы иштеп жат. Эпчили сүрекей кижини. Ол эмес болзо, астам алар жер тарыга берер эмей. Же ол до мененг астамды база алып ла јат, Којочынын көмзөзи арбын. Керде-марда коомой өйлөр келзе, Којочы недег де алдырбас. Эх, калак, кайран јылдар...—Чама жүрегининг оорузынын туткагы өдө берерде, ойто ло чалкойто јадып, өткөн өйлөрдн эске алынып, терен санана берди. Экинчи кыпта уйуктап јаткан үйи ойгонып келеле. араай чыкты. Уйын саарга барган ошкош. — Јылдар... Не-немени јаба тудуп ийерге эптү өйлөр база болгон ло эди. Кайдан алдын, кем берди деген сурак болбойтон. Эмди десе ончо јанынаг шиндеп јадылар. Гос-

контрольдын немелери нени де јастыра көрбөс. Је олор до улус эмей, улус болгондо јастырып та ийбей. Чаманы олор канайып та болбос. Уч уйды үч кижиге үч башка бичидип салган. Бирүзин бойына, бирүзин эјезине, бирүзин черүдеги уулына. Анайда ок койлорды үлештирип салган. Чаманын колында бир де артык неме јок. Ончозы тоодо. Айдарда, токуналу ла јадар керек. Јиир курсак та, кийер кийим де бар. Артыгынча бар. Айылдын ичи јык ла эдип калган. Акчаны да Чама ас иштебей јат. Јалку деп оны кем де айтпас. Ол кандый ла ишти эдер. Өскө улустын кучи јетпес те ишти эдер. Јаңыс ла ол иш учун көп төлөзін. Јалы ас ишти тенектер эткей. Чама тенек эмес. Јок. Чама тартса да, јара тартып алар... Акыр, турар өй јеткен эмес пе? Серемји болгой, калак».

Чама орыннан туруп, түрген-түкей кийинеле, тонын јабынып, јебечен чыгып барды. Деремненин үй улустары уйларын саап, одорго айдап турган эмтир. Күн чарчап тийип ийди. Чама айылына барала, чайлап алала, айылдын эпши јанында отурган үйи јаар сок јаңыс јаан көзиле суракту көрди. Уйинин арып-чылап, ал-санаага түжүп калган чырайы оны эмеш чочыдып ийди. Је Чама нени де сурабай, јаңыс ла суракту көрүп отурды.

— Милиция келген... — деп, Јаңар чөйбөк, шуурак жүзүн алаканыла јаба тудуп айтты.

— Је ого незин санааркап отурунг? Келгейле, кайдалык.

— Октый эшти тинтиирге барган дежет...

— А-а, је-је.

— Биске келзе, не болор? — Јаңар өбөөни јаар кунукчылду көрди. — Неге јетпей турум деп айдар?

— Калактаба — деп, Чама унчукты. Онон бир эмеш сананып отурала, сурады: — Баш кайырчактын түлкүүрин бери бер. Кем билер...

Јаңар кайдан да койынынан түлкүүрди шыгырт этире чыгара тартып, очок ажыра өбөөнине чачып ийди. Чама јаан алаканыла түлкүүрди ууштай тудуп, үйи јаар соок көрөлө, чыга берди. Эжиктин бажынан чалып турган күннин јаркынынан өчөмиктеле берген чоктор јаар көрүп алала, Јаңар кыймык јок отурды. «Качан ла таныш эмес улустын куучыны угулып келбегей — деп, ол күүн-күч јок сананат. — Качан бир түнгей

ле туткулап алар». Азыйда, жуунунг-чактын кату ойло-ринде, Чама нени-нени эптеп ийгенде, ол сүүнип туратан. Ончо улус аштап жат, а бис десе тойу-ток жадыбыс деп өбөгөнниниң эпчилиле оморкоп сананатан. Кандый бир немени келиштирип ийерге бойы да болужып туратан. Жаңыс ла Чаманын ойинен өткүре жалтанбазы, ачыназы оны каранга чочыдып жүретен. Оны тудуп түрмелеп салза, не болорым деп коркыйтан. Качан колхозто, оноң совхозто жүрүм жарана берерде, акту күчиле де иштеген улус аргалу жада берерде, Жаңар бу «жаман» керектеригди таштап сал деп, Чаманы канча-канча катап жайнаган. Же Чама ол жаар жаңыс ла соок көрүп салатан.

— Бүгүн жүрүм жакшы. Эртен ол кандый болор? Кем билер? — дейтен. — Жуу-чак та болордоң айабас.

Шак мынан улам Жаңар сүре ле ширтилдеп жүретен. Же көп немелерди ол жетире билбейтен. Ого үзеери аайлап та болбойтон. Акчаны, ончо немени Чама жаңыс ла бойы башкаратан. Олорды кайдан алып турганын жетире айтпайтан. Иштеп алгам дейтен. Сенин керегинг жок деп кизирт эдетен. Же жажырып болбос неме болзо, керектинг жартын айдатан.

Чама кызыл тыт агаштан чындыйлап эткен жаан ла жылу туразына кирип барала, эжигин ич жанынаң күрчектеп ийди. Бойы база ла жүреги чым эдерде, чырайы кугарып, база бир алтам эдеринен коркып, жүрегиниң согулыжын тыгдап, анча-мынча турды. «Кожочы деп ийттинг кереги ине. Оёдөй шилемирди сени. Уур таарларды жаңыскан тажыырга келишкен — деп, ол база ла кородоп сананды. — Ого үзеери Тектейдиг эдүзи алдыма база туура тура бербей кайтты... Не керек ийтке? Учардын кызынын кийининен жүгүрип туру дешкен... Хе, акыр ла болзын... Канадынды сый тудар болорым ба?» — Чама уур тынып, төрдөги кыпка кирип барала, толукта турган жаан агаш кайырчактын жанына тура түшти. Кайырчактын үстүнде катай-тетей жаткан уур чемодандарды көдүреринен жалтанып, жүрегиниң согулыжын тыгдай берди. «Качан да арыырын билбес бөкө, омок жүрек кайтты не? — деп, бойында сананды. — Уйдап жүрген болорым ба? Жылдар, жылдар...» — ол терлей берген тас бажын шилтекширеп калган жаан алаканыла сыймады. Колынын арсак тамырларын, бөллинжип турар жоон балтырларын аыктады. Бу жүдруктан азыйда

ончо уулдар каранга коркыгылап жүрөтенин эске алынды. Же эмди оноң кем де коркыбай јат. Керек десе Жолдош деп күчүк те коркыбай јат. Чаманың мандайының сөөктөри тыгыскып, чыткыдында канның согулганы торт ло тирсилдеп турды. Чама араай энчейип, чемоданды, кабайда јаш баланы көдүрген чилеп, чебер көдүрүп, туура салды. Оноң экинчизин, үчинчизин туура араай јайладып салды. Калын, јымжак кебистин үстүне тизеленип отурып, тұлкүүрди сугала, толгоп ийерде, кайырчак јыңырада кожондоп, ачыла берди. Катай-катай салып койгон калын бөстөрдин, торко отрезтердин, кийимдердин алдынан, кайырчактын толугынан түүй буулап койгон эски чамчаның јенин чыгарып келеле, нениң де учун чала тырлажа берген колыла оны озо баштап тыш јанынан сыймап көрди. Эди-каны, бастыра бойы кандый да эрке јымырай берди. Ол керек десе көзин де јумуп ийди. Төртөн јети јылда, акча солыыр реформа болор тушта, ол арбынду ла акча апарганын эске алынды. Торт ло јарым таар акча болгон эмей. Эмдиги јаны акча јуунак та, тоозы да көбү эмес. Алып та жүрөргө эптү. Же бу да акчада јаан ижемји јок. Чаазын эмес, јөөжө болгон болзо, ижемжилү болор эди. Чама ары-бери ајыктанала, көзнөктин штораларын шык туй тартып ийеле, түүп салган јенди чече тартты. Јеннинен чыт этире тулкулайла, таңып салган јүстер, бежендер, јирме бештер, ондор, бештер чыкты. Қажы ла түрүде канча салковой болгонын Чама јакшы билер. Онын учун ол јуукта јаңы салылган, ылгалып таңылбаган чаазындарды башка-башка салып, таңып, тулкулап салган чаазындарды ойто ло јенге салала, түүй тартып ийди. Оноң түүнчекти үч литрдин тала банказына сугала, оны јырс этире бөктөйлө, полдың алдына түшти. Кичинек күрекле кургак күбүр јерди тереңжиде казалала, ол банканы калын ватный штанның сырканчагына сугала, көмүп салды... Оноң потпойлодон чыгып клеедерде жүреги база ла серт эдип калды. Керек десе көзи де карануйлай берди. Санаазында кайдаар да карануй јер јаар түжүп брааткандый билдирди. Онын бастыра бойы сооп, чыткыттары терлей берди. «Мынайып ла жүреле, божоп калзам, бу јөөжө кемге керек? Кем меге быян айдар?— деп, Чама эмеш ондонып келеле, ачурканып сананды.— Мен неге албаданып жүргөм?..» Же потпойлодон чыгып

келеле, онын темир тегеликтү уур бүркүзин жаап салала, бойын токунадып сананды: «Алдырбас, алдырбас. Чама эмди де узак жүрер. Түнде ойинен өткүрө албаданып ийгем, шак оноп боло берген болбой...» Чама чала бөкчөк белин араай түзедип, бир эмеш тыштанып алар деп, чечинбей де, орынга чыгып, жада берди.

Бүгүн Чама ненин де учун өткөн ойлөр керегинде санаалардан айрылып болбой турды. Туку качан өдүп калган керектер, өлүп калган улустар да санаазына кирип келет. Қажы өйдөн бери, кажы күннен ала эки жүрүм жүрүп, эки жүстү болуп келгенин ол база эске алынат. «Эйе, эйе, мен эки жүстү, эки жүрүмдү кижини — деп, Чама, керектин жартына чыгарга турган чылап, онын ичинде отурган эки кичинек кижичек согуш баштаарга турган чылап, бойын ба айса оларды ба токунадарга чырмайып, сананды.— Менин ончо албатыга иле көргүзип турган жүзим — иштегенкей, ак-чек, неден де жана болбос кижинин жүзи, ончо улустаң жажырып жүрген жүзим — ач, куурмакчы, «эпчил», уурчы кижинин жүзи. Менин экинчи жүзимди улустың көп сабазы көрүп болбой жат. Же сезип, серенип турган улус база бар. Менин ичимде де эки кичинек кижичек бар. Кажызы ла бойының кереги учун туружып жат. Бир кижичек ак-чек иштенип, албаты ортозында жакшы не жүрбес деп айдат. Экинчи кижичек десе оны электеп, каткырат: «Эйе, эйе, ак-чек жүрүп көр. Ичине жиир курсагың жок, ийинге кийер кийимин жок база берерин. Хе-хе». Шак ла бу экинчи кичинек кижичек баштапкы кижичекти жеңип салган, оны кирлү, кара будыла балбара базып алган. Баштапкы кижичек кезикте түймеерге ченежет. Же анаң не де болбойт. Ненин учун десе, ондо ийде жок. Бүгүн баштапкы кижичек түймеен көдүрип, үнин бийиктедип турды.

«Акыр, бу чындап ла неден башталган эди? — Чама маңдайын чырчыйтып, санана берди. — Э-э, жаан ла эмес немеден улам... Бир кайырчак буудайдан улам. Ол кайырчакты алмарга апарбай, айылыма апарып уруп алгам. Идиргеннен тартып турган аш көп, чотоп турган кижини жок. Бир кайырчак билдиртпестен өдө бергенде, экинчи кайырчак өтпөс кайткан? Бу керек жуудаң озо болгон эди». Ол тушта Чама жиит уул болгон. Чаманын андый «эпчил» колы жеңил болгонын колхозтын алманын кладовщиги Семетей сезип ийген. Ол бир кезек

өйгө уул бу керектинг марын алзын деп унчукпай жүрген. Же өй келиже берерде, онын кежириненг кезе тудуп алган эмей. Бир күн Чама идиргенненг калганчы кайырчак ашты тартып келерде, Семетей ашты бескелеп божойло, ол жаар көрбөй лө, айткан:

— Сен, уул, айла энирде бистинг айылга кирип ий. Бойдоң кижинг энирде база нени эдейин деп...

— А таай кижининг айылына кирип те ийбей, ха-ха! — дейле, ол журтты төмөн мантада берген.

Эгирде оны Семетей жаан сүүнчи жок уткыган. Уйи печкеде турган жаан кара көөштөнг семис этти чыгарала, жарым шил аракыдан тургузып береле, жүре берген. Бир чөөчөйдөң ичип ийеле, Семетей онын көзине чике көрүп, араай сурган:

— Эки кайырчак ашты кайда суктын, уул?

— Ка-кандый ашты? — Чама бажынаң ала будына жетире бастыра бойы соой берген.

— Ойдык жаланнын буудайын...

— Көк төгүн, коп...

— Чадырында төрдинг бажында турган кайырчагыңды ачала, бор-ботко немелерди туура жайладып ийзе, не болор?

Чама ол тушта нени де удурга айдып болбогон. Жаныс ла чырайы тостый кугарып, ненинг де учун алтыгы эрди тыртан-тыртанг эдип, өрө туруп келген. Түрме деп немеге киргеним бу туру деп сананган. Же онын куды чыга бергенин көрүп ийеле, токуназын деп, Семетей мендеп айткан:

— Отур, отур, уул. Таайың сеге жаман болзын деп сананбай жат. Карын, сени жеткердең айрып аларга отурум. Жаман сананган болзом, мчиляцияны туку качан алдырып келер эдим.

«Базынып отурганын — деп, Чама Семетей жаар казыр көргөн. — Барза, бир барыш, бу ийтти мында ла жыга чаап салза кайдар?..»

Ол столдын үстүндө жаткан эт кезетен жаан бычакты аларга карбас эдерде, Семетей онын карызынаң чыт ала койоло, толгой тударда, Чама багырып ийеле, бычакты ычкынып ийген. Бу отурган кичинек, шуурак кижининг сабарлары темир капкыштый бек болгонын Чама кайдаң билзин.

— Тенеер бе, тенеер бе, Чама, отур — деп, Семетей

токуналу айткан. — Ол аш керегинде мененг өскө кем де билбес. Чындап та, бу сен кандый соксоо кижиге?

Чама эмештең токунап, үчинчи чөөчөйдиг кийининде керек десе күлүмзиренип ийген.

— Сенде ченемел жок эмтир. Кижиге андый немени мынайда этпей жүрөтөн. Керекке киреринг. Ол ашты бүгүн түндө кандый бир кижиге билбес жерге апарала, сугуп сал. Удабас колхоз аш үлежер. Трудкүнге аш аларың. Ол тушта жажырып салган ажынды экелеле, иштеп алган ажынга кожуп ал. Сени кем де тудуп болбос. Билдин бе? Мынаң ары неменин учы-түбин шүүп, кандый жеткер болгодыйын озолодо чотоп алар керек. Сен жиит те, жалтанбас та. Айдарда, алып тудары сенде болзын, айдып берери менде болзын.

Таадыра калай берген Чама жанарга, столдог турарда, Семетей оны эжикке жетире үйдежиپ айткан:

— Эки колдын күчиле ак-чек жүрөргө сүрекей күч. Оны ундыба, уул... Анайда ок мененг кычыру жоктон менин айылыма кирбей жүр. Карын, колхозтын жуундарында мени сөгүп тур, мен сени база сөгүп турайын. Же ачыныш жоктон болзын. Жаңыс ла улус Чама ла Семетей көрүшпей турган деп сананзын. Маскировка. Удабас бир жыл билүү неме эдерис, уул. Жаңыс ла тилинги кезе тиштенип ал. Мотри... Менин колым жок жерден чыга конуп келер...

Эйе, бу өйдөг башталган...»

Эжикти кем де токулдатты. Чама чочыганына атпас эдип, тура жүгүрди.

— Кем анда? — деп, ол тыркурууш үниле сурады.

— Ач! Бөктөнүп алала, жаткан немези не! — үйининг үни эжиктин ары жанынан угулды.

— Тфу, эжикти күрчектейле, ундып салган турбайым. — Чама эжикти ачып ийди. — Не алгырып туруң?!

НОКӨР

— Байа келген немелер кайдаар баады?

— Октый эшти тинтийле, нени де таппаган. Шылучу кижиге конторада бош ло уялып калган отуру. «Акту кижининг айылын коскорып кайтым деер» — дийт.. Кожочы онын жанында айланыжып турган эди — деп, Жагар араайын айтты.

— Андый ба... Је Қојочы керекти эптеп койор болбой..

— Эптегилеп турала, эптү јер дөөн элес эткилей бердинг.

— Ырымдаба! — деп, Чама көзи чагылып, кизирт этти. — Ырымдаба! Сендий белгечилерди, ырымчыларды көп лө көрүп жүргем. Қөп неме билер кам келген дешкен. Барып, јарын өртөдип көрзөң. Нени айдар эмеш?

Чама бир эмештен токунап, ойто ло орынга такталанып, үйи јаар соок көрүп, унчукты:

— Је, не турун? Айылга барып, казан ас. Маат јок бери келер...

Чама нени де сананып отурала, мендештү кийине берди. «Бу ак-јарыктың үстүнде не болуп јат? Базып көрзө кайдар? Конторага барала, эмеш чалчып ийбес пе? Меге серенип турган улус бар. Айылымды барып тинтигер, акту-каралуумды јартагар деп јарбынбас па?»

Чама конторага кирип келзе, мында улус толуп калган эмтир. Шылучы кижии база мында болуптыр. Ол Қарчагала кожо нени де куучындажып отурды. «Серемјинди јетирип отурун ба, јыдымар, — деп, Чама күлүмзиренип, ончо улусла јакшылажып сананды. — Јетир, јетир. Түней ле Чаманы тудуп болбозын. Чама качан согулта болорын сақыбас, ол согултаны бойы озо эдер». Ол улустың ортозыла өдө базып, шылучынын ла Қарчаганын одожына тура түшти:

— Нөкөр парторг, мениң слерге айдайын деген сөзим бар.

— Менде, Чама, эм тура бош јок. Айла... Мен озо бу кижиле куучындажып ийейин.

— Мен бойымнын сөзимди слер экүге айдайын деп турум.

— Шылучы ла меге бе?! — Қарчага ол јаар кайкаганду көрди: бу Чама та нени ле табарга туру болбогой? — Је андый болзо, мениң кабинетиме кирип ийели...

Кабинетке кирип келеле, Чама бирде шылучы уул јаар, бирде Қарчага јаар кемзингендү көрүп, баштады:

— Мени аш уурдады деп серенип турган улус бар. Онын учун кандый да серемји јок болзын, кара көлөткө түшпезин деп, слер экүни барып, мениң айылымды тинтигер деп сурап турум. — Чама јаан бажын бөккөйттип, улу тынды. Онын кылык-јаңын билбес кижии оны

ондоп болбос. Бу чындап ла копко жирип, сүри базылып жүрген кижиге эмтир деп бодоор.

—Слердин сурагаарды бүдүрөр аргам жок — деп, жакпак сынду, сыкык көстү шылуучу уул ак погондорду жалтыражып турган жарындарын түзедип, жителнинин үстүгү топчызын чечип, айтты.—Андый полномочие менде жок, нөкөр.

— А бу Октыйдын айылын канайып тинтип ийдеер?— Чама эш-неме билбеечи кижиге болуп, араланып айтты.

Чаманын алаатып калган чырайын ла онын кичинекте буру жок сыңар көзүн аяктып: «Бу сүме билбес, акчек кижиге болбой кайтсын — деп, шылуучу уул бойында сананды.— Онын бу жамаң коптон улам сүрдеери де жолду. Законды да жетире билбес эмтир».

— Ол кижини тинтизин деп, прокурор ангылу бичик берген...—деп, шылуучу уул бир эмеш сананып отурала, тартады.

— Мен совхозтын оробочийи. Эки колымнын күчиле азыранып жадым. Шак бу эки колымнын! — Чама ишке шилтектирип, тамырлары кырайыжып калган колдорун шылуучу уулга көргүсти.— Бу эки кол кандый иш этпеди деер? Бу эки колымнын күчиле мен тойу-ток, жеткилдү жадым. Ас ла болзо айына жүс салжовойдон иштеп аладым. Ол килемжи учун совет жанга баш болзын...

«База ла баштай берди — деп, Карчага Чаманын куучынын угуп, сананды.— Сүмелү ле кижиге. Ончо немени ажындыра көрүп жат».

— Мен аракы ичпес, танжы тартпас, кыракы кижиге эдим — деп, Чама көөрөп, бойун шылуучу уулга эн жакшы жанынан көргүзөргө чырмайып турды.— Онын учун жөөгөн жөөжөм дө бар, ичер ажым да бар. Мынан улам меге күйүнүп, менин колымда немени жаан көрүп жадылар. Мен, бир кезек немелер чилеп, аракыдабай жадым, акчамды үребей-чачпай жадым, айылымда жалкууруп отурбай жадым. Менин акчек жүрүмүм көп улуска жарабай жат. Онын учун олар коптон жадылар. Бу неге жараар неме? Шак оной улам слерди барып көрүгөр деп сурап турганым ол болор. Айылын тинтизе, кижиге сүүнөр бе? Мен эрик жокто айдып жадым.— Чаманын үни керек десе тыркырай да берди.

«Артист десе артист, бу мыны самодетельностьтын кружогына кир деп айдар керек — деп, Карчага күлүм-

зиренип, сананды. — Јүрүмде жакшы ойноп жат, же сценага чыкса, кайтпагай».

— Слер токунагар, былар. Андый коп эрмекке аяру этпегер — деп, шылучы уул Чаманы токунадып турды. Онон Карчага жаар көрүп айтты: — Слер, нөкөр парторг, бу керекти аярып көригер. Ак-чек кижини жабарлап, коптоп турган улусты кату каруузына тургузатан статья бар.

— Көрөрис, көрөрис. Бис те сокор эмезис — деп, Карчага шылучы жаар кылчайып, унчукты.

— Андый, андый... Карчага Жыманыч, — деп, Чама мендеп айтты. — Мен слерге иженип жадым. Слер мени жамандаарга бербезигер. Бу аңыму жакылталу кижини барбас болзо, слер де барып көрзөгөр. Албаты-жон бойынын сөзүн айтсын.

«Кижини бойынан тенек деп бодойт не? Анайып ла уурдап алган немезин жайа салып алала, Чама тинтү келерин сакыйтан туру. Ончозын шык сугуп койгон болбой кайтсын. Онын учун тыгып жат. Же, акыр, кулугур. Болуш сурап турган болзон, болушты алар болбойын» — деп, Карчага нени де айтпай, Чаманы кезе аяктап отурды. Онын кадалгак, күрөңзимек көстөрине удур көрүп болбой, Чама туура жорди. Карчага онын санаазын ончозын кычырып, онын сүмезин билип отургандый болды. «Сенин эки көзүңди ойо сайып койотон аргалу болзом, кандый макалу болбос эди — деп, Чама казырланып турганын жүк арайдан жажырып сананды. — Кызаланду ой келзе, менен буру сураба, Тообостын эдүзи». Чама кородогонына чыдажып болбой, тиштерин кыжырт этире чайнанып ийди.

— Тижееер оорып туру ба, былар? — деп, шылучы уул Чаманын бүрүнкийлей берген чырайын аяктап, килегендү сурады.

— Эйе, туку качаннан бери оорып келди... — деп айдала, Чама кабинеттен чыга берди.

— Тижини эмес, өскө жери оорып турган болбой — деп, Карчага күлүмзиренди.

Шылучы уул Карчагага суракту жорди. Же ол нени де айтпады.

Күн бийиктеген сайын конторада улус астап турды. Ферманын управляющийи конторага кирип келди. Ол бош арып-чылап, көстөри онкойып, койу кара сагалы туй

өзүп калган эмтир. Столго отуруп, кем де јаар көрбөй, айтты:

— Турлулардан келдим...

Онон карманынан портсигарын чыгарып, тагкылай берди.

* *
* *

Кече энгирден ала бу чындап та сан башка түймеендү күн болды. Октый бир ле коноло, тайгадаң учуртып тўшти. Ол адын жырс камчылап, деремнени өрө-төмөн учуртып, көрүнген ле кижиниң јанына адын токтодып, коркушту үниле сурап турды:

— Кам кайда? Ырымчы-белгечи кам келген дежет, ол кайда?

— Көрбөдим.

— Укпадым.

— Кече энгирде Бокту эште отурбайты.

— Та, анда јок. Атана берген кижии болбой — деп, јолуккан улус каруу берип турды.

Октый деремнени керип, камды кайдаң да таппады. Та атана берген, та јажынып калган. Айбычынын айдыжыла болзо, атана берген болгодый. Је Јайбангнын айдыжыла болзо, јажынып калган ошкош. Октый — аар-калап! Камды табала, мойынын кайра толгойтом деп кеке-нип јүрү деп угала, Карчага капшай ла ого јолугарга мендеди: өктөм таңмазы чындап та коомой керек эдип салгай.

Октый камды бедреп чөкөйлө, айылында кара ла јер болуп калган отурды. Керек дезе Карчага јаар кылчас та эдип көрбөди. Акту ла јерге јүзине түкүртип алганда, ачузына база канайып чыдашсын. Октыйдын энези база унчукпайт. Эки бойы санааларын эрмек јоктон ло били-жип отурган болгодый. Октый столго чаканактанып, јаа-гын тайанып алган отурды. Онын алдында туку качан сооп калган чайлу аяк турды. Октыйдын энези чай уруп, көлөткө чилеп, тал-табыш јок кыймыктанып, араай унчукты:

— Карчага, столго отуруп, чай ич...

— Койлорын кандый туру?.. — деп, Карчага, бу тин-тишле колбулу јескимчилү керекте ол бойы бурулу бол-гон чылап, эп јоксынып сурады.

— Кем жок — деп, Октый туура көрүп унчукты.

«Эмди ак-жарыктын үстүндө ончо ло улуска ачынып отурган болбой кайтсын — деп, Карчага бойында сананды. — Уулдын санаа-күүнүн көдүрөр керек, же жаңыс ла куучынды неден баштаар?» Туранын ичинде жаңы ла ачып келген чегеннин, жаңы быжырган калаштын жыды жытанат. Турада ару, тымык. Стенелер ак, көзнөктин көжөгөлөри сүттий ак. Мындый турада амырап отураарга кандый жакшы. Же жаңыс ла эрмек айтпай отураарга чылазынду.

— Бистиг айылды келип тинтигилеп жүрди... — деп, Октыйдын энези, Жамачы, кунукчылду унчукты. — Жибести бис ле жип ийетен эмейис.

— Же, же, болор, эне. Незин комудап отураар!.. — деп, Октый кыжырантып айтты.

— Чын ла эби жок неме болуп калды — Карчага төмөн көрди. — Бир кезек улустын тенегин кижичи канайдар? Эш кереги жок белгеге, жарыга бүткүлөп жат.

— Керек жарынчыда, белгечиде эмес, кижичи кижиге бүтпей турганында, кижини кижичи кирези бодобой турганында — деп, Октый унчукты. — Бир бүдүрилген ат жүс бүдүрилер эмес, бир жастырган кижичи жүс жастыраар эмес.

— Онызы чын, Октый. Бис, байла, коомой иштеп жаткыс. Онын учун улус эш кереги жок жүзүн-базын немелерге бүдүп жат. Ол шилемирдин камы та кайдан табылып келди болбогой? Оны бу ла ары-бери сыймуга жүрүп туратан үй улус таап ийген ошкош...

Эмеш токунай берген Октый ойто ачынып, кородоп чыкты. Онын чырайы кызарып, мойынынын көк тамырлары кырлайыжып келди:

— Ол жыдымар тагма, байла, бир тушта меге жолугар! Мен оны тундура «белгелебезем», болзын! Көрзөн. Уйалбастын ырымчызын! «Айылынды азыйда түрмеге отурган кижичи тоногон эмтир». Андый кижичи жаңыс мен турум! Сүмелү! Кемге тын серенип жадын, оны ла тут деп тукурып ийген. Бокту бойы да боро-кара санаалу неме эмей. Онын кайын энези Жинжилей канча жылдын туркунына активист болуп кедендеди. Онон көрүп турар болзо, качып жүрген карындажыла экү казы-картала ойногон кижичи болуптыр ине... Хе-хе!

Бу ла ойдо эжик араай чыкырт эдип, Күрөңдей өбө-

гөннин тарпак азу сагалду, кичинек сүүри бажы көрүнип келди.

— Киригер, киригер, јестебис, — деп, Октый айтты.

Күренгей өбөгөн кирип келеле, столго отурып чай ичеринен мойноп ийди.

— Сууны кижип канчазына ичер? Тайгага чыгып, койон-сайан, тооргы-сааргы адып јиир керек.

Карчага бир эмеш унчукпай отурала, Октыйды сөстөп лө үредип турган аайлу баштады:

— Камды оны јаан болзо бир-эки катап јудруктап алгайың. Је оноң сего не туза болор? Сен оны согуп ийзен, улус ого там болужар. Оноң учурал болуп, оорый берзен, кам каргаган деп айдар. Јок, оны јудрукла согор эмес, оны сөслө јенер керек. Оның сөзине бүтпес эдилп улусты үредип салар керек. Оның бойын да уйалта айдып салар керек — деп, Карчага айтты. — Кижип кайкаар, кижинин каткызы келер неме. Јирменчи чак, јерди эбире космический керептер учуп јат. Кибернетиканың, электронно-вычислительный машиналардыг өйи. Кажы ла айылда радио, газет, клубта сүре ле кино, лекция. Олордыг ортозында туку јебрен чактын камы. Бу не, уулдар? Ого үзеери ол Көмүрлүден келген Јебеченовтыг тоомызы јаан кижип дежет. Бистин јердин эмеендери оны торт ло кудај эткилеп алган. Байа Айбычы ла Јайбан эдектеринин алдына та нени де јажыргылап алала, Бокту айылына киргилеп јаткан.

— Чын ээлү кам болзо, оныла урушпас керек — деп, Јамачы Карчаганың сөстөрүн јаратпай, айтты. — Ол јип салар.

— Көрдин бе? — Октый энези јаар бажын кекиди. — Мындыј улусты канайып үредип аларың?

— Јенебисти бүгүңги учурал үредип болбогон болзо, оны бачым үредип алары күч ле болотон эмтир — деп, Карчага төмөн көрүп, унчукты. Јамачы бойы да эпјоксына берди ошкош. Ол ары-бери буландап көрөлө, тым отура берди.

— Олор ончозы төгүнчилер — деп, Октый кыјырантып унчукты. — Чын ла неме билетен күлүк болгон болзо, Боктуның айылын кем тоногон, алган немезин кайдаар салган, ончозын айдып, көргүзип берер эди.

— Мен база шак анайда сананып турум — деп, Күренгей чичкечек мойнынын ичкери чөйип, коркок саба-

рын өрө көдүрип айтты.—Бу жүрүмүмдө мен жүзүн-базын камдарды, жарынчыларды, жарлыкчыларды база көп лө көргөм. Олор кижини кармап, жип ийетен дейтени — ол көк лө төгүн эрмек. Акыр, мен слерге бир учурал керегинде куучындап берейин. Ол тушта мен омок-жимек, жиит уул болгом. Бойдон. Бир күн таайымнын айылына келеле, опчобой чеден тудуштым. Арыганым, чылаганым коркуш. Таайым эшке кирип келзем, аракы азып койгон эмтир. Айылдын эр жанында туйук кара сагалду, тапту калагы кижиге отурды. Жакшы суразам, каруу бербеди. Та кулагы жетире укпас кижиге, та чүмеркеп отурган кижиге. Аяруу этпедим. Же анча-мынча ой өткөн кийининде меге чалчый бербезин бе.

— Бу жыдымар тагма кем эди? — дийт. — Жакшы не сурабайдын?

— А жакшы сураарымда, бойоор унчукпадаар ине — дедим.

— Эйт, төгүн неме айтпа, ийт! — деп, кара сагалы барбандап чыкты. — Мен үстүмдө турган Улген кудайымнын үнин, алтыгы ороондо адай Эрликтин үнин угуп турарымда, алдымда отурган сенин үнинди канайып укпайтам?!

— Кургайакка туй бүдүп калган кулагыма кудайдын үнин уктым деп канайып айдат не?! — дедим.

Айылдын эпши жанында отурган эмегендер, жыландар чылап, шыркыражып чыкты:

— Унчукпа!..

— Ш-ш, кудай!

— Тилиң тарт! Ол жаан кам...

Кам мыны угала, там көкүп чыкты:

— Мен сени жирип, кара йерге көмөрүм! — деп кыйгырала, түнгүрүн ала койып, эки-үч катап согуп ийди. Ачынганымды не деп айдар! Керек десе коркырын да ундып салдым. Тура жүгүрөле, камнын колынан түнгүрди ушта тартала, желбер кара кабагына жырс ла берип ийдим. Кам чалкойто барып түшти. Согор деп бодобогон болгодый. Онон түнгүрди ачык эжигинен чыгара мергедеп ийдим. Түнгүр тонди төмөн тоолоно берди. Айылда улус коркыгандарына оосторун ачала, отуруп калдылар, мен адыма мине соголо, мантада бердим. Эки коноло, жанып келзем, адам-энем ал-санаага түжүп калган отургылары.

— Сен камды не соккон?! — дешти. — Эмди ончыбысты жип салар. Журтаган журтыс ээн калар.

— Лизе, мени жигей, кайдалык — дедим.

— Жок, койдон сойып алала, аракыдан азып алала, жетир, алдына чөгөдөп мүргү! — деп, энем айтты.

Менин кедерим база коркуш ла кижн. Жаза мойноп ойгем...

Онон жүрзем, кам камдап ла жадыры дежер, сени жириге ле туру дежер. Мен оорыбадым да, өлбөдим де. Эки-үч жыл өткөн кийининде, бир кижн камнаг сураптыр:

— Слер, өрөкөн, Күрендейди жип салатам дегенеер, же онон бери эки-үч жыл өтти, Күрендей дезе тирүү жүрү.

Кам мынайда мактаныптыр:

— Ол таңма менин кабагымды жара согуп, кан чыгарган, онын учун жип болбодым...

— Бот, айдарда, андый немелердин сөзине бүтсегер...

Озогызын ойгозып, жүзүн-базын учуралдарды эске алынгылап, калыражып анча-мынча отурып калдылар.

— Э, атанар ой жетти, уулдар, — деп, удаан отурып калганына маңзаарып, Карчага столдон турды. — Сен жортозын ба?

Октый житкезин тырмады:

— Таң, ол Жебеченовты коркыдып салайын деп сананган Эдим. Көрмөс эки колымнын ортозынан, түлкү чилеп, жылбырт эдип өдө бербей кайтты...

— Же, оны ары кедери эт! — деп айдала, Күрендей база өрө турды.

...Жаскары жай, жылу, аяас жүн. Аралды жакалай өскөн каныл тыттардын торкодый бүри салкынга араай шуулажып турды. Аттар бышкыргылап, баштарын омок кекигилеп, желе баскылап браатты. Өзөкти төмөн чөйнлип түшкөн жалбак кара жолло таң атту эки кижн барып жатты.

— Санаанга кирет пе? — деп, Карчага жастың жаркынду күнинин чогына кылбыгып турган көзүн шуурып, адынын сүксендеп брааткан жалын сыймап, унчукты. — Бу жолды өрө жойу да, атту да база жарышкан ла эдис.

— Эйе, кичү тушта нөкөр болгонус.

— А эмди бис нөкөр эмес пе?

— Эмди сен жамылу кижн болуп жадын. Үредүүн де бийик.

— Эш-кереги жок неме айтпа.

— Сен бу чике элбек јол ошкош јолло ичкери барган. Менинг өткөн јолым дезе бу кобыны өрө чыга берген чичкечек јол ошкош.

— Ненинг учун?

— Сен, Карчага, кичүден ала турумкай, јалтанбас болгон.

— Кижн кижиден үредүзи, јамызы аайынча ағыланбай, јан-кылыгы, амадузы ажыра ағыланып јат, нөкөр, — деп, Карчага араай унчукты. — Сен меге ачынып жүрген болорыг ба? — Ол Октый јаар бурылды.

— Не ачынатам мен?..

— Сен ол теңек кам керегинде, тинтү керегинде ундып сал, Октый.

— Ундырга кезикте сүрекей уур болуп јат.

Куучын көндүкпей турды. Ол бойы ла токтоп калды. Јолды јакалай анча-мынча ыраакта турган кырларга јетире чөйилген кыралардыг јери јажарып, аш јерин јаап койгон јатты. Өркөлөр шартылдажып, јолды кечире ары-бери мантагылап турдылар.

— Аш үрегилеп јат. Көрмөстөрди ончозын кырар керек — деп, Карчага унчукты. — Кө-би-ин!

— Өлтүрип турган кижн бар эмес, өспөй кайда барар? Бис чилеп, оморды кем истезин, омордыг эдин кем јизин — деп, Октый айтты. — Айсө өркөнннг эдин ундып салдыг ба?

— Өркөнннг эдин канайып ундыйтан? Өркөнннг эдин эмес болзо, өлүп калар эдис, нөкөр, — деп, Карчага күлүмзиренди. — Је, эмди јип болбос болорым.

Бүктелчиктин ары јанында, ойдык јалаңда, кукурузаныг јалаңы јайылып калган јатты. Онын јери јангы-јангы ла јажарып жүрген эмтир. Кыраныг ортозыла үч кыс базып жүрдилер. Олор сүре ле энчейишип, нени де үскүлейт. Одогылап турган ошкош. Кыраныг јанына једип келеле, Карчага адынан түже секирип, тобрактын алдынан јүк ле баштарын чыгарып клееткен кукурузаларды сүүнчилү ајыктап, энчейип, омордыг јымжак јажыл баштарын сыймап көрди. Онон тобракты күбүреде казып ийеле, тазылданып өзүп јаткан кукурузаны кодорып келди. Ол оны ончо јанынан ајыктап, керек дезе јыткарып турды. Онын јанына Эркеј жүгүрип келди. Ол күнге күрере күйүп калган јүзинин терин арлап, чала алаатып, Карчага јаар суракту көрди:

— Же кандый эмтир, Карчага Иванович? Мынаң неме болор бо?

— А сен не деп бодоп туруң, Эркей?

— Мен... Мен бодозом, соок ло албаза, алдырбас...

— Элбеде өткүрүп жаткан баштапкы ченемел... — деп, Карчага теренг сананып айтты. — Мен бойым да аланзып турум. Же андый да болзо, тартыжарыс. Бис жер учурлу. Жаңгыс ла сүрекей-сүрекей кичеер керек. Чөп өлөң базып салбазын, Эркей.

Эркей ле Карчаганың куучыны Октыйды кичинек те сонуркатпай турды. Ол адынан түжүп, жолды жакалап узундай өзүл келген көк өлөңниң үстүндө амыр отурды. Аттардын эриндери тыртандажып, узун сары тиштери өлөңди кыртылдада чайнап турганын көрүп отурды. «Кандый да кукуруза дежиң жадылар — деп, ол сананды. — Кукуруза жогынаң да малысты азырап жүргенис. Жылу жердин өзүми ол мында, тайга жерде, канайып өзөр? Карчага та нени сананат болбогой?.. Агроном болгон адында ла албаданып жүретөн болбой кайтсын. Оноң башка Карчага санаалу, немени билер кичи, канайып мындый керекке жылбиркейтен? Же Эркейде не болзын, Эркей жаш бала ине. Ол керек десе бойының түжүне де бүдетен болор. Азырал, азырал дежет, кормовой базаны тыңыдар керек дежет. Бу куру эрмек ине. Азыралды кичеенип белетезе, кукуруза мукуруза жогынаң да энтере эдип албай. Жер жок по, өлөң жок по?»

— Темей ле неме — деп, Октый бойының шүүлтезин чыгара айдып ийди. Кыстарла куучындажып божойло, оның жанына базып келген Карчага кайкап сурады:

— Немези темей?

— Бу кукурузадаң чорт то болбос. Тонуп калар... — деп, Октый адына минип айтты. — Тегин ле жерге жоболто.

Эки нөкөр аттарына мингилеп, ичкери жортып ийдилер. Карчага бир эмеш жортып браадала, сурады:

— Октый, бистинг жерге баштап ла меринос койлор ло кучалар экелгени санааңа кирет пе?

— Олорды ончозынаң ла озо бис экүниң энелерис алып кабырган эмей.

— Меринос кураандарды энең каргап, ыйлап туратаны санааңа кирет пе?

— Кирбей база. Кызыл ла тас, мылжы немелер болды

не. Кичинең ле соок болзо, меерегилеп туратан. Алтай кураандар десе, энелерин ле эмгилеп алза, куйруктарын чычайткылап алала, жарышкылай беретен.

— Мениң энем, бу мал мал болбос деп, белгелеп туратан — деп, Карчага унчукты.

— Бир канча койчылар меринос укту кой кабырбазыс дежип, мойногылап ийген эмей.

— Эмди, Октый, сениң колында турган койлор ончозы меринос эмес беди?

— Ылгый ла меринос койлор. Быыл кажы ла койдон төрт-беш килограммнан түк аларым. Жакшы койлор.

— Кураандарың жакшы туру ба?

— А курсагы тойу, жадыны жакшы болзо, кайдар ол?

— Айдарда, меринос кой бу жерге жараган туру.

— Сүрекей жараган...

— Андый болзо, кукуруза нениң учун жарабайтан? Жылу жердинг меринос койы канайып жарап калды?

— Канча гектар жерди, кураганды чылап, койынынга сугуп болбозың — деп, Октый мойножып турды.

— Онызы чын. Же сен сегис жүс койдунг кураандарын ончозын койынынга сугуп чыдаттын ба?

— Жок.

— Айдарда, соокко чыдамал үренди бис өскүрип албас кайтканыс? Озо баштап адыс жерге үрендеерис, ошон гектар жерге, ошон ондор гектар жерге үрендеерис.

— Озүм ол өзүм, оны тынду малла түндеерге болбос — деп, Октый жөпсинбейт.

— Озо баштап бистинг жерде эки-үч ле жүс меринос кой болгон эмес беди?

— Эйе.

— Эмди бистинг фермада канча кой?

— Он беш мунган ажа берер болбой...

— Ончозы меринос по?

— Ылгый чичке түктү койлор...

— Бот, кукуруза база шак анайда өзүп барар. Оны өскүрип аларга сүрекей күч болор. Онызы жарт. Же чичке түктү койлорды өскүрип аларга улуска жеңил болгон беди?

— Кайдан жеңил болзын.

Октый адынын тискинин бош салып ийеле, ээрдин үстүне чала кырынан отуруп, айтты:

— Мен бодозом, кукуруза өскүрип шыралаганча,

јакшы, көк-чанкыр өлөннөн энтере не эдип албас? Бисте өлөн чабар јер ас па? Јер де, өлөн дө једер, је јангыс ла азыралды кичееп этпей јадыс. Көрсөнг — Октый эбире бийик кырлардаг тўжўп келген кобы-јиктерди көргүсти. — Азыйда бу кобыларда, кыраны јакалай јалан-дарда тоозы јок обоолор тенкейижип калган туратан. Бис экў Тоскурлу-Кобыда бугул тартканыс, санаага кирет пе? Улус анда өлөнди тўниле обоолоп туратан. Мен уйкузырайла, аттаг антарылган эдим, ха-ха-ха.

— Мен баштап ла бугул тартып барала, адымды баштандырып болбой, ыйлагам—деп, Карчага кўлўмзи-ренди.

— Эмди ол өлөн эткен јерлер ээн артып, јакшынак покостор ўрелип калды. Былтыр бу јерлерде бир де бугул өлөн эдилбеген.

Октыйдын јуртына јууктап барала, Карчага байа упр-вляющийле куучындашканын эске алынып, Октыйдан сурады:

— Капшагайдын койларынын кураандары кырылып туру деп уккам. Бу кыјык па айса не?

Октый онын сурагына жаруу бербеди. Јангыс ла ады-нан тўжўп айтты:

— Менин сеге айдайын деген бир кезек шўўлтеле-рим бар. Сен, парторг кижиге, тегин койчынын санаазын билип алзаг, сеге коомой болбос. Бир чөлбө ойдо куу-чындажарыс...

КУУК

Кара-Кемнинг деремнези кырлардагы ончо деремне-лерге тўнгей, капчал өзөкти төмөн чөйиле берген сок ја-гыс элбек оромду. Јайгыда деремне ээн. Јўрўм токтоп калгандый көрўнер. Эмезе чек ле јылар-јылбас агым јаткандый билдирер. Је бу јўк ле тыш јанынан мынайда көрўнип јат. Мында јуртап јаткан улустыг бойынын сўўнчизиге, шыразы, амадузы бар. Бойынын эткен ижиге, сўўген кереги бар. Малды јылдан јакшы чыгарып алар керек. Кыра ижин, өлөн ижин тыгыдарга кичеенер керек. Јадын-јўрўмде једикпестерди јоголтор керек.

Бу кой өскўрер совхозтын јериге элбек, койлоры көп. Јангыс ла экинчи фермада јирме мун кой, бир мун уй,

беш жүстен ажыра жылкы мал туруп жат. Аш та үрендеп турган жери элбек. Жаңыс ла иштеер улус ас. Капчал, кобыжик жерде техниканы тузаланары күч. Улус өлөңди озодон бери колло эдип келген ине. Же ол тушта мал ас болгон. Эмди мал көп, жаңыс ла колдын күчиле малга азырал эдип болбозың. Айдарда, жаңы эп-сүме бедреер керек.

Хозяйство мынан ары канайда өзүп баратаны керегинде блааш-тартышту куучындар сүре ле болуп жат. Бу сурак Кара-Кемнинг ончо улузын сонуркадат. Анчадала малдын өзүми керегинде сурак койчыларга, жылкычыларга амыр бербей туру. Мынан ары өскөн мал кайда турар? Ол малды кышкыда неле азыраар? А мал өспөзө, государствого берип турган кирелте көптөбөзө, жүрүм канайып жаранар? Жал акча канайып көдүрилер... Совхозтын ончо ишмекчилери бу сурактарга төс ажару эдип жадылар.

Эртен-сонгун өлөң ижине чыгар деп турарда, андамында алтай деремнелерде тойлор болуп турды. Кудалар жүрет. Откөн гүнде деремненин үстүги бажында кожон таң атканча серибей чөйилген. Бүгүн күн ажа берерде, деремненин сок жаңыс оромында улус көптөй берди. Конторанын жанында телефоннын төңсжине буулаган аттардын тоозы база көптөп турды.

Конторада улус толо. Олордын көп сабазы койчылар, малчылар. Чырайлары күнге күрөре күйүп калган, бойлоры көп эрмек айтпас улус. Олорды билбес кижилер бу эш неме керектебес улус деп бодоор. Олордын жүректери ончо улустын жүректеринен артык ооруп жат. Олор бойлорынын ижин, ол ижиндеги тутактарды кемнене артык билер. Же көп жуундар журу ла эрмек болуп өдүп турганда, тегин жерге незин калыраар?

Ферманын управляющийинин докладын ончолоры унчугушпай тындап отурдылар. Жаңыс ла Күрөңдей, эрин сагалы барбандап, кичинек бажын ары-бери булгай согуп, энчигип болбойт. Сөстөр, сөстөр. «Тоолор, же ол тоолорды бүдүретен эп-арга кайда? Былтыр база ла бийик молжу алганыс, эдер-тудар ла болгоныс, анан эш ле неме болбоды. Он беш мун центнер азырал белетеп алар ордына жүк ле беш мун центнер азырал белетеп алганыс. Бу да тоого жүк ле селенканын шылтузында жеткенис»—деп, Карчага төмөн көрүп, сананып отурды. «Бы-

жыл 15 муң центнер өлөн, 50 тонна силос белетеп алар керек — деп, Токпоев куучындап турды. — Мындый азыралды эдип албазабыс, база ла түбекке түжерис. Айдарда, ончо ийде-күчтерди өлөн ижине салар керек. Журт хозяйствоны өрө көдүрери жанынаг партияныг тургускан жөбин жүрүмде бүдүрип, бистинг коллектив жагы жегүлерге једер учурлу» — деп, ол докладын божотты... Токпоев килейте кырып салган сагалынын ордын сыймап, онкойып калган көстөриле улустыг чырайлары ајыктап отурды. Мында улустыг көп сабазы ого кураа уулдар, келиндер. Токпоев озорло кожо өскөн, озордын санаазын билип жүретен. Бүгүн озор нени айдар? Айса база ла оны, Токпоевти, критикалап тура бергилегей не? Токпоевте иш көп, үйи оору, балдары јаш. Оны улус база билер...

— Кемде сөс бар? Түрген-түкей куучындап ийеер, уулдар! — деп, Карчага столдон бажын көдүрбей, чаазынга нени де бичип, айтты.

— Докладта ончозын айдып, кемјип салганда, незин айдар? Абызательства аларында не болзын, анаг арыгызын кудай бойы көргөй—деп, Күрендей колын жагып, туура көрди. — Јаңжыгып калган неме ине.

— Бу јаан кижини нени айдат?

— Эрмек айдарга турган кижини сөс сурап алала, айтсын, тегин јерге жалырабазын — деп, Токпоев, тижини оорып турган чылап, јүзин чырчыйтып, унчукты.

Ээчий-деечий туруп, тоолу улус куучын айтты.

— Јалку улусла коммунизмге качан да једип болбозын — деп, Күрендей унчукты. — Скорыс јок, уулдар. Каткы. Тал-табыш јиилей берди.

— Күрендей, слер, өбөгөн, ол Чонпур үйеерди не иштетпей јадаар? — деп, кем де кокурлады.

— Бөкөзи бөкө келин. Јаңыс ла палитграмыта јетпей јат. Оны төртөн јылга чыгара үредип келдим. Је эш ле неме болбоды. Арт-учында тилим јантыйа элеп калды.

— Онон улам келтирендеп јадаар ба, таай?

— Онон ло улам...

Токпоев јаан үнденип, тал-табышты токтодып ийди.

— Је, кемде сөс бар, улустар?

— Мен айдайын ба?

— Айт, айт, Октый!

Октый өрө туруп, кайыш курын түзедип, конторанын ичинде жайылып турган танкынын чанкыр ыжы өткүрө көзүн шууруп, айтты:

— Мен тоолу ла сөс айдарга турум. Бу планнан, бу молжудан чорт то болбос — ол көзүн түрген-түрген чинип ийеле, унчукпай барды.

— Ненин учун?! — деп, Токпоев кайкап сурады.

— Мен бодозом, өлөң ижине ончо улус чыгар учурлу. Бу иште анчадала койчылар, малчылар, пастухтар эрчимдү туружар керек. Көк жарамас, анан башка биске өлөңди кем эдип беретен?

— Чын-чын, чын айттын, Октый!..

— Азыйда, колхоз тужунда, ишке жүчи једер пастухтар ончолоры өлөң ижине түжетен, койды-малды бала-барка ла карган тижендер кабырып јадатан. А эмди туудый эрлер, тудар-кабар күлүктер аттан минеле, ары-бери мантаткылап јүрет. Эдер немелерин таппай, колдоры кычыжып, согушкылап та турат. Капшагай былтыр јайгыда канкандаган, канкандаган, эмди дезе камык малы кырылып јат.

— Кижиле көрбөгөн неме чилеп, тыгып отурганын — деп, Капшагайдын үйи толуктан шыркырап чыкты. — Сен ле тиркиреп баратан турун.

Улус ойто ло јиркирежип чыкты. Тал-табыш, кериш. Торт ло не де јарыла бергендий. Токпоевтин кыйгызын кем де укпай јат.

— А мен улустын учы ба?!

— Сендий ле немени көрбөгөн кижиле јок!

— Токтогор!

— Октый чын айдып јат!

— Ойинен өткүрө јыдыбазын!

— Бис те иштеп билерис ле!

— Ха, иштеп эмес, ичин, болбой!

Тал-табыштын ортозынан Күрендейдин ачу кыйгызы угулды. Улус кайра бурылып, тымый бердилер. Кажызы ла каткызын ичинде белетеп турды. Күрендей тани ле айда салып ийбегей? Онын көстөри, үкүнинг көстөри чилеп, айланыжып турды.

— Менде бир шүүлте бар. Чалгынын конструкциязын өскөртөр керек.

— Ха, ха, ха, хи-хи!

— Оны коркок этпей, кедек эдерге бе?!

— Айса тескери саптаарга ба?!

Күрендей оны электеп каткырып турган улуока кичинек те ајару этпеди. Јаңыс ла коркок сабарыла азу сагалын саң өрө эдип ийеле, наарылта айтты:

— Култура деп неме че-ек јок улус. Оратырды анайда булгаарга јараар ба?

— Акыр, акыраар, өбөгөн, чалгы керегинде нени айдарга тураар? — деп, Карчага айтты. Күрендей ойинен өткүре калырап, көөрөп жүре берер болор деп, ол коркып отурды.

— Чалгы средство производство болуп јат. Онын учун чалгынын узунунаң, кысказынаң иштиң эрчими камаанду. Озогы чалгылар узун да, јурч та, јегил де болгон. Андый чалгыны колыга алзаң, өлөнниң кезилгени билдирбес, јаңыс ла шуулап браадар. Эмдиги лакпада сadyп турган чалгыларла јаңыс ла тере сүрер керек. Кыскачак, уур, моко. Ол чалгыларды эткен темирдинг качества коомой. Онын учун мен чалгылардыг темирин узун эдер керек деп, шүүлте эдип турум.

— Канча кире узун эдетен?

— Бир метр бе айса бир карыш па?

— Сениң тилиңдий узун ла јурч болзо, андый чалгы арка-јикте өлөң арттырбас — деп айдала, Күрендей отура берди. Залда каткы јирр эдип калды. Чечеркөп отурган уулдыг јүзи костый кызара берди.

Иштиң арбынын бийиктедери, оны келиштире нормировать эдери, ишјалды иштиң арбынынаң камаанду эдери керегинде куучын сүрекей кадалгакту өдүп турды.

— Өлөң ижинде улустың јалын көптөдөр. Артык иштеген частары учун база төлөөр керек — деп, Јолдош өкпөөрип куучындап турды. — Нениң учун дезе ончо неме белетеп салган азыралдаң камаанду. Азырал белетеринде бир кезек иштер ас төлөлип јат. Улуста заинтересованость јок. Айдарда, иш јылбай јат. Мыны ончозын дирекция ла рабочком ајаруга алар учурлу. Былтыр бистиң директор иштеер өйдинг кийининде нормазына үзеери иштеген кижиге јал акча төлөбөс деп приказ бичиген. Улус мыны угуп ийеле, алты ла часка јетире иштейле, јангылай берген. Мынайда эдерге јараар ба? Өлөң ижи тужунда кажы ла минутты тузаланып турар керек. Бир бригаданың иштеер өйдинг кийининде артып белетеген өлөңи канча-канча малдыг тынын алар эди.

Мыны бастыра ишмекчилер терең сананып көрөр учурлу...

— Андый, андый...

— Өлгөнчө иштеерге турган болзо, иштегей де. Мен ле иштейтен ойдин кийининде артпазым.

— Ба-таа, сендий жалку неме!..

— Араай, улустар.

— Өлгөн ижинде тузаланатан механизмдер база тегин туруп жат. Же божоды — дейле, Жолдош отура берди.

— Ырыс болуп, салган ажыс тонуп калза, селенка эдип чаап алар эдис — деп, кем де унчукты.

Бу эрмекти угуп ийеле, Карчага энчигип болбой, тура жүгүрдү. Ол койу кара чачын кайра сыймап, залда отурган улустын чырайларын айкап, бир эмеш унчукпай турала, баштады:

— Бис, нөкөрлөр, сүрекей жаан иштин алдында туруп жадыс. Онын учун бу ишти канайда өткүрерин ончо жанынан шүүп көрөр керек. Кокур-каткы жогынан. Күреңдей Самырович кокурчы кижин, онын кокурын ондоор керек. Чын. Чалгынын күчиле, кызыл колдын күчиле, бис нени де эдип болбозыс. Аргалу ла болзо, иштин көп сабазын механизировать эдер керек. Же бисте тракторло өлгөн чабатан элбек жалаңдар ас. Жалаңдар бар да болзо, олордон өлгөн чыкпай жат. Айдарда, ончо эски суактарды жазаар ла жаңы суактар өткүрер керек. Анайда ок төнөштөрлү, жырааларлу, агаштарлу жерлерди корчевать этпегенче неме болбос. Онон башка өлгөндү кайдан эдип аларыс? — Карчага колын жайды. Ончо улус терең санангылап, онын куучынын лаптап тындап отурдылар.— Мал жылдан жылга өзүп жат. Мынан да ары өзөр. Онын учун бар эп-аргаларды толо тузаланар керек. А резервтер десе бисте артыгынча бар. Мында көп нөкөрлөр куучын айткан. Мен анчадала Октыйдын ла Жолдоштын куучынын жарадып уктым. Чын, койчылар, малчылар өлгөн ижинде эрчимдү туружар учурлу. Онын учун комплексный бригадалар төзөөр. Кажы ла бригаданын бажына старший чабанды эмесе старший скотникти тургузып салар. Олорды керектү техникала жеткилдеер. Кышка жипр өлгөндү бойлоры эдип алзын. Жайгыда же ле деген эрлер жайым жүрөтени токтозын. Чын ба, нөкөрлөр?

— Чын, чын!..

— Өлөңди өскө жерден улус келеле, эдип берер деп иженбезин!

Карчага терлей берген маңдайын арчып, улустын тал-табыжы јыңпырай берерде, оноң ары айтты:

— Мен бодозом, Јолдоштын шүүлтезин база јарадар керек. Оны бу јөпкө бичип салыгар. Өлөң ижинде улустын материальный јилбүзин тыгыдар керек... Анайда ок иштин нормазын база катап көрөр керек. Николай Адучинович дирекцияга барып, мынын аайына чыгып келзин. Андый ба?

— Андый, андый!..

— Төгүн эрмек...

— Калас...

...Јуун јүк ле ыраакта таң кажайып, тайгалардын баштары јарып келерде божоды.

Серүүн салкынга уйку түрген чыга берди. Јер текши јарып, јаан тайганын бажындагы мөңкү карга күннинг кыскылтым-сары чогы тийип, тайкылды. Карчага ла Токпоев деремнени өрө базып брааттылар. Өткөн јуун керегинде, улустын айткан куучындары керегинде кажызы ла таң алдынан сананат. Николай Адучинович Токпоев терлеп калган төжин салкынга удурат тудуп, јаан-јаан алтап, ичкери базып браатты. Карчага дезе бажын бийик көдүрип, араай күлүмзиренип браатты. Онын көзи де, шонкордын көзи ошкош, курч, бойынын бүдүми де эптү, јенилчек. Торт ло эмди-эмди ле жерден көдүрилип, уча бергедий. Оны Карчага деп кандый коркушту келиштире адаган. Кичинек тужунда ол бу јердин уулчактарынын эн ле јүгүрүги, жапшууны, мергечизи болгон эди. Николай ого түңгей эмес. Андый түлтүк бүдүмдү, јаан семтек башту, койу кара сагалду. Нени билер, је үредүзи ас. Ол бу једикпезине санааркап јүретен болгодый. Бийик үредүлү улуска чала бүдүнбей көрөр, олордон јик табарга ченежил јүрер.

— Эмди уйукташ јогынан ла ойто ишке чыгыш болды ба? — деп айдала, Токпоев эстеп ийди.

Карчага ого удурат нени де айтпады. Байла, нени де терен сананып брааткан ошкош... Андамында айылдардын түнүктеринен чанкыр ыш чоргып чыкты. Кобынын бажында, койу четтердин ортозында күүүк јыңкылдада эде берди. «Күүктин эдижи көндүгип калды, айдарда,

жылды чыгып келгенис бу туру» — деп, Карчага жеңил тынып сананды.

— База ла күйгек, каан жыл болотон эмитир — деп, Николай Адучинович бир де булут жок көк чанкыр теңерини айкап, эртен туранын ару кейин маказыранып тынып айтты. — Ончо жерлердеги суактарды жазаар...

Экү Токпоевтин айылынын жанына једип бардылар.

— Кирил, чай ичсенг — деп, Токпоев айтты.

Балдар ончозы арыгы жыпта уйуктап јаткан эмитир. Јаш баланын чууларынын јыды јытанат. Токпоевтин уйи ары-бери араай шылырада базып, чай урды. Кайдан да толуктап бир шил чыгарып, унчукпай столдын үстүне тургузып койды.

— Бу мыны кайдан алдың? Лакпада жок эмес беди?

— Оны сеге айдарга јарабас — деп, Токпоев јаан бажын алдында турган айагынан көдүрбей, унчукты. — Јуукта жееним айылдап јүрген, онон арткан.

— Кайдан?

— Улаганнан.

— Откөн јуун керегинде нени сананып туруң?! — деп, Карчага соок шилге изү алаканын јаба тудуп унчукты.

— Нени сананар? Јуун јуун ла бойы артып калар — деп, Токпоев колын жаңыды. — Күрендей өбөгөннин айдары да јолду.

— Јок. Мен бодозом, јуунда јаан туза бар. Улус керектү шүүлтелер айдып јат.

— Чалгыны уздары жаңынан ба? — Николай Адучиновичтин көзінде электегендү чедиргендер бийележип келди.

— Күрендейдин өчөп айтканын ондоп болбодың ба? Э-э, ол кокурлап билер — деп, Карчага кабактарын бийик көдүрип айтты. — Ончо ишти механизировать эдер керек.

— Је, је, техниканы биске кем берер... Берзе де, јакшы тузаланарын билбей јадыс...

— Аланзыба, аланзыба, Николай Адучинович. Бисте техниканы башкарып билер уулдар бар. Олорго жаңыс ла туттуруп бер. Октыйдый, Байрымдый, Јолдоштый уулдарга туттуртып бер.

— Билерим — деп, Токпоев күлүмзиренди. — Чалгыла урушканча, ончо ишти механизировать эдер керек.

— Андый, андый — Карчага ичкери энчес этти. — Ишти механизировать эдеринде эрмек те жок. Өлөң обоолойтон, силос салатан машиналарды жазадып алдыс. Трактордын жосилкалары ончозы белен. Жагыс ла бу машиналарды элбеде тузалангадый жерлер жок. А жалаң, как жерлерде өлөң чыкпай жат. Онын учун эски суактарды жазайла, жаңы суактар өткүрер керек. Устүги ле Алтыгы Түмечиндердин жалаңдары не аайлу элбек жерлер. Же андый да болзо, арка-жииктин өлөңдөрүн колло этпеенче болбос. Өлөңнинг койузы, узуну анда. Ого үзеери, күйгек те, жут та жылдарда андый жерлерде өлөң түңгей ле жакшы өзүп жат. Бу ла жуукта мен Октыйла кожо өрө барып жүргем. Азыйда туудый обоолор, жылдыстый бугулар туратан покостор эмди ээн артып калган.

Карчага чала өкнөбөрүп турды. Токпоевте дезе кыймык та жок. Ол унчукпай, араай чайнанат.

— Улусты эмди өлгөнчө иштендирип болбозың, эмди жуунунг ойи эмес. Ого үзеери эмди улус та өскө улус—деп, Николай Адучинович столго жаан алаканыла таптап айтты. — Эмди ончо улус бичикчи, трудовой законодательствоны жакшы билер. Эмди ой дө өскө. Бис, он үч—он төрт жашту уулчактар, жаан улустың нормазың бүдүрүп туратаныс, санааңа кирет пе? Норма да ол тушта эмдигизиненг чик жок жаан болгон. Күвине сегис адыс жер чабар керек. Жуунунг ойи... Канайдарың? Эмдиги жүрүм жүргал ине...

— Улустың иштеер, көпти эдер деген күүни бар. Эмди де улус энтере иштеп ийер. Жагыс ла ишти жакшы баштап билер керек.

— Онызы андый ла...

— Ишжалды канайда төлөөрине база аяру эдер керек. Эки башка ишти алза, бүдүретен ийде-күч жанынаң ол иштер түп-түңгей, же ол эки башка иш учун төлөп турган жал дезе эки башка. Бирүзи жабыс, бирүзи бийик. Бийик жалду иш Чамадый, Чоктыштый немелерге келижип жат. А жабыс жалдузың кем эдер?

— Бу слер Чамала экү көрүшпес кайтканаар?

— Чама кандый кижини эмитир, эмдиге жетире көрбөгөн бедин?

— Кижидий ле кижини. Иштенкей, неден де тура кал бас. Директор оны сүрекей мактап жат—деп, Токпоев токуналу айтты. Та Карчаганы ченеп турган, та чын ай-

дып турган, билерге күч. Карчага десе торт ло отурган
жерине сексес эдип калды:

— Чама канайып та јакшы иштезе, канайып та ак-
чек кижі мен деп төжине јудруктанып турза, мен ого
бүтпезим. Јок, бүтпезим! Мен бодозом, ол јамап кижі.
Председатель болуп турарда Арчында алмарга сукка-
ны, оны сокконы санаага кирет пе? Ол көөркий соок ал-
марга отурала, та өкпөзине соок өткөн, та Чама өзөк-
буурын былча согуп салган, је ол ло јөдүлдөп, канла тү-
күрип јүрөле, өлүп калды не... Қайран уул. Јаңыс мына
да улам Чаманы көрөр күўним јок.

— Қайдаг билер оны?

— Онын ичине кирип јүрген эмес деп айдарга ба?

— Бу јуунун кийининде, бистин колхозтын счетово-
дын отургузып турар тушта, Чама база тууразында ар-
тып калды не! Ол эки јүс јетен мунг акчадан канайып
јийишпеди эмеш? — деп, Қарчага нени де терен сананып
айтты.

— Је, оны чорт эдерге турун? — деп, Токпоев колын
јаңгыды. — Јамап керектери түңгей ле учы-түбинде барыл
кара бажына једер.

— Эйе, андый болбой кайтсын. Јок, Чамадый улусла
тартыжар керек. Онын ич бүдүми кандый, шиндеп кө-
рөр керек.

— Је, болды, болды, Қарчага, сен прокурор эмезин—
деп, Токпоев болуштопты алып, унчукты.—Онын ордына
бу иш-тошты канайда бүдүрип аларын куучындажып
алалы. База бир чөбөчөйдөг ичип ийели.

Олор кайда кандый бригада иштеер, ол бригадага
кемдерди ийер, кемди кемле солыыр, силосты кайда са-
лар деп анча-мынча куучындажып отурдылар. Эбیره
шүўп келер болзо, өлөг ижинде иштеер улус јетней јат.
Олорды кайдаг алар! Јашөскүрим ас. Јуу ойинде база
албаты өскөн эмес. Уй улустын көп сабазы эмчек бал-
дарлу. Ого үзеери, нениг де учун сүре ле оорыгылап јат.
Иш эткедий улус ончозы мал ижинде. Је канайдар база,
эп-арганы бедреер!

— Алдырбас, алдырбас — деп, Токпоев столдон өрө
туруп, сөөктөри кыјырт эткенче керилип айтты. — Бы-
јыл аш быжарга јетпей, түңгей ле тонуп калар. Селенка-
ны тракторло энтере чабала, обоолоп аларыс...

— Јок туру, најы, ашты селенка эдип үреерге јара-

деген. «Өрө көрзөм, көк көрүнбейт, төмөн көрзөм, жер көрүнбейт» деген. Оору кижини кийиске салала, айылга апаргандар. Камды ыраак жерден келген кижидешкен. Сары сагалду, орто сынду, бойы шуурак кижиде оттын эр жанында отурган. Ачу аракыдан эмештен ичип турган. Кам үлбирегин, манжатын кийип алала, түнгүрин бийик көдүрүп, айлана согордо, тонынын жаказына, уштуктарына, эдегине тизип алган жирме-одус күзүнгизи жыгырт эдип, оттын жалбыжы жабызай берген эди. Айылдын ичи тургуза ла карануйлай берген. Түнгүрде журап салган жес көстү кижинин бүдүжи коркушту көрүнгөн. Кам айланып, ийиктелип турала, отко түшпезин деп, отты кечире, очоктын үстүлө, төрт кижиде шерде агаш тудуп турган. Айыл кичинек, жакпак. Онын учун камнын ийиктелер де жери жок. Кам түнгүрин түпүлдөдө согуп, ийиктий айланып, кандый да жарты жок сөстөр айдып, бийик, жаан тайгалардын, суулардын адын адап турган. Ол узак камдабаган. Бир эмеш камдап турала, оттын айагына отура түжүл, кирлү, кара алаканыла жүзүн жаба тудуп, кыймык жок отурган. Айылдын ичинде табыш жок. Жаңыс ла оттын тызырап күйгени ле оору кижинин араай онтогону угулган. Онон кам бажын өрө көдүрүп, айылдын ичин эбире аяктап, айткан:

— Бала-барка, туш улус үйден чыксын. Айылда жаңыс ла оору кижинин жаан жашту төрөөндөри артып калзын!

Улус камнан чала жалтанып, айылдан мендеп чыккан эди. Абый чыгарга ла жадарда, Жинжилей онын жегинен ала койгон.

— Абый, слер, жаан кижиде, отурыгар.

— Жердин каразына туттурган кижиде эмтир. Алтыгы ороондо адай Эрликке барып жүрдим. Алтайна такып, мүргүзүн дийт. Ак төнөйлү кара чар, ак куйрукту кара кой керек деди. Бу жүрүмүндө көп килинчек эткен кижиде эмтир. Онын учун онын сүнезин жердин каразынан айрып аларга сүрөкөй күч эмтир.

Улус оп-сөп болуп калган отургандар. Кам база учукпай барган. Же Жинжилей чөөчөйгө толтыра аракыдан урала, камнын алдына чөгөдөп, сураган:

— Менин ийним ак-жарыкта жүрөр бе?

— Онызы сенен камаанду туру.

— Мал карам эмес, же озогы жаңды канайып жаңдаа-

рыс? Сельсоветке, милийзеге угулза, не болор? Мен бойым да сельсоветтин члени, активист кижн эдим — деп, Инжилей айткан.

— Мен сенин айбыга тунде келгем, тунле кожо жу-ре берерим, сенин сельсеветин де, милийзен де нени де билбес учурлу. Же озогы жанды жандаарын, алтай-кудайды такырын мен слердин уйанын адынан эдин сала-рым. Яныс ла кара чарды ла кара койды бу айдын экинчи эскизинде меге экелип беригер. Чарды ла койды мындый кижиге саткан эдис деп, кере бичик беригер. Бистин жерде милийзе ле сельсевет база бар эмей.

«Семетей жазылып, тужоктон ло орор турза, мен бу орорконди алдырып, яныс уйымды да болзо берип, болуш сураарым» — деп, Абый ол тушта сананган. Же бир айдын бажында Семетей жада калган. Ак куйрукту кара койды ла ак тонойлу кара чарды кам сойоло, жип салган.

Абый оттын турундарын ичкери жулдырып ийеле, ойто ло туку качан олгон Учар уулын эске алынды: «Же база сан ла башка кижн эди. Же оны да кижн канайып бурулаар? Ол качкынла да, милийзеле де колбулу болгон ошкош. Жаантайын ла азык-тулукту, казы-карталу жадаган. Качкындар тударга турум деп, милийзеден бешадар мылтык алала, жуктенип журетен, олондон азык, пойок алып туратан. Тайгага чыкканда: «Милийзе сени, Жебечи, бедреп туру, мындый кунде оло мында болор, кыйыжып журу» деп жакыл салатан. Сумелузи база коркушту ла кижн болгон эди».

— Бу сен сананзан, токтозон — деп, Абый жайнап туратан. — Кайттын? Сени эмезе Жебечи олтурип салар. Эмезе милийзе турмелеп койор... Жакшы, ару санаалу кижн, жуудан качар ба? Жаманына чыдашпай, тенип журубей. Турмеде сен не болорын? Мында жансы уйыннын судин ичип, Алтайыннын аржан суузын ичип журузен, алдырбазын.

— Э, суу меге не болор? Меге усту-жуулу курсак керек, энем. Онон башка мен удабай ла чирей тебинип койорым. Ак-жарыктын устуне ас та болзо, журуер кууним бар...— деп, Учар киртилдеде жодулдеп, жодулиле кожо келген канга тумаланып, айдатан. — Акты-караны ылгайтан адай Эрликтин алтын бозогозына жетсем, ол тушта кату каруузына тургайым. Ак-жарыкта журтаган улус-

тыг кемизинен де коркыбай јадым. Олүп калзам, сөөгимди өртөгилеп те салза, кайдалык. Окпөм тирүге чирип браат, ийде-күчим чыгып, эди-каным шүүлип браат, үстү-жуулу курсактын, Алтайымнын ару кейининг ле шылтуузында ак-жарыкты көрүп, базып жүрүм...

Бир катап жайгыда Абый төмөрттиндеги айылдарга айылдап жүреле, жанып келзе, үйде эки кижин отурган. От жок, карануй.

— Бу от салбай канайып отурган улус?

— Отты оны кайдар, эне? — деп, Учар унчуккан. Карануйда отурган кижиге айткан: — Же, жан. Ундыба.

Ол кижин араай турала, унчукпай чыга берген. Ол кижининг чырай-бажы шык карануйда көрүнбей де турган болзо, же эжиктен жабыс энчейип чыгарда, онын ободолы жаан кижин болгонын Абый көрүп ийген...

— Бу кем? — деп, Абый бастыра бойы тыркырап сураган. — Манжыт па?

— Жок, таныш кижин — деп айдала, Учар күнкүлдеде каткыра берген.

Же качкын болзо, ол не жайымжып отурзын. Бу ла жердин улузынан болгон туру. Андый жаан ободолду кижин Самыр өбөгөн эмезе Чама... Төртүн беш жылдын жайында Учар кенетийин ле уйдааи берген. Ол ооружи жаанап, кагырап жадала, айткан:

— Ак-жарыкта мендий жаман жүрүм жүрген кижин жок. Эткен килинчегим учун албаты-жонум да, алтай-кудайым да алдына жагыс бойым бурулу болойын. Нөкөримди ол жерге бойым аткарган эдим, эмди онын кийининен бойым атанып жадым!..

Абыйдын ыйы келди. Же канча жаш төгүп, кургап калган көзинен не де чыкпады. Оног бойы бойына ачынып. сананды: «Эйт, бу кадыттын коокымайтып отурган немези не!»

Эжиктин бажынан күн чарчап тийип ийди. Абый жакпаң-жукпаң өрө туруп, көнөгүн алып, уйын саарга чыкты. Же Эркей уйды туку качан саайла, одорго айдап ийген эмтир. Эмди бозуны чыгарала, меес жаар айдап браатты.

— Жаана, оорып тураар ба? — деп, Эркей чайлап отурала, жаанынын чырчыйып калган бүрүңкий чырайын аякытап, сурады.

— Жок, а сенин жөдүлүң токтоп калды ба, балам?

— Эй.

— Мен чочып отурзам. — Абыйдын чырайы жарый берди. — Чеберлен, чеберлен, балам. Менин жүрегим коркып калган ине.

Эркейдин тегерик кара көзине жаштар айланыжып келди. Бу, эски борбуй чылап, чорчыйып, бош жакпайып калган карган энезин кабыра кучактап, ого эрке-эрке сөстөр айдар күүни келди. Же бакпырында кайда да не де токтоп калды. Эркей отурган жеринен тура жүгүрүп, куру көнөктөрдү алып, айылдаг мендеп чыкты. Бүрүңкий айылдын ичинде Абый кызычагынын чырайын көрбөй калды ошкош.

— А бу суу бар ла болгодый эди — деп, ол кайкап айтты. — Айса, Эркей неме жунарга туру ба?..

Тышкары жарык. Күн тегериден эрке тийип турды. Эбире кен ле элбек немедий билдирет. Тегери кечегизинен чанкыр, кечегизинен ару болды. Эркей сууалгыш жаар жүгүрүп ийди. Онын жылагаш буттарын соок чалын ачыдып турды. Жылу салкын чийинне једип турган толгомолду кара чачын серпий согуп, платъезинин эдегин силжий тартып турды. Бийик тегери, жаркынду күн, чанкыр кырлар Эркейдин санаазын жарыдып ийди. Ол коркурап агып јаткан кара суудаг көнөгине уруп, араай күлүмзиренип, ыраак јокто күүктинг эткенин тыгдап отурды. Күүк јелбер кайыгнын сырагай ла бажына отуруп алала, жыгкылдада күүктеп, «Күк-күүк, күк-күүк» деген сайын төжинин боро түктери үрпес-үрпес эдип турды.

— Эй, Эркей, бу уйуктап отурун ба? — деп, Эркейдин кийин јанында кем де унчукты. Эркей кайа көрзө, Јолдош адын јединип алган, каткырымзып турды. — Көнөгиг туку качан толуп калды...

— Бу күүктинг үнин тыгдап турала, билбей калдым — деп, Эркей үнденди. — Күүктинг үни кандый јараш, чын ба?

— Өткүн, сүрекей өткүн үндү куш — деп, Јолдош унчукты. — Бойы кичинек. Уни тайга-ташка жаңыланып турар.

— Кижининг өкпө-јүрегине өдөр... Торт ло јайнап турган неме ошкош — деп, Эркей экинчи көнөгине сууны уруп, айтты. — Лаптап тыгдазан да...

— Менин сөзим, күүктинг үни чилеп, сенин жүрегине

өдөтөн болзо, кайдар?—деп, Жолдош төмөн көрүп айтты.

— Күүктеп көрзөн, өдөр болор бо? — деп, Эркей каткырды.

Же Жолдоштын чырайы жаар көрөлө, каткызын токто-
дып ийди. Уулдын чырайы сүрекей кунукчылду болды.

— База ла түлтүйе бердин бе? — деп, Эркей жүзине түжүп келген чачын туура эдип, унчукты.

— Жок. Тегине ле... — Жолдош туура көрди.

— Жолдош,.. ачынбазан. Мен улус жаман айдар деп коркып жадым. Онон башка... Копчылардын тилине кирер күүним жок. Жаанам санааркаар... — Эркейдин чырайы костый кызара берди.— Сен бойың билеринг... Ак-жарыкта меге сенен кару кижжи жок... — Эркей төмөн көрди. — Сен ле жаанам... — Ол көнөктөрүн алала, Жолдош жаар көрбөй, онын жаныла өдө конды. Ол, көнөктөрүндөгү суузы чайбалып, торт ло жүгүрүп браатты.

Жолдош онын кийининен ары ырысту көстөриле көрүп турды. Күүк десе канадын табышту талбып ийеле, ойто ло куйругу сырас-сырас, бажы энчес-энчес эдип, күүктей берди. Ого каруу берип, суунын ол жанында аркада база бир күүк өткүн үниле омок эде берди. Жолдошко бүгүн тенери де азыйдагызынан бийик, чанкыр, өзөктөр дө кен, өлөң дө жажыл, чечектер де жаркынду көрүнди. Ух, кандый макалу!

— Эй, бу оозыңды анкайта ачып алала, нени сакып туруң, уул?! — деп, кечү жаар жортып брааткан Күрендей кыйгырды. Жолдош десе нени де айтпай, жагыс ла күлүмзиренип турды.

— Чындап ла мында не туруң? Кемди сакып туруң?

— Күүкting үнин тындап турум.

— А эмди күүкting үнин угатан ой эмей — деп, Күрендей онын жаныла өдүп жадала, каткырды. — Күүкting үни кижинин жүрегине томылатан эмей.

— Андый, андый, таай...

— Кап-кара көстү күүкting үни өткүн дежетен, уул.

Жолдош ого нени де айтпай, жагыс ла «Эх!» деп кыйгырып ийеле, ары болуп жаткан адына мине согуп, элес эдип калды.

Күрендей онын кийининен көрүп, бажын жайкады. Онон нени де эске алынып, «хе-хе» — деп каткыраала, арык мойынының кежири кырландап, азу сагалы тарпандап, кожондоды:

Учар куштыг уйазы
Узун агаш бажында.
Уулдар бистинг жыргалыс
Узун жайдыг ичинде.

Күрен, күрен аттарды
Күрендей баатыр минетен.
Күндий жараш кыстарды
Күрендей сөстөп жүретен...

СОК ЖАҢЫС КЕРЕЧИ

Шылучы уул Чаманын сөстөрине бүткен болгодый. Ол керек дезе Чама жаар бурулу ла килегендү көрүп турган. Жаңыс ла Карчага ончо керекти үрөп ийген. Онын кадалгак, кижини торт ло өткүрө көрүп турар көзинде кенетийин электегендү одычактар секириже берген. Чама ачынганына арай ла алгырып ийбеген. Аргалу болзо чурап барала, онын кежирин үзе тудуп, онын ойиненг өткүрө ару ла курч көстөрүн ойо сайып ийер эди. Бу көстөр Чамага бир де катап аланзу жок көрбөгөн. Сүрө ле серенгендү, электегендү көрөр. Конторага келерге Чамага күч болгон. Айылымды келип тинти деп айдарга онон күч болгон. Же өштү согултаны эдерге жеткелекте, белетенип алар керек. Онын амадузын билип алар керек... Чама конторадан жөнүчидий чыккан. Же туразынын жанына једип келеле, тыркырап турган колыла эжикти ача тартып, чала тизези бокырылып, туразына кирип барган. Јүк ле арайдан орынына једип барала, аңтарыла берген. Баатырдын күчиндий ийдекүчи та кайдаар кайыла берген болбой. Уйи коркыганына чырайы кугарып, јүгүрип келеле, онын пиджагынын, чамчазынын топчыларын чечип, калактай берген:

— Кудай-май, кудай-май, мен айтпай кайтым!

— Калактаба. — Чама уйин ийде салып ийеле, бойы тичинип, орынга јада берген. Ол кере түжүне курсак ичпеген. Жаңыс ла энирде бир суску соок чеген ичкен.

Уйи корко-корко араай сураган:

— Барып, доктор экелейин бе?!

— База нени табадын! — деп, ол јаман үнденген. Уйи фартугынын эдегиле көзининг јажын арчыйла, чыга берген.

... Тўн. Карануй. Электростанция одын ӧчўрип салган. Тураныг ичинде жылу карачкы шык туруп калган. Эбире не де кӧрўнбей жат. Жагыс ла стенедде турган жаан частыг жес маятнигинин жыг-жыг этире сокконы угулат. Чама уйуктап болбой, карануйды ширтеп, кыймык жок жатты. Жагы ла ўргўлөп уйуктай береле, коркушту жамаман тўш кӧргӧн. Эжик калырт эдип ачылып, узун куу кижиги кирип келген. Чама кӧрзӧ, бу туку качан ӧлўп калган Учар эмтир. Ол кыйгырып ийейин десе, ўни чыкпады. Ӗрӧ турайын десе, кыймыктанып болбоды. Қонжок тумчукту, чичкечек мойынду Учар онын ўстўне эгчейип келди.

— Же, миллиздеген айрыла бердинг бе, уул?! Хӧ-хӧ-хӧ. Қанайып та сўмелензег, мениг кийинимнег атанар болбойыг...

— О-о-о-кий! — деп кыйгырала, Чама ойгоно чарчап келди. Чек ле кара сууга тўжўп, терлеп калган эмтир.

— Бу канайып турун? — деп, экинчи кыптаг ўйи сурады.

— Бери келип, мениг жааныма жат. — Чама стене жаар жылып алды.

Ўйи келеле, орынныг кырына жада берди.

— Коркушту жамаман тўш кӧрбӧй кайтым. Тфу! — деп, Чама ӧгдӧйип, эжик жаар тўкўрип ийди. — Аданы энчикпей тур, қонжойгон кўрўм.

— Таг адып клееди — деп, Жагар кӧзнӧктӧг кӧрўп, айтты.

Чама стене жаар анданып, унчукпай жада берди. Ол ойто ло ӧткӧн жўрўмин эске алынып жатты... «Акыр, акыр, ашла болгон учуралдыг кийининде беш кўнниг бажында. Семетей оны бойына алдырган эмей. Кўн ажа ла берерде, салкын кӧдўрилип, шуурган шуурып баштаган.

— Же, уул, бўгўн бир неме эдерис — деп, Семетей алмардыг эжигине жаан кара сомоқты илип, айткан. — Башкўн согум сокком, ого нени-нени коштондырып ийеркерек...»

Энирде олар жаан эмес жорукка барып жўргендер. Баржок карды шуурган учура берген. Тўн карануй. Салкын тыг болгон. Семетей ле Чама тагары жуукка жетирбей, ончо керектерди бўдўрип салгандар.

— Бат, шак мынайда эдер керек, уул, — деп, Семетей каткырып айткан. — Эмди этти кайнадып алала,

жайым жип те отурарга кем жок. Мен жуукта ла согум сокком. Менде эт бар. Кем серенер?

Удабай жуу башталган. Ончо уулдарды фронтко алып турган. Чаманы, сыңар көстү кижини, черүге канайып алатан эди. Ол он алты жашту тужунда эмдик аттан жыгылган. Жеткер болуп, жерде жыгылып калган агаштын будагы сол көзүн ойю кадап ийген.

Удабай ончо улус фронтко жүре берерде, колхозты да башкарар кижини табылбай барган. Канайдар? Же аймактыг бир кезек жаандары Семетейге жуук таныш болгон. Командировкага ла келгенде, онын айылына түшкүлөйтөн. Анчадала азонунг заведующийи Криворотин келип туратан. Шак ла бу кижининг болужыла Семетей Чаманы колхозтыг председатели эдип салган. Аксак бутту Криворотинге ол эткен жакшы кереги учун колхозтыг эн сүттү уйын апарып берерге келишкен. Ол өйлөрдө колхозты Чама башкарган эмес, туйказынан Семетей ле Учар башкарган эмей. Учарды өкпөзи оору деп фронтко албаган. А Семетейдинг десе он колынын эки сабары жок болгон. Ол тушта Чамага удур база кем неме айтсын. Бала-барка, карган-тижен. Аймактан келген улус оны мактап жат:

— О-о, Чама Каланович сүрекей жакшы иштеп жат!

— Госпоставканы бүдүрүп жат. Фронтко болужып жат!

Чама ол тушта аттын эн ле жакшызын минип алала, түлкү бычкак бөрүгунинг жарынга жеткен торко чачагы салкынга жайылып, жангыс ла элес-элес эдип туратан эди.

— Ох, өйлөр, өйлөр! — деп айдала, Чама сол жанына аңданды.

Же бир ле катап Чама куды жок коркыган. Партиянын райкомынын качызы келерде, кем де онын кулагына Чаманын кылынып турган кылыктары керегинде шымыранып ийген. Чама мыны та канайып көрбөй калган болбой. Ол жаан кижини күндүлеерге, эт кайнадып, аракы тургузып салган. Же райкомнын качызы онын айылына кирип келеле, столго отурбаган:

— Колхозчылар торолоп жат, а председатель жуулу этле ойноп турган ба? Сени бу жердинг колхозынын кичинек кааны болуп калган дежет. Колхозтыг ла бойыннын карманынды ылгаштырып болбой барган болгодыйын! Колхозтыг уйын Криворотинге не берген?

Чама нени де айдып болбой, жангыс ла тыркырап турган.

— Тургуза ла ол уйды колхозко экелип табыштыр. Аймакка једип ле барала, бери шингжүлү комиссия ийерим!

Эки-үч күнге Чама да, Семетей де көс јумбаган эди. Је райкомнын качызы јүреги оору кижии болгон. Ол аймактын төс јерине јетпей јүрүп, јолдо јада калган. Бу табышты угуп ийеле, Чама Семетейле, Учарла үчү биригип алала, койдон сойып алала, эки күнге аракыдаган эмей.

— Мынаг ары чеберлен, Чама, — деп, Семетей айткан.— Мени кондепого алатан деген табыш бар. Је ондо јаман јок. Бу ла ортозына јоруктап јүретен неме ине. Сеге Учар болужар. Бу јердин үстүнде андый сүмелү неме јок.

— Чот јанынан не болорым?

— Керекти билер, ижемјилү кижини таап берерим. Жангыс ла аймактын јаандарына јакшы көрүнөрге кичеен. Олордын јакылтазын өлзөг дө бүдүр. Эмди курсак јок, кату өй. Мыны база тузаланып билер керек...

Јайдын изү күни турган. Деремнеде бир де кижии јок. Семетейди военкоматка түшсин деген бичик келген. Чама бригадаларды эбирип јүреле, јанып клеедерде, ого јолдо Учар тушташкан. Эбире тынар-тынду неме јок тс болзо, Учар ичкери энчейип, шымыранып айткан:

— Айла энгирде Тудуйдын чеденинин ичинде турган болчок турага кел. Јаан куучын болор. Семетей алдырган...

Болчок туранын ичи карангуй да, серүүн де. Не де көрүнбей јат. Жангыс ла көзнөктин јанында отурган кижинин сомы көрүнөт.

— Таай өбөгөн, не болгон? — деп, Чама сураган.

— Бери өдүп, отур.

— А бу ай карангуй јерге кирерге бис не? Бандиттер бе?

Семетей көзнөкти јастыкла туй бектеп ийеле, серенгезин күйдүрүп, лампанын одын камызып ийген.

— Јакшы ба, уул?

Чама коркыган бойынча јана болгон. Онын алдында јабыс потолокко төбөзи түртүп, бажы бөкөйип калган, туйук кара сагалы туй өзүп калган Јебечи турган. Семе-

тей ле Учар бой-бойы јаар көрүжеле, араай каткырыжа берген. Онон Семетей кенетийин каткызын токтодып, кичинек, сыкык көзиндеги сүүнчини өчүрүп, айткан:

— Отур, уул. Бу Жебечини таныбай турун ба? Не алырандап турун? Албатыга шок этпей, кызыл тынын алып жүрген кижги. Жарманнын огынан өлгөнчө, алтайына базып жүрөргө келген.

— Же, байла, нак јадар болбойыс, јееним? — деп, Жебечи туйук кара сагалын сыймай тудуп айткан.—Сени мен тудунар-кабынар, билер уул деп көрүп жүрөтөм. Јастырбаган турбайым. Семетей акабыс улусты өткүрө көрүп ийетен эмей.

Удабай Жебечининг аказы Тудуй айылдан кайнаткан эт, аракы экелген. Јаан агаш көнөккө толтыра семис этти эбири отуруп ийгендер. Лампа туранын ичин өчөмик јарыдып, ышталып турган. Јаан кара көлөткөлөр араай элбендежип турган. Чама коркыганына колы тыркырап, тепшиден тудуп алган эдин ычкынып ийген. Мыны көрүп ийеле, Жебечи јелбер кара кабагынын алдынан, јаны кайылткан корголјын ошкош, көстөрин соок көрүп айткан:

— Сен, Чама, коркыба, уул, мени тудуп алала, эргекчеден кертсе де, сени кожо болгон деп айтпазым. Јарт па?

Семетей тойо ажанла, көдейе отуруп, кегирип ийеле, айткан:

— Сен, Чама, бу таайына керектү бичик белетеп сал. Ырада јорукка жүрзе, ол бичик керектү болор. Қолхозникте паспырт бар эмес, справка ла болзо, болотон.

— Чама, печедин бойында ба? — деп, Жебечи сураган.

— Бойымда...

— Андый болзо, бу ару чаазындардын толуктарына печеттен тургузып бер. Колыңды салба. Мен бойым керек болзо, јазап аларым.

Чама чала тидинип болбой отуларда, Семетей айткан:

— Печединди тургузып бер. Чаазында јангыс печет турганынан не де болбос, Қанайып-канайып ол чаазын кооктордын колына кирзе, таайың сени сатпас. Қонторадаң уурдап алгам деп айдар.

Качан тарап-таркап баратан өй једип келерде, база ла Семетей айткан:

— Ончо улусла колбу тудатан кижин Учар болзын. Сен, Учар, азыйда партизан болгон, онын учун миллизеге барала, мынайда айт: «Мен бандиттер бедреерге турум. Меге бешадар мылтык беригер, азык беригер». Олор сеге бүдер учурлу...

Чындап та Учарга милиция бүткен. Ого бешадар мылтык берген. Оны бойынын Кара-Кем ичинде көзи, кулагы эдип салган.

Јагар туку качан туруп, айылга от салып, казан азыл койгон эмтир. Ол турага кирип келеле, сурады:

— Кайда ажанатан?

— Бери экел.

«Ол улус ончозы божоды — јагыс ла мен тирү артып калдым — деп, үйи чыга берерде, Чама күүн-күч јок кийинип, сананды. Учар ла Семетей оорудан божоды. Јебечи...»

Чамага бүгүн курсактын амтаны билдирбей турды. Ол этти чайнайтан ла јанду неме деп чайнап отурды. Сок јагыс көзи де бүгүн туманду, кунукчыл болды. «Кеен-седен жүрген өйлөр база болгон ло эди» — деп, ол карыгып сананды.

Эки мыкынды тайанып ийеле, базып-базып туратан. Бойынын тойу жүргенине, јакшы јатканына айдары јок сүүнип жүретен. Јуудан озо алган баштапкы үйин таштап ийеле, Учардын јеенин, јалын јнит Јагарды, алган эмей, Јагар ол тушта кожончы да, каткычы да кыс болгон. Эмди ле бош карчийа кадып браады. Аттардын јакшызынаг минип ийеле, экилези јергележип, учурткылап туратан эди. Керек шак мындый боло бергенине Учар да каранга сүүнип жүретен. Семетей де јарадып туратан. Той база тыг ла той болгон. Аракыны шадр-шадрыла тургузып алган. Эх-хе-хе, өйлөр, өйлөр! Аймактаг да келген улус алкыш быйанду јанатан. Чама койдон сойоло, аракыдаг тургузып беретен. Колхоз, ончо колхоз-торго көрө, озочыл болгон. Јагыс ла керек јуу божоорыла коштой үреле берген. Јуудан јанып келген уулдар Чамадан бичикчи де, билер де болгон. Олордын тоом-јызы да јаан. Фронтовиктер. Је Чама да улусты иштедип билетен. Улус оны тообозо до, оног коркып туратан. Јагыс ла јуу божой берерде, Чамага удурлашкадый

эрлер табылып келерде, улус чала сөс укпас боло берген. Чаманын базынганын кем де ундыбаган. Ого үзеери колхозтын счетоводы Жыманчык, уй саар ферманын заведующийи Којочы колхозтын кассазына колдорын ойиненг өткүрө теренжиде сугуп ийген. Азыйда счетовод болгон, эмди сыгар бутту жанып келген Токтомысты ревкомиссиянын председатели эдип, колхозчылар текши жуунда тудуп алган. Керек онон ло башталган. Токтомыс ревизия эдип, ончо немелерди казып, антара-тенгере тартып ийерде, куурмакчылардын керектери ак жарыкка чыгып келген. Счетовод Жыманчыктын ла Којочынын мойынына 270 мун салковой түшкен. Же Учардын шылтузында Чама тууразында, көлөткөдө, артып калган. Ончо керекти Жыманчык бойына алынып ийген. Ненин учун дезе ревизия өдүп ле турарда, Учар оорузы жаан да болзо, счетоводтын айылына келген. Же бир эмеш куучындажып отурала, качан Жыманчыктын үйи чыга берерде, айткан:

— Же сугайрыны кадырып турун ба, уул?

— Жагыс та мен эмезим, же өскө дө улус кадырып ла турган болбой.

— А керек жагыс сенин мойынына түжер эмес пе?

— Ичерин кожо ичкен, жиirin кожо јиген, отуарын база кожо отуарар керек — деп, Жыманчык айткан. — Слердин јеен күйүгөрге, Чама Калановичке, көп једжер болбой...

— Акыр, Жыманчык, сен сананзан! Эки-үч кижии биригип эткен керектинг статьязы катуланып јат. Оны групповщина деп айдатан. Керекти жагыс ла бойым эткем дезен, керек јениле берер.

— Ончо документтерде Чаманын колы бар.

— Колды Чама болуп, бойым салгам деп айт.

— Јок.

— Сенин не неменди, јөөжөндии, малынды колхоз айрып алар, балдарын не болор? — деп, Учар уур јөткүрүп айткан.

— Салым андый туру.

— Сен ончо керекти бойына алынып ийзен, баштапкызында, керегинг јенгилер, экинчизинде, мен балабаркага болужып јүрерим. Саап ичерге уй берерим, малданарга мал берерим...

— Јок! Мен түрмеде отуарар, а Чама ла Којочы јайымда јыргап јүрер бе!? — деп, Жыманчык ачынган. —

Жирме де жыл отуратан болзо, кожо отуарарыс. Түңсей ле амнистия болзо, чыгаргылап ийер. Барза, кожо барар.

— Же апарарга турган болзон, Којочыны кожо алып бар. Јаңыс ла бу групповщина болбозын, уул. Статья ка-тулана берер.

— Кайдалык!

— Андый болзо, Чаманы апарарга турун ба, уул?— деп, Учар кўлүмзиренип сураган.

— Эйе.

— Же, же, жаңыс ла бежен сегис статьяла сурт эде береринг, уул!

— Э, уурчыларды андый статьяла судтабай јат. Мен статьяны база билер кижии.

— А кۆк бөрүктү кайракандарга бу чаазын јетсе, не болор?

Учар койынынан жандый да чаазын чыгарып келген. Оны јайа тудуп, анча-мынча ыраактаг көргүскен. — Бу чаазынды танып турун ба, уул?

Јыманчык көзин сыкыйтып, мойынын ичкери сунуп, чаазынды кычыра берген. Онон чырайы кугарып, кенетийин јана болгон.

— Мен мындый чаазын качан да бичибегем! — деп, ол ачу үниле кыйгырып ийген.

— А бу сенин колын эмес пе?! Хе-хе! — деп, Учар бажы седендеп, тумчугы конкондоп каткырган.

— Јок! јок!

— Лаптап көр!

— О, калак! Мен андый неме этпедим!

— Бу чаазынды мен өлтүрткен качкыннын карма-нынан тапкам. Милийзеге көргүспегем... Керек болзо, көкбөрүктерге апарып берерим.

— Же мен андый справка бичибегем!

— Билбезим...

— Сен кижии эмезинг, сен көрмөс!

— Бу справка сенин Јебечиле колбулу болгонынды керелеп јат. Ого үзеери, сен уурчы, куурмакчы, колхозты тоногон. Јуунын кату ойинде государствого беретен малды јиген. Сенин актанган сөзинди кем де тыгдап укпас. Мени јамандазан, жерегин там үрелер. Ненин учун де-зе, мен НКВД-да бүдүмјилү кижии. Мен бандиттерле тар-тышкам. Олорды өлтүргем. Менде кайрал бар. Эмди он-доп турун ба? Хо-хо-хо!

Жыманчык чек ле ал-санаага түже берген. Ол чачын арай ла жула тартпай отурган.

— Же, санан, санан.

— О, кудай! Эмди мен канайдайын?

— Мен канайда айткам, шак анайда ла эт.

Качан шылу болордо, Жыманчык коркыйла, бастыра керекти бойына алынып ийген. Чаманы чек актап салган..

Чама өткөн өйди эске алынып, керек десе чайлу айагын да ундып салды. Чайы сооп калды. Обөгөнине эрмек айдарынан Жаңар база коркып отурды. Чаманын чырайы кара ла јер. Ол неге де коркушту санааркап јат. Анчадала жалганчы јылдарда онын кылык-јаны үрелген. Неме ле болзо, кизирт эдер. Јаантайын ла кы-ландап турар. Азыйда, Жаңардын агазы Учар тирүү тушта, бойы колхозтын председатели тушта, ол мындый эмес болгон. Жаңарга тын эрмек те айтпайтан. Јамылу кижиниг үйи јайым, јакшы јүрер учурлу дейтен. Уур иш этпе деп айдатан. Је председателинен чыгартып, тегин иш эдип баштаганынан бери ыразы кубула берген.

«Не јалбагынан јадын? — деп, кыйгырар. — Оны этпединг, мыны этпединг?» — деп чөрчөктөөр.

Сенектинг эжигин кем де калырт этире ача тартты. Јелеји солуктаганча кирип келди:

— Чама, слерди Карчага тургуза ла конторага келзин деген.

— Мен оору.

— Оору деп айдайын ба?

Чама удурани де айтпады. Айагын туура јылдырып, төмөн көрди. «Карчага алдырганча, Токпоев алдырган болзо кайдат — деп, кородоп сананды. — Ол күчүкке не керек? Ненин учун мени истеп јат? А-а, јуунын өйинде кыйнады деп сананып турган болбой. Ас кыйнагам. Ийти өлгөнчө кыйнаар керек болгон». Чама эмдиге јетире бир мындый учуралды ундып болбой јүрет. Бир катап кышкыда, ол семис уйдын эдинен кайнадала, јип отуларда, Карчага кирип келген. Кийими јыртык, чырайы десе куп-куу.

— Не келдин?

— Энем сула сура деген.

— Бу ла јуукта килограмм сула бердим не? Качан

јуткулап ийген? — деп, Чама этке арай ла карылбай айткан. Карчага десе онын көзи дөөн көрүп алган, онын јип отурган курсагын торт ло көзиле јип турган.

— Бу уулга этген салып берзең — деп, үйи айткан.

— Амтажыыр, сөөк јиген ийт чилеп, айылдан айрыл-бас. Айыл кетеер — деп, Чама айткан.

Карчага куру таарын колтуктанып алала, таралјып, турадан чыга берген. Ол мыны база канайып ундызын.

Чама өрө туруп, эжик јаар басты.

* * *

Түнде јанмыр јааган. Эртен тура койу куу туман туулардын көксине түжүп желди. Јинјилей эмеен адын түрген ээртеп, онон адына минип, боочы јаар тапылда-да јелдирип ийди. Ол адынын үстүнде сүксен-сүксен эдип, эки колы чычандап браатты... Бөктөрип алган таарында не де койтылдайт. Айса, бу койтылдап турган неме аттын ичеелеринде суу болор бо?..

Је күн талтүштең кыйып турарда, Јинјилей Көмүрлүнүн боочызына чыгып барды. Карангуй кирзе ле, Көмүрлүге једе берерге келиштирип, ол адынын ээрин алып, көлөткөгө токумын јайа салып ийди. Таарынан тажуурын чыгарып, аракыдан агаш чөөчөйгө урала, үрүстеп ийди, бойы бир чөөчөйди јык берип алды. Онон көлөткөдө токумнын үстүне јадып, кынгылдажып јуулыжып келген бөкөнөктөрдү балтырганннын јалбырагыла үркүдип, сананды: «Акыр, эмди келген керекти јаан кижиле канайып јартайтан? Ол Јебеченов озогы өйдө чыккан болзо, ээлү јаан кам болор эди. Је эмди де ол немени тың билер кижиле болгодый. Мында келип јүреле, Бокту айылын тоногон кижини сүрекей чике көргүскен. Јаңыс ла ол Октый деп эдү уурдаган немезин тайга-ташка сугуп салган болбой кайтсын»... Јинјилей эки-үч оос эстеп ийеле, үргүлөп, уйуктай берди.

Јинјилей озодо јиит чагында калапту кижиле болгон дежет. Бир кезек өйдин туркунына јурт Советтин председатели де болгон ошкош. Јамыркагы, шаншагы коркушту эмеен. Јиит тужунда ол аракыдан ичип алала, адынын эки јанына ары-бери јайылып, ачу-корон кыйгырып јүретен дежет. Эмди де онын кылык-јаңы кату, амадаган амадузынаң јана баспас.

Күн ажып браадарда, Јинјилей кенетийин ойгонып келди. Ол адын түрген ээртеп, боочыны төмөн јорголо- дып ийди. Көмүрлүге карангуй энир кирип келерде јетти. Јебеченов Чамый иштег јагы ла келген эмтир. Ол үйиле керижип отурды. Үйи ого-бого согулып, јондолып турды.

— Сен база ла үй. улусты мылчалап сыймаар деп, коркондоп јүгүрбе, күрүм. Јодонды сый чаап койорым— дейле, үйи чыга берди.

— Эйт, калыраба!—деп, Чамый эжиктен кирип кел- ген кижини јагы ла көрүп ийеле, ээк сагалы сартас эдип, айтты. — Айла, айла аайлашкайыс...

— Јакшы ба!

— Јакшы-јакшы ба! Отураар, отураар, былар.

Јинјилей отуратан ба айса эмди ле тыш-амырына чыга беретен бе деп алаатып турды.

— Слер бистин айылдын кижизине ајару этпегер, былар. Ол бажынан оору, эдирени кижиде—деп, Чамый ичкери энчейип, шымыранды. — Эмеш једикпес кижиде.

Чамыйдын үйи дезе тышкары, эжиктин јанында тын- дап турган ошкош, эжик калырт ла эткен јерде, ол ачу кыйгырып ийеле, кире конуп келди.

— Мени эдирени дейдин бе, карган күрүм. Јүүлгөк дейдин бе! Андый болзо, ме сеге! — Үй кижиде иргеде јат- кан кирзовый сопокты алала, мергедеерде, сопок Чамый- дын күр көксине күч этти.—Сен, карган көрмөс, бойың јүүле берген болбойың! Үй улустың незин сыймап тур- ганыңды мен билерим. Сениң сыймажыңнан улам опту келиндердин ичтери јаанап турганы төгүн бе?!

— Болор, болор! — деп, Чамый узун арык колын ичке- ри сунуп, алакандарын тарпайтып, бойы тескерлеп, жы- лып турды. База ла табару болзо, чегендү күп ажыра јажына берерге белен болды. — Бу туш-туура кижиден уйалзан!..

— Сен бойың уйал, уйады јок шилемир! Адагы эм- чи-томчы неме бол!

— Эртечи, эмди јаман кылык этпезим. Чертенип ту- рум. Бу чертенгенимди буссам, айла-күнле кожо ажайын, алты баламның эдин јийин...

— Акыр, мен барадым — деп, Јинјилей өрө турды.

— Отураар, былар, слерди ол сыймабас болбой — деп, Чамыйдын үйи токунап, айтты. — Ол јиит келин- дерди сыймаарын сүүйтен.

— Мен сыймадарга жүрген эмесим. Менин керегим чек өскө керек — деп, Жинилей ары-бери аыктанып, эп жоксынып айтты.

— Та, мыны немени билип ле ийетен дежет... Же менин ле ого бүдүп турганым жок. Кей-кебизинине ле чыдажып болбой турган ине. Карыган сайын там ла жүүлип брааткан.

— Же, Эртечи, болор, экем, болор.

— А бу ла жуукта мынан ары камдабазым, улус сыймабазым деп, чертенген эмес бедин?

— Улустын айбызын кижжи канайып бүдүрбес...

— Сенин учун кижжи уйалып, улустын көзине де чике көрүп болбой жат. — Эртечи көнөгин алып, үйден чыкты.

— Бу кайда браадын?..

— Сууга...

— Же слер, эжебис, бу кижининг куучынына ажару да этпегер, учур да бербегер — деп, Чамый шыйбык кара сагалын сыймай тудуп, түнүк өрө көрүп, айтты. — Улустын кобына бүдүп, күнүркеп жүрер, канайдарыг оны.

Айылдын ичи бүрүнкий. Иргелер шык карангуй болды. Жинилей турунды жылдырып, отко жууктай жылып, кийин жанындагы таардан жаан кара тажуурды чыгарып, бажын жабыс энчейтип, Чамыйга берди.

— Бу актан тамган аш эди. Амзап койгор, өрөкөн. Оног эмеш эж-жаак изип келген кийининде Жинилей келген керегин айда салды.

— Бала-баркамнын журты чачыларга жетти! Ол Тана деп келин күйүүмди аптап алган болор деп бодоп турум. Ол келинди канча катап талагам да, кезеткем де, же эш ле неме болбоды. Эмди сок жангыс слерге иженип турум, өрөкөн.

Чамый сан өрө көрүп алала, бир кезек ойгө кыймык жок отурды. Оног сагалынан бир кылды үзе тартала, оны алаканына салала, аыктай берди. Анча-мынча аыктап отурала, кылды алаканынан учурта үрүп ийеле, Жинилей жаар көрүп, айтты.

— Күйүгер ойто айылы-журтына келер. Ол келин жаан оорыыр, эмезе өлөр... Көрмөстөрүмди ийип ийдим.

Жинилей сүүнгенине арай ла болзо алаканын согунып ийбеди. Ол ичкери энчес эдип, айтты:

— Слерге, өрөкөн, же кижжи нени берер? Бу мыны да

болзо, алзаар. — Ол бүктей тудуп койгон бежен салковой акчаны ичкери сунды. — Ас деп ачынбагар.

— Мен сыган эмеген эмезим, кижиден неме албайтам — деп, Чамый кедес эдип, эки көзин соок көрүп, айтты. Же Чамый улустан немени алып туратанын Линжилей жакшы билетен, оныг учун жана болбоды.

— Слер мыныла кураан кой алып, Алтайыска такып койзоор, былар.

— Же, андый болзо, жараар — деп айдала, Чамый акчаны алала, төш карманына суга салып ийди.

Оног бир эмеш отурала, Чамый комудады:

— Албаты-жоныма күчим жеткенче болужып жадым, же иштеерге сүрекей күч болуп жат. Комсомолдор, коммунисттер жай бербей туру. Жаш балдардаг бери электеер болды. Мен керегинде жүзүн-базын коп то жайып турган улус бар. Ол копторго үйим база бүдүп жат. Же меге кара сананган килинчектү тапмалар жакшы жүрүм жүрбес. Олорго менин каргыжым, кара көрмөстөрүм же-дер.. Слер, эжебис, Кара-Кемнинг улузына жаан тал-табыш этпей турзын деп айдыгар.

— Бистин жердин улузы слерди сүрекей тооп жат, өрөкөн, — деп, Линжилей чөөчөйди берип, айтты. — Жайбанг эжебис жаан эзен айттырган.

— Ол эжебис жакшы жүрү бе? ✓

— Жүрген. Жагыс ла эмештег сырыгылап оорып турган.

— Келзин.

— Айдып барарым.

— Озогы жагысты жандаарга бергилебей жат — деп, Чамый ойто ло комудап баштады. — Ненинг учун? Конституция биске кудай жагын жандаар право бербеген бе? Ненинг учун орустарда церкве, абыс бар? А бисте не де жок...

Чамый эзирип, эрмеги көптөп турды. Же үйи ого кизирт этти. Жадып уйукта деп кезе жакарып салды. Чамый оттын жагында калыг жийистинг үстүне жадып, та нени де айдып, ыгыранып жадала, уйуктай берди...

ЖҮРҮМНИНГ УЧУРЫ

Кукуруза жердег карыш ла кире көдүрилип келеле, тонуп калды. Оны, байла, бу ла жууктарда түшкен соок

алып барды ошкош. Канча күнге улай жанмыр жааган, тайгалардын баштарынан куу туман серибей турган. Арт учында, жанмырдын кийининен кар жааган. Түндө тенери чап-чанкыр болуп, килеяе айаза берген. Ак кар жабынган тайгалар соок тынып турган. Кукуруза тонуп та калза, же арткан аш алдырышпады. Олорды жеткер күскиде, сүтелип быжардаг озо, сакып жат. Эмди олор жап ла жажыл бойы жайканыжып, толкуланып турдылар. Бой-бойына жуук тургандарынан улам соокты женгилеп ийгендий көрүнөт. Кукурузанын жалаңы өскүзирей берди. Онын баштары чырчыйып, саргарып калды. Эмди де ол жамандыра өзөр, же жаңыс ла кунтрак, кенже болуп өзөр ине.

Соок түжер күн энирде жылу пладын тартынып, күски тонын кийип алала, Эркей тышкары узак турган. Тайгалардын соок тыныжы онын санаазын карангуйладып турган. «Анда эмди ле карлап турган болор. Мындый соокко кукуруза база канайып чыдашсын! Же анда, мөн-күлөрдүн жанында, малдап, койлоп турган улуска кандый күч. Жолдош база анда... Эмди нени сананат не? Соокко тонуп, меереп турган кураандарды айылга тажып, олорды жылыдып, изүү сүтле умчылап турган болбой кайтсын — деп, Эркей бойында сананган. — Тынду малды кучактанып, бойынын изүүзиле жылыдып, жылу сүтле умчылап, аргадап алар арга бар. Же жерден өзүп жаткан өзүмди канайып сооктон корып алар? Жер-жалаңды кучактай алар ба? Өзүмди тазылыла кодорып, жылу турага кийдирер бе? Өзүм сооктон жалтанбас болор учурлу. Бу жербойынын өлөңдөрү, чечектери канайып томбой турган? Кукурузаны да соокко алдырбас эдип үредип алар керек. Бистин жерде ол өзөр учурлу. Же андый ашти өскүрерге көп билер, көп үренер керек... Үренер...»

— Эркей, сен соокко өттинг, учкан, — деп, Абый эжиктен бажын чыгарып, кыйгырган.

«Абый... жайран Абыйым... Оны таштап, кижини канайып барар — деп, Эркей ненин де учун жажып сананган. — Ак-жарыктын үстүндө Абыйдаг артык кижини жок. Тыштынан ла көрзөң, чорчык, карган, же жүреги күндий жарык, бойы жалакай, сөстөри де айдары жок жылу, эрке... Же жаантайын ла ол жагыскан... Кандый да ачу... Кукуруза тонуп жат. База ачу...»

Ачунун үстүне тус урат деп, бүгүн Николай Аду-

чинович оны, Эркейди, база сүреен өөркөттү. Ол жаңы ла топсып кургап клееткен курларды андандырып жүрген кыстардын жаңына жортууп желеле, иш-тош жерегинде, өлгөн ижинин жылыжы коомой болуп турганы жерегинде куучындажып турган. Онон Эркейдин санааркап калган чырайын көрүп ийеле, билееркеп ле үредип айткан:

— Неме болбос деп мен айтпай кайттым? Слер Карчагала экү билер ле улус болуп турганаар. Эмди көрдүң бе? Баштары чырчыяа тонгуп, саргара кадып калган турлары. Темей иш. Темей чыгым...

Эркей ого удур көрбөй, туура көргөн. Тегерик көстөрине изү жаштар толуп, эбире ончо немелер боро туманла тартыла берген. Же Токпоев оны кемзинип отурган деп бодогон болгодый...

* * *

«Карчаганын келгени кандый жакшы. Туйук санааны, байла, ого чыгара айдар...» — деп, Эркей энгирде оттың жаңында отурала, сананды. Улус чайлап, таңкылап, кокурлажат. Карчага да эмештен санааркап жүргөн ошкоч. Ол төмөн көрүп алала, унчукпай, ажанып отурды. Узун сынду, узун соруулду канзалу Айбычы ла Желеји экү нени де блаажып, чечеркежет. Оттың ыжы булгай-телгей согуп, олордын көстөрине кирерде, көстөри ачып, жашталат. Ыштаң качып, улус оттың жаңынан ырап, тарап-таркап турдылар. Мында жаңыс ла казан азаачы Айбычы, Желеји, Күрендей өбөгөн, Эркей, Карчага артып калдылар. Желеји ле Айбычы бой-бойы жаар сүмелү көрүжеле, араай шымыраныжып турат. Мыны көрүп ийеле, Күрендейдин азу сагалы атырандап чыкты.

— Айбычы, сен база жараш ла кыс...

— Карган көрмөс нени айдат, ти-и — дейле, Айбычы көөлү колыла жүзин жаба тутты. — Жескинчилү таңма туру не!

— Чонпурды таштап ийеле, сеге сөс айдар күүним бар.

— И-та-тай! — деп, Айбычы уйалаачы болуп, оптонып турала, жүзин бастыра көөлөп алды. Карчага жаркырада каткыра берди:

— Жаранып алды, жаранып алды. Күрендей таайыс, көөркийеерди лаптап көрзөөр!

Күрендей алаканыла көзин таңдактап, оттың ол жа-

нында отурган Айбычыны аыктап, каткыга бастыра бойы селендей берди. Айбычынын чөйбөк куу жүзинде теликтү жер жок болды. Эркей ле Желеји база каткырыжа бердилер.

— Бу көрмөстөр канайдат? — деп, Айбычы обрандап, унчукты. — Нени көргүлөп ийдинг?

Желеји каткызына нени де айдып болбой, жагыс ла карманынан күскүзин алып берди. Айбычы күскүдөг бойынын көөлү чырайын көрүп ийеле, эки оос каткырып, арчына берди.

Күрендей каткызын токтодып, айтты:

— Айбычым, Айбычым, жагыс ла сөс айдарга тура-рымда, кайтгың? Кайран жүзинди не көөлөдүң?

— Сеге барбаска турбай.

— А кудаы, андый туру не?!

— Тараканнын сагалы ошкош тарпайып калган сагалду ла немеге барайын деген эдим — деп, Айбычы көкүп, шобландап турды. — Мен сеге Чонпур эмес эмей-им...

— Же көө болзо, кайтсын, јунуп та албай, бу јанынан мен сени јектебей јадым, жагыс ла сени алайын дезем, мойынын коркушту узун, чичке, кижн билбей калала. тунде кайра толгоп койор болор — деп, Күрендей айда салды.

— Эйт, кемнин мойыны чичке эмеш, ченеп көрөли бе, уул! — деп кыйгырала, Айбычы тура жүгүрди. Күрендей база туруп чыкты.

— Күрен ат семисте, Күрендей баатыр эзенде, күрежип те ийбей. — Экү кабыра-тебнре тудужып, күреже бердилер. Күрендей Айбычыдан чик јок кыска, онын учун онын ач белинен кыч тудуп алала, оны тегелеп ийерге, тыйрык будыла Айбычынын будын иле согорго чырмайып турды. Оттын јанында отурган улус торт ло каткыга өлүп јатты. Айбычы тегеледерге бербей, буттарын талтайта тургузып, Күрендейдин мойынын боқыра базып ийерге, үкүстөп турды. Онон ол кенеркедип турала, Күрендейдин курынан ала койып, оны јерден кодоро тартып, өрө көдүрнп чыкты.

— Кайдаар чачайын, уулдар?

— Калшай чач, кабыргам сынып бра-ат! — деп, Күрендей буттарын кейде тырландадып, кыйгырды.

Айбычы оны јерге күч салала, айра минип алды:

— Эмди андый сөс айдарын ба, уул?

— А калак, Айбычы! Адынды адабайын, алдынды кечпейин!

— Андый болзо, ме сөгө! — Айбычы өрө туруп, Күрендейдинг бажын алтай база берди. Карчага каткыга бууры көжүп талымзырап, ары-бери тоголонып жатты. Тал-табышты угуп ийеле, анан-мынан улус жүгүрүжип келди...

— Бу сен кайттын? Карган кижини не уйатка салдыг? — деп, Күрендей жерден өрө туруп, сурады. Күлүктинг атрайган сагалы уужалып, уймалып калган эмтир. — Немецтерле жуулажып, эки четперт каным төкпөгөн болзом, эмеендер кайда барзын.

— Же, же, эрлү күчинг ас болгонын эмецтерге жарбыба, мен сенег де болгой эрлерди ажыра алтап жүргем ле — деп, Айбычы оттыг жанында айдынат.

Агаштардын ары жанынаг ай кылайып чыгып келди. Күрендей атанарга мендеди. Улус уйуктаарга барды. Желеји эки-үч катап эстеп ийеле, айтты:

— Эркей, барып уктайлык па?

— Же барзан, мен эмеш отурайын деп.

— Яш улуска не чаптык эдип турун, жыпшындууш? — деп, Айбычы сүмелү күлүмзиренди.

— Отураар, отураар, эжебис, бис иш жанынаг куучындажарыс — деп, Эркей чочып, Карчага жаар көрди.

— Бистинг куучыныста улустын не кереги бар? — деп, Карчага күлүмзиренип айтты.

— Удабас той-жыргал болотон неме болбой, хи-хи! — дейле, Желеји ле Айбычы тура жаар баскылады.

— Акыр, мен барайын, Карчага Иванович, — деп, Эркей кенетийин өрө турды. — Олордын кобын угар күүним жок.

— Э, коптон коркып жүрүп не болотон? — Карчага отты жаанада салып ийди.

— Жок, мен барадым. Эртен айдайын...

Эркей кыстар уйуктап турган чадыр жаар элес этти. Карчага оттыг жанында унчукпай танкылап отурды. Онын үстүндө, көк теңериде, тоозы жок жылдыстар. Кенетийин Карчаганын санаазына туку качан өдүп калган өйлөр, айдары жок ыраак ла айдары жок жуук кижининг сөстөри кирип келди... Бойынын кичү уулчак тужы, онон баштап ла төрөл кырларын таштап барганы, бу жүрүмин-

де тушташкан улустың чырайлары көзиниң алдыла өдүп турды.

Баштап ла бу маңыр жытту кырларды, жиилек жытту јаландарды, тепсенг тайгаларды таштап барарга күч ле болгон эди. Күс... Тобракту узун чичке јол. Турналар ачу кыйгырыжып, јаныс учукка тискен јинјидий тизилип, түштүк јаар јанып јат. Олор до, Карчага да, төрөл, эрке кырларын таштап барып јат. Онын да учун турна үни јүрекке томулып турган болгодый. Онон бери көп-көп жылдар өдүп калды... Азыйда, албатынын јүрүми уур жылдарда, јуунын-чактын өйинде, бир кезек улус көкиген ле эмей. Ол ок Чама, Којочы не болбогон эди? Кускундар... Албатынын түбегин — олорго ырыс. Эмди, айла, уйалбай ла улустың көзине канайып көрөт не? Карчаганын нөкөрин, Арчынды, Чама аш уурдадын деп, токтоп, соок алмарга сугуп койгон эмей. Ол уул Чаманын колынан өлгөни јарт... Је ол тушта Чаманын бажына кем чыгатын эди? Айла, бир кезек улус, Чамадый немелерден тем алынып, аргалу болзо көпти јара тартып аларга, күчи ле јетсе, бала-барканы, келин-кечкинди ийде салып ийерге кичеенип туратан эмей. Эмди андый өй эмес. Эмди кижини кижини базынатан, күчтү кижини күч јок кижини акалап ийетен өй эмес.

Карчага араай күлүмзиренип отурды. Оны тууразынан көргөн кижини кайкаар болбой. Бу јангыскан неге каткырып отурган кижини? Је кижини нени-нени, кандый бир учуралды, эске алынып, каткырып јат ине. Карчага буттарын от јаар чирей тееп алала, јаны чапкан кургак өлөңниң үстүне чалкойто јадып, тегериде бајырайып калган жылдыстарды ајыктап, танкылап, санана берди.

Ол өйлөрдө улуска чоло ат адаары, кижини чала јамандап айдары тың болгон эмей. Бу недег улам андый болгон? Улус ач, ачынчак болгонынан улам болор бо? Јок. Андый эмес. Шак андый чоло аттарды, базынганду, шоотконду куучындарды Чамадый, Јинјилейдий улус таап јат... Эйе. Кижини канча ла кирези јабыс көрөргө, оны неге де турбас эдерге албаданган улус бар эмей. Улус бой-бойын көрүшпес, бой-бойыла јарашпас болгоны олорго тузалу болгон. Улусты бүдүнбес, кыјыран, јаман кылыкту эдип таскадып алганы олордын кара керегин бөктөп туратан. Олордын философиязы — кижини кижиге бөрү, аргалу ла болзо, көпти јара тартып ал, ја-

ныс ла бойыннын күчине, эпчилине ижен. Же өйлөр өдүп жат. Жүрүм кубулып жат. Кижин кижиге бөрү деген философия жылыып, каа-жаа улустын жүрегинин карангуй толугына жапшынып калды. Же өй келише, ол карангуй толуктан чыга да конуп келер... Айдарда, ол философияны кижинин жүрегинен кызыткан темир ле де болзо өртөп жоголтор керек... Эмдиги өй — бүдүмнин, бек нажылыктын өйи. Шак мындый өйдө кижинин жакшы кылык-жангы жаранып өзөр, жаман кылык-жангы жоголор учурлу...

Оттын жалбыжы жабызап, чоктор кызарып, турундардын учтары ышталып жатты. Кей там ла сооп, жылдыстар там ла чокту куйди, серүүн, чыкту чалын түжүп келди. Карчага сооксынып, кызынды. Чачын сыймап көрзө, чалынга чыктып калган эмтир. Же өрө туруп, жылу тура жаар барар күүни келбеди. Анда кей жылу, анда уйку тургуза ла жыга базып ийер. Карчага жанында жаткан берет бөрүгун желбер чачту бажына кептей тартып, база ла папирозын камызып, онон тагкылай берди. Папиростын оды, онын ыжы жүзин жылыдып турды. Түн тымык, ару ла жарык болды. Ай тегеринин чип-чике түбинде кыймык жоқ турды. Карчага ойто ло амыр санаазына бастырып, жада берди.

Эйе, эмди чек жангы өй. Жирме жыл мынан кайра чек башка жүрүм болгон. Ол өйдүн жаан башказын Карчага жакшы билер. Өйлө кожо улустын жүрүми де, жаг-кылыгы да кубулып, өскөрип браады. Же жүк ле тыш бүдүмин жылыйткан, ич бүдүми ол ло озогы бойы артып калган улус база бар. Олор торт ло эски терелери сойылып, жагны терелери өзүп келген жыландарга түней... Санаазы кату, сөстөри кезем, же жүреги жымжак улус база бар. Карчага бу бойынын жеринин улузынын жаг-кылыгын, жүрген жүрүмин жакшы билер. Олордын көп сабазы сүрекей жалакай улус. Кезикте олордын тыш бүдүми кату, кезем де болор. Же олор түней ле жакшы улус.

Карчага бу жүрүминде ого туштаган алтын жүректү улус керегинде санана берди.

Туку, туку качан, Карчага кичү жүрер тужунда, жуу жагы-жангы ла башталып турар тушта, бир катап ол кой кабырып жүрген эди. Аштап турганы коркуш. Санаазында бүдүн койды да жип ийзе, тойбогодый болгон. Жаркынду, изү күнге удура көрүп болбой, көстөри карангуйлап турган. Ол Боочы-Оозы жаар барган кара жолдын

ортозында тебелеп турган койларынын жанында содойып калган отурган. Чанкыр тегериде сок жагыс тейлеген шугуп жүрген. Эки кулакка жагыс ла түрген сууныг бир аай шуулаганы угулып турган. «Энем өлөнгө барган... Же ол до нени экелер. Бүгүн чакпыга эки-жагыс өркө түжетен болзо кайдат. Энгирде койлорды айдаганча жанып барзам, эки кичү карындажым аштап калган көстөриле удур көрөр. Олорго нени берерим. Же чакпыга эки-жагыс өркө түжүп калза, кайнадала, үлежип жиир эдис» — деп, араай ла уур сананып отурган. Кейде жабыс кайып турган тейлегенниг көлөткөзи оныг жаныла элес эдип өткөн. Чакпыга түшкен эки-жагыс өркөлөрдү тейлеген жип салатанын Карчага эске алынып, тура жүгүрүп, арык колын өрө көдүрүп, жичинек кара жүдругын селендедип, тейлегенге кекенип кыйгырган:

— Тонокчы! Тонокчы көрмөс! Акыр ла болзын!

Тейлеген десе оныг кыйгызына жичинек те аяру этпей, чап-чанкыр тегериде араайын айланып турган. Акыр, нени де эдер керек... Койлор тебеде турганча, көгөзидеп жизе кайдар? Эмесе балыктап көрзө кайдар? Жок. Балыктап неме болбос. Кызыл колло оны канайып тударыг? Оныг ордына көгөзидеп жиир керек. Сууныг жаказында саста көгөзидер бар болор бо? Ол өрө туруп, сас жаар баскан. Изү күнге ле аштаганына бажы айланып, көзи жиргилжинденип турган. Кырлар, агаштар изүге күйүп, араайын ышталып турган неме ошкош. Жылангаш буттарыг көгөзинниг тегенектери кадайт. Жолды төмөн жаан артынчакту таг атту кичи келетти. Же оног не жеджер? Улус кичиниг мынайып аштап жүргенин билер бе? Суранза, кайдар?.. Жок. Карчага качан да суранбас! Өлүп те браатса, суранбас. Өлүп брааткан кичини көрүп тура, ого болушпаган немеден кичи килем-жи сураар ба? Кичи кичиниг шыразын билер учурлу.

Атту кичи тапылдада желдирип келген. Көрөр болзо, Чанкыр-Ташта бруцеллезный уйлар саап турган Күжей өрөкөн эмтир. Ол жегин колонгоштонып, күреелү бөрүпин эмпереле, кийип алган клееткен. Карчаганыг керек десе аштаганына үни де чыкпай турган. Оныг учун Карчага араай жакшы сураган. Эмеген оныг үнин укпаган да болгодый. Карчага туура көргөн. Тегин жерге бойыныг аштап жүргенин улуска не көргүзөр? Же эмеген оныг жаныла

өдүп браадала, уулчак жаар кылчас эдип көрүп, адынын оозын токтодо тартып ийген.

— Бери бас, экем, — деп, ол жалакай үндөнгөн.

Карчага алан кайкап, онын жанына араай басып келген. Ол жаар аштап калган көстөриле суракту көргөн. Күжей артынып алган ушаттарынын бирүзининг оозын туй тагып койгон, үстелип, бош жарарып калган марляны чечип, айткан:

— Бери жууктай бас, балам. Көөркий аштап жүргөн болбой кайтсын. — Ол ушаттаң творогты ууштап, оны неге салып берерин билбей, алаатып турган. — Бу мыны мен сега кайдаар салып берейин, экем?

— Та...

— Же, чамчанның эдегин бери тут...

Карчага чамчазынын эдегин жайа тудуп берген. Күжей ого творогтон толтыра салып, айткан:

— Жи, экем, жи. Колхоз бир ууш творогтон түребес.

Онон экинчи ушаттын оозын чечип, беш сабарла чала илжирей берген сап-сары саржуудан ууштап, творогтын үстүне чокчойто салып берген:

— Бис жаан ла болзо бир ууш творог жигейис, база онон көпти жиирис пе?..

Карган өрөкөнгө удур нени айдар? Ол тушта Карчаганын тамагында кандый да кату, болчок неме токтоп калган. Ненин де учун эриндери тыркыражып турган... Күжей ат үстүнен энчейип, саржууга уймалып калган колыла онын желмер кара чачын сыймап сураган:

— Слерде уй жок бедн, балам?

— Эйе... Бөрү туткан койлор учун колхоз айрып алган...

— Бу... балдарга саап ичерге ого жүк бир жаман-жуман уй бергилезе, кайдар?!

— Энем сураган. Чама бербеген... Колхозтын кураандарын да умчылаар артыкту сүт жок деген...

— А-а, кудаай, көөркийлеримди... Адазы жууга-чакка барбаган болзо, база мынайып жүргүлеер бедн?!

Күжей адынын оозын силже тартып, бажын бөкөйтүп, ары болуп жорто берген...

Карчага бу тушташты жүрүминде качанның качан да ундыбас, кайран Күжей. Андый улус жок болзо, ак-жарыкта жүрүм де жок болор...

Тоолу күндөр өткөн. Карчага Боочы-Оозын өрө кой-

көрүп айдап, араай кожондоп брааткан. Ого удур база ла Күжей жортып клееткен. База ла саржу, курут коштоп алган болгодый... Же ол калангы эзирик болгон. Ачу үн-ле араайын кожондоп, ыйлап турган. Онон Карчаганы көрүп ийеле, көзинин жажын бөрүгинин ич жаныла арчып, айткан:

— Экем, бери бас...

Карчага онын жанына базып келерде, онын эдегине база ла творогтон, каймактан салып берген:

— Бис жаан ла болзо бир ууш творог жиирис. Анан көпти жиирис пе? Бис экүге не керек? Биске курсак ла болзо, болор. Кайран балдар, жаш көөркийлер жууда-чакта... Жаан уулымды божогон деп, похоронный бичик келди... Кайран балам, өзөк-буурымнан чыккан балам, эмди ачу-коронды неге бадырайын, неге бадырайын?!

Күжей жакпак боро адынын жалыныг үстүне энчейип, ыйлай берген. Карчага канайдар да эбин таппай, төмөн көрүп алала, унчукпай турган. Кару өрөкөнгө ол неле болужар? Күжей ачу-ачу ыйлап, көзинин жажын бөрүгинин ич жаныла арчып, адынын тискинин силке тартып ийген.

— Кайран балам, кайран балам! — деп кыйгырып, өзөкти төмөн жорто берген. Ол та ыйлап турган, та кожондоп турган — кырларга кандый да ачу табыш шапман торгулып турган...

Карчага өдүп калган өйлөрди сананып отурала, өрө туруп, өчүп брааткан оттын турундарын ичкери жылдырып ийди. Кургак агаш тургуза ла жалбырап күйүп чыкты. Күнчыгыш табынча жарып турды. Таг адып жат. Саста түйкү шанжыйт. Карчага отко жылынып, тайгалардын баштарын, тагла кожо өчүп брааткан жылдыстарды аяктап отурды. Ол ойто ло өткөн өйлөр жерегинде санина берди.

Улус кандый башка-башка болуп жат. Бирүзи-бирүзине чек түней эмес. Бир катап Карчага черүдег жанып келеткен. Бу 1955 жыл болгон. Оны Бийсктег бери тартып келген шофёр акча аларынан мойноп ийген:

— Бу сен канайып туруң, солдат? — деген. — Солдаттан акча аларга жарабас. Солдат бисти корып жат. Айдарда, бис ончобыс ого төлүлү болуп жадыбыс.

Же качан институтта үренип турар тушта жолго ой асартып калган учун Карчага сүрекей мендеп, такси жал-

дап алган. Таксиге төрт кижиге отуруп ийгендер. Же таксист кажы ла кижиден үч салковойдон алардын ордына беш салковойдон аладым деген.

— Ненин учун? — деп, Карчага кайкап турган.

— Төлөбөс болзон, таксиден чык! — деп, шофер айткан. Тышкары десе ургун жанмыр жаап тургач. Автобустар жүре берген. Мойноп ийзен, поездке оройтып каларын. Қанайдар? Тонокчыда мылтык та жок, бычак та жок, же акчаны бербенче болбос. Једер јерге једип барала, таксиде отурган улустын бирүзи, карган эмеен, карманынан түүп салган колпладын чыгарып, оны тыркырууш колдорыла чечип, калганчы беш салковойдын шофёрго таштап береле, айткан:

— Тере сойоочы! Менин эки салковойыма карылып өл, ийт!...

— Уурчы! Сенде уят жок — деп, Карчага кородоп айткан. — Көкө түште улусты тоноп жадын!

— Ха-ха! Ончо улус уурданып јат! — Шофёр кичинек те жемзинбей каткырган. — Ончолоры келишкен јерден үзе тартып жадылар. Сен, күчүк, жүрүмди билбей жадын! А мен десе нени ле көргөм.

Карчага бого удурани де айтпай, онын ырјайып калган жүзине јырс берип ийген. Шофер чалкойто күч барып түшкен. Онон тура жүгүрүп, Карчагага чурап келерде, Карчага онын уйалбас көстөринин ортозына база каттап јырс берип ийген. Шофёр топкос ажып, тоолоно берген... Баштапкы разрядту боксердын соғужы база кандый болзын...

* * *

Чалын кургаганча улус, өлөн чаап ийерге, торкодый јымжак өлөндү, тарбыл агашту, тегерик-тегерик актарду арканы өрө чубажып алала, чалгылары јалтыражып, базып брааттылар. Јаан akka улус чыгып келеле, өлөндү чабарын баштап ийдилер. Эртең туранын ару кейинде чалгыларды шанкылдада кайраганы чокум угулып турды. Чама чалгызын кайрап, онын курчын тудуп көрөлө, эки будын талтайта тургузып, энчес эдип, шуулада чаба берди. Бир ле јаныганда, јарым алтам јердин өлөни толголып-толголып, баштары бир аай болуп, јараштыра јада берет. Чаманын јолы јалбақ, чабыжы түрген, ол жүгүре базып, улустаң там ла ырап браатты.

Карчага бойынын алдында Чаманын элбек жарында-
рынын араай жайандап турганын көрүп браатты. Чама
төрт ло чалгызыла ойноп тургандый, жеңил барып жат.
«Чыйрак ла кижги — деп, Карчага ого једжерге чыр-
майып, чалгызын түрген-түрген жагып, сананды. — Оны
јаан маргаандарда күрежерине темиктирген болзо, ол
бөкөлөрдиг учи болбос эди». Карчага бойы да тудунар-
кабынар уул, күрешти де, боксты да коомой эмес билер.
Јагыс ла онын балтырлары Чаманын балтырларындый
јоон, кату эмес. Чама бүдерде бөкө кижги болуп бүткен
болгодый...

— Эй, јаба једиш, уул! — деп, Чама кыйгырды.

Карчага тура түжүп, колын жагыды:

— Слерге кижги канайып једжер? Айу!

— Ха! — деп, Чама каткырды. — Иштезе де, мен чи-
леп иштеер керек. Тегин јерге не тардандаар? — Ол
прокостын учына једип, кайра бурылып, чалгызын ийи-
нине салып, мандайы чала быјырайа терлей берген
Карчаганы электегендү ајыктап турды. — Бу сен кайт-
кан, уул? Карган кижиге једжип болбос? Мен сендиг
јиит тужымда јарым ла түшке га јердиг өлөнгин чаап
салатам. Ујан турбайын. Мен сени, спортсмен кижигин,
калапту кижги деп бодозом...

Карчага онын кыдырмак сөстөрине кичинек те ачын-
бай, прокосты учына јетире чабала, мандайынын терин
арлап, күлүмзиренип турды:

— Айдараар јолду. Өлөң чабышта ујан, ујан эм-
тирим.

— Өлөң чабатаны — ол јуунда куучын ајдатаны
эмес эмей!

Күн өксөп турганча, он беш кижги элбек актыг өлө-
нгин јап этирип салдылар. Оду јаар базып браадала,
Карчага бойында сананды. «Акыр, бу Чама деп неме
бөкөзине салдырып, не тыгып јат? Оны ойинен өткүре
кебијендебес эдип үредип салза кайдар? Ол айудый бө-
кө, је мен шүүлүзиндиг эпчил. Күрежеринин сүмелерин
ол кайдан билзин. Јагыс ла бойынын балтырларына
иженип јат...» Је Карчага бу шүүлтезин туура чачып
ийди. Чама да ончо улустанг озолоп, оду јаар сала бер-
ген эптир. Улус чалгыларын јоон кызыл тыттыг олбугы-
на илип, арканы төмөн коркурап агып јаткан колоско.

суула изү, терлү жүстерин јунуп, шагжажып, каткыры-
жып турдылар.

— Је керектер кандый, Эркей? — деп, кыстын јаны-
на Карчага базып келеле, сурады. Эркей түрген суунын
чакпынынан жалганчы катап ууштай соголо, кызып жал-
ган жүзине чачып, өрө турды. Онын кара көстөри айдары
жок чокту ла ару болды. Кара чачы толголып, ийинине
түжүп турды. Суунын тамчылары онын кирбиктерине
илинип, күмүш јинјилердий мызылдажат. Эркей араай
күлүмзиренип ийеле, онон нени де эске алынып, чы-
райы соой берди.

— Кандый болор ол? Бойоор көрүп јадаар...

— Нени?

Эркей бир эмеш унчукпай турала, төмөн көрүп
айтты:

— Кече бистинг бригадага Николай Адучинович ке-
лип жүрген. Бис экүнинг эткен ижисти электеп турган.
«Айткан јогым ба!» — дейт. Маказырап-турган болго-
дый...

— Кукуруза керепинде айдып турган ба?

— Эйе...

— Сүүнбей кайтсын. — Карчага жолын жагыды. Онон
сууга кийдире базып, жүзин, мойынын соок суула мен-
дештү јуна берди.

— Качажып соок түшпеген болзо, алдырбас эди... —
деп, Эркей санааркап унчукты. — Улус кирелү эмес, эм-
ди мени электеер болбой... Јуукта јаскыда кандый да
корреспондент келип жүрген, ол менен нени де сурабай,
бир га јерден мынча центнерден јажыл кукуруза аларга
турум деп, менин адымнан бичип салган...

— Төс керек соокто — деп, Карчага үлүш жү-
зин јылу салкынакка удура тудуп, Эркейдин жалганчы
сөстөрине ајару этпей, унчукты. — Бистинг јерге јарага-
дый үрен таап алар керек. Сооктонг јалтанбас кукуруза
керек.

— Мен база анайда сананып јадым, је андый үренди
кайдан табар? — деп, Эркей эмеш озолой берген улуска
јаба једижерге, базыдын түргендедип, айтты.

— Алдырбас, Эркей, санааркаба — деп, Карчага
айтты. — Каткырган улус каткырзын ла, је бис амадуус-
ка түней ле једерис..

— Николай Адучиновичтинг сөстөрине сүрекей ачын-

гам. Корондузын не деп айдар. Керек десе ыйым да келген... Кижини бу күч ишти жангыс ла бойына тузалу болзын деп эдип турган ба?

— Сен онын сөстөрине жаан ажару этпе — деп, Карчага айтты. — Онын сөстөрүн кижини кайкап угар... Тыштынан көрзөн, санаалу ла кижини: ончо ло немени билер. Же онын жан-кылыгы бош ло жанжыгып калган болгодый. Бооро мен ого өлөннүн чыгыжы коомой, малды азыралла канайып жеткилдеп аларыс деп, бойымнын чочып жүргенимди чыгара айткам. Ол меге токуналу айткан: «Өлөннүн чыгыжы коомой — онызы чын. Же бу канча жүс гектарга үрөндөп койгон ажын түгөй ле быжарга жетпей, тогуп калар. Оны селенка эдип чабала, обоолоп аларыс». Көрзөн. Же андый кижиден нени сураарын?

— Аш өчбөрдө жакшы чыгатын болзо кайдат...

— Аштын чыгыжын көрүп, иженип жүрүм — деп, Карчага одунын жанына жууктап келеле, унчукты. — Куру салам алганча; мөндүрдий аш алза, артык эмес пе?

Улус тыттын койу көлөткөзүндө, жажыл өлөннүн үсгүндө, тегерийте отуруп ийген эмитир. Айбычы жаан кара сускула казанды булгап, эттү көчөни аяктарга уруп, узун мойынын ичкери чөйп, аякты улуска сунуп турды.

— Э-э, бойдондор! — деп, ол Карчага ла Эркейди көрүп ийеле, шаңкылдап чыкты. — Казаннын түби арты. Тойлорунда тут болотон эмитир. Эркей, сенин аягың кайда?

— Слер экү та канайып ла бөлинип тураар болбогой, ти-ти-ти! — деп, Жележи тыйтылдада каткырды. — Кече эңирде оттын жанында айланышып турган, бүгүн десе...

— Эйт, Жележи, алтан жулаш тилиңди ары кедери тарт — деп, кем де оозун изү мүнге јидирип, чарчамыгып айтты. — Сенин тилиңе оролгон кижини — божогоны ла ол.

— Бу мынын жалпындап отурган немези не? — деп, онызы содондоп чыкты. — Сеге нени айдып ийдим?

— Ба, мынын жаражын! — деп, Байрам аягын туура салып, каткырды. — Эрдинин эптүзүн, көзинин жаражын.

— А бу кижини кижиле коштой баспас па? — деп, Жагар унчукты.

— Баопай база...

Je бойдон улус коштой басканы серөмжилү ле неме — деп, Айбычы узун тилиле алтыгы эрдин јалай согуп, айтты.—Той, јыргал болотон неме болбой...

«Бу куучын Јолдошко угулза, ол нени санангай не?» — деп, Эркей эпјоксынып отурды. Керек дезе онын чырайы кызара берди. Ол көлөткөгө отурып, төмөн көрди. Je унчукпай отурага јарабас. Та ненинг де учун Карчага бойы да күлүмзиренип отурды. «Акыр, бу Айбычыны туй чаап ийер керек — деп, Эркей сүйүнп сананды.— Нени айдар эмеш?..»

— Коштой ло базып ийген улус сөстөжип, той эдип ийетен болзо, куу тонду көрмөслө кучакташкан кижиге туку качан өлүп калар эмес пе? — деп, Эркей Айбычыдан сурады.

Айбычынын чырайы кубула берди. Айдар немезин таппай, ары-бери буландап көрди. «Бу балага неме айтпаза, торт эмтир» — деп, сананып, Айбычы темиккени аайынча тилинин учун кезе тиштеп ийди.

Эркейдин берген сурагын улустын көп јаны билип ийди ошкош. Олор күлүмзиренишип, туйказынан Айбычы јаар кылчас эдип көргүлейт.

— Айбычы көспөкчи эмей...

— Куу тонду көрмөстин ады кем, Айбычы эјебис?..

— Чындап ла, ол учуралдын кийининде оорыбадаар ба?

— Бу нени айдыжат? Мен андый неме билбезим! Эркей деп баланын ла таап турган немези болбой — деп, Айбычы ого-бого согуландап турды.— Туку качан өдүп калган немени не эске алынар?

Анча-мынча ой өткөн кийининде оду ойто ло ээн артып калды. Айбычы коркырап агып јаткан суунын јанында аяк-казанын јунуп, өткөн өйди эске алынып, санааркап отурды: «Бу Эркей деп кыстын немени ундыбазын. Туку качан өдүп калган керектер ине».

Ол энирде де Айбычы ончо уй саачыларды јыга салып ийген эмей... Эмди де бир кезек улус онын көспөкчи болгонына бүдүп јат. Шак ол учуралдан улам Эркейди де көспөкчи деп бодоп јүретен улус бар. Јагыс ла Эркей эмди чыдап келеле, керектин аайын билип алган ошкош. Je эмди керек беди?! Кайдалык... Јылдар өдүп, ол керектин учуры јылыыйп калды. Ол керектин чынын-төгүнн эмди улус кемнен сурап угар? Эркей-

дин сөзи — ол тенек, жаш баланын сөзи. Же андый да болзо, бир кезек улус нени де билетен болгодый... Чама, Байрам, Карчага ол жаар ненин учун сүмелү ле серемжилу көргөн болотон? Айбычы мындый санаалардан улам чала чочып, түргөн согулып турган жүрепин токунадып, суу жаар көрүп алала, бир кезек ойгө кыймык жок отурды. Же жер үстүндө эмди Жебечинин жыды да жок. Оны тайгада өлтүрүп салгандар... Айбычы улу тынды. База күлүк ле кижжи эди. Чыйрак та, билер де. Ол тушта тундер де жымжак ла жылу болгон эмей. Түндө уй кабырып, уй каруулдап турган кижиге кандый жакшы. Ого үзеери, күүнзеген көөркий ыраак жокто болгон. Качан капчалдын ол жанында үкү эки-үч оос үүптөп ийгенде, Айбычы айылына кирип, жес чөйгөнтө толтыра аркыны жаңырткытын кийининен алып, жебечен жабынып алган тонынын эдегинин алдына жажырып, кимиренип арбанып, одорго чыга берген уйлардын кийининен чөкпөйтүп базып ийетен... Эх, Жебечи, Жебечи... жаңдардын колына кир, буруунды алын деп, оны Айбычы ас жайнаган ба? Анчадала жуунын учы жаар Жебечи чала сөскө кирип туратан. Же кем де ого жөп бербей туратан ош-кош...

Эркейди жединип алала, энгирде бозулар айдап клеедерде, Жебечи төгннин ары жанынан араай чыгып келген. Ажарынбас ла кижжи база... Айбычы эпчил кижжи эмес болзо, керектен канайып айрылар эди? Онын көспөкчи кижжи болгон тоомжызы жаан болужын жетирген эмей. Ол тушта үй улус, бала-баржа — ончолоры коркып, чочып калган немелер. Айбычынын сөзине кичинек те серемжи этпеген. Жеен кызычагы чындап ла көспөкчи болор деп коркып, Абый Эркейди энгирде айылдан чыгарбай туратан.

* * *

Күндер элестелип өдүп турды. Көрөргө-угарга жетпей, күс жууктап келди. Ижи-тожы көп улус ойдин өткөнин билбей калатан эмей. Карчага база ла жай өткөнин билбей калды. Көрөр лө болзо, аш бажын суурып, арбанын атрак сагалдары жылу эзинге саргара быжып брааткан эмтир. Аш чындап та, Токпоевке өчөжип турган чылап, айдары жок жакшы бүтти. Мыны көрүп, Карчаганын сүүнип турганын не деп айдар! Ол кыраны

жакалай жортып, мажакту аштын араай шуулаганын тындап, элбек жаланды эбирип клеетти. Эркей де айдары жок сүүнип жат. Жаңыс ла калганчы өйдө, Карчаганын жолынан кыйып турар, неге де санааркап калган жүрер болды. Жолдош то тайгадан түшсе, айылга кирбес боло берди. Керек десе онын жакшылажар да күүни жок ошкош. «Акыр, бу неден улам болотон? — деп, Карчага сананды. Мынын жартына чыгар керек». Ол то бракту кара жолды төмөн элес эдип, учуртып ийди...

...Энгир. Энези база жаңы ла иштеп жанган эмтир. Ол бир де эрмек айтпай, кичү уулдарынан келген письмолорды Карчагага туттурды. Карчага кичү карындажынын письмозын ача тартып, көзнөктин бозомтык жарыгына кычыра берди. Анатолий практикада жүрүм деп бичиптир. Письмодон көргөндө, чөлдө аш жуунадыш көндүтүп калган эмтир. Письмонун учында: «Одүгим жыртылып калды, та канайдатан неме болбой?» — деп бичиптир. Карчага күлүмзиренип ийди. Сурактын учуры жарт. Акча көчүрер керек. Экинчи письмо Байрамнан эмтир. Ол Черүде жүргөн жүрүмин бичип, эзен-амырын жетирип турды. Энем кандый жүрү деп, сурап турды...

Карчага письмолорды кычырып божойло, жер-алтайды өткүрө көрүп ийерге турган чылап, ичкери кезе көрүп, унчукпай отурды: «Эйе, уулдар чыдаган. Олорды мындый эрлер болуп чыдаар деп кем бодогон? Эмди сындары да менен узун... Өлбөс жанду немелер өзүп ле келер. Байрам капшай жанатан болзо... Абыйдый, Күрөңдейдий улус эмес болзо, олар не болор эди? Күрөңдей Чамала керижип, жуулажып, саап ичерге колхозтон бир уй чыгартып берген. Абый өрөкөн өскүс жеендерим деп килеп, эки уйынын бозуларынын бирүзин берген. Учында шак бу бозу сүрекей сүттү уй болгон эмей. Жаңыс ла Эркейдин адазы Учар ол уйды ойто кайра блаап аларга коркушту чырмайган. Шак мынан улам Абый аайы жок ачынала, уулын аткыстын агажыла соккон дежет. Онын ла кийининде Учар уйымды ойто алады деп айтпас болгон...»

Энези база нени де айтпай, столго курсакты салып береле, бойы унчукпай ажана берди.

— Бу слер эрмек сурабас кайттаар, эне? — деп, Карчага аякты бойынын алды жаар жылдырып, сурады.

— Менин уулдарым менен јѳп сурап турган эмес, мен де олордон нени сураарым?

— Бу нени айдып отураар?

— Мени билбес болор деп турун ба?

— Нени?

— Нени-нени! Сени кнжи аларга турган дежет не!

— Кемди?

— А бу Учардын жызыла учуп туру дежет не — деп, энези адылаачы болуп, үнин соодып унчукты. — Мыны озо баштап энезине айтса кайдар? Ончо улус билер, мен нени де билбесим. Эдетен неме болзо, оны јазап эдер керек, эдетен ле јанду неме деп этпей...

— Акыраар, акыраар, эне!

— Немези акыраар? Мени мекелеп болбос турун. Ого үзеери, мен де тенек эмезим ле. Аракыны-немени јууп ла јадым. Эркей де јакшы кыс. Сенин де айыл-јурт тудар ойин једип калган. Абый көөркий сүүнер болбой. Ак санаалу өрөкөн ине.

Карчага энезинин куучынын тындап турала, кенетийин јаркырада каткыра берди.

— Јуугар, јуугар. Ой, улус, улус...

— А бу мынызы канайып јүүлип отуры? — деп, энези чырайы соой түжүп, сурады.

— Је, је — деп, каткызын јүк ле арайдан токтодып, Карчага көзине айланыжа берген јашты арчып унчукты. — Улус база нени ле табар. Бу бистин копчылардын ижи болбой кайтсын. Айбычы мойынын узада чөйип, тындааланып турган эди ле. Ого үзеери, Јелејинин телефоны јакшы иштөп јат.

— Айса төгүн эрмек пе? — деп, Карчаганын энези чек ле көксине түже берген үниле сурады. — Тегин јерге иженген турбайым. О, кудай, уйаттузын! Эмди бу улустаң јууп алган аракыны кайдаар эдетен?

«Бу, јөргөмөштин уйазы чылап, тартыла берген копты үзе чабар керек — деп, Карчага контора јаар базып браадала, сананды. — Угарга эп јок. Онон Јолдош то коомой сананып, өзөк-бууры оорып јүрген болор. Айдарда, эг ле озо Эркейге јолугар керек, онон Јолдошло куучындажар керек». Деремнени өрө таң атту кнжи тизиреле мантадып клеетти. Бүрүнкий энгир

болгон, онын учун атту кижини Карчага жүк арайдан таныды. Бу Жолдош эмтир. Ол Карчага жаар көрбөй дө, өдө мантадып жатты.

— Акыр, акыр! Чүрче токтозон, уул! — деп, Карчага кыйгырды.

Жолдош ман бажына адынын оозын токтодо тартып, күүн-күч жок араай жортып келди:

— Не болды?

— Бир куучын бар.

«Эмди менин алдыма актанарга турган болбой кайтсын — деп, Жолдош кородоп сананды.— Же тегин жерге не куучында жар? Карчаганы андый деп кем бодогон?» Бойы угуза айтты:

— Кандый куучын бу? Мен мендеп турум... — Ол адынын оозун бура тартарга сананды, же Карчага тискиннен ала койып, унчукты:

— Же, же, уул! Не чүмеркеп турун? Адынгаң түш.

Жолдош адынан күүн-күч жок түшти:

— Же, капшай айдыгар. Мен тегин де билерим...

— О, бу сенин билгириңди. Же, мынаар бу жадыкка отуруп алала, эмеш сөйлөжиң ийели.

Жолдош ло Карчага куучындажып отурдылар. Карангуй там ла койылып, керек десе олардын сомы да көрүнбөй калды. Куучыннын учу жаар Карчаганын, онон Жолдоштын каткызы угулды:

— А мен, тенок, эмеендердин сөзине бүдүп жүргөм. Кижини канайып бүтпейтен? Слер болзогор, бүтпес эдигер бе?

— Та, байла, тың серенер болорым.

— Ол копчы эмеендердин тилдерин кату учукла кезе буулап койгон кижини.

— Акыр, сен ол кысла жаап куучындаш, уул.

— Ол меге база ачынып жат.

— Алдырбас.

Карангуйдан жангыс ла аттын сомы көрүнөт. Онын киртилдеде чайнанганы угулат...

УНЧУКТЫРБАС ОК

— Сен менин иштеген ижимди не астада бичиген, а?! — деп, Чама конторанын бозогозын алтап, кыйгырды. Ол керек десе Эркейден жакшы да сурабады.— Ме-

нинг өткөн айдагы жалым ненин учун ас? Эткен ижмиди керелеп турган нарядтарды көргүс!

Эркей чочыганына көстөрүн жаанада көрүп, столдын кайырчагында чаазындарын түргөн ылгай берди.

— Мен... Мен ончозын ла бичиген эдим.

— Сен Чаманы закон билбес деп бодоп турун ба? Чама ончозын билер. Эки колынын териле иштеп алган акчазын кемге де бербес.

— Же, нарядтар бу. Көригер, көригер, не бичилбеен эмтир? — Эркей столдын үстүнө чаазындарды жайа салып, көзинин жажы айланыжып, унчукты.

Чама экче-экче чаазындарды ширтеп, эриндери кыймыктап, чотоп турды. Ол бригадада иштеп турган ончо улустын өбөкөлөрünün одожында турган тоолорды шиндеп турала, кенетийин жүзи кызарып, жоон мойынынын тамырлары кырлайыжа берди. Ол, сүзөөн бука чылап, бажын бөкөйтүп, энчес эдерде, Эркей чочыганына жана болды.

— Өлгөн чабарында сен мени не ончо улусла тундеп койгон? Менин жолым ончо улустын жолунаг жалбак, чабыжым түргөн, мыны сен билбезинг бе?

— Андый болзо, жагыскан иштегер.

— А не? Жагыскан да иштеерим. Ончо улустаг артык иштеерим. Мен ол керегинде, сенег болгой, Токпоевтин бойына айткам. Токпоев менин шүүлтеме жөпсинип турган. Ончо улусла кожо до иштезег, сеге көптөдө бичип берерис деген.

— Андый немени эдер болзо, Токпоев бойы этсин.

— Эркей арай ла ыйлап ийбей отурды.

— Же, кайтсын, кайтсын. Жаан жестенди жаман ла көрүп жүргөн эмтирин? Сенин адаг меге жуук ла кижиге болгон эди. Бис экүнинг биригип эткен керектерис те бар. — Чама ары болуп, эжик жаар басты. Онон эжиктин тутказынаг тудуп жүреле, кенетийин нени де эске алынып, бура сокты:

— Акыр, акыр, жаражай, а сен менин төрт жагы волокуша эткенимди не бичибеген? А?

— Кандый волокушалар? — деп сурайла, Эркей көзинин жажын колынын сыртыла арлап ийди.

— Кандый, кандый! — деп, Чама оны өткөндү. — Сары-Кобынын өлгөнүн обоологону санаага кирбейт пе?

— Же ол тушта ончо улус өлөн чапкан, слер дезе волокушалар эттигер не?

— А меге керек беди? Мен эткем, айдарда, төлө.

— Бу слер кандый ач кижиге?

— Мен ишмекчи кижиге. Мен жагыс ла эки колымнын күчиле азыранып жадым. Мен, ученый улус чылап, көп акча албай жадым. Айдарда, төлө.

— Төлөбөзим.

— Көргөйс, көргөйс! — Чама Эркей жаар кандый да сан башка, кекенгендү көрүп ийеле, чыга берди. Ол эжиктен чыгып жадала, кайра көрүп, айтты: — Сеге не болзын! Сен удабас ученый кижининг үйи болорын! Акча кылбыш, ат канат болор.

Эркейдин чырайы кенетийин тостый кугара берди.

Чама айылына жанып келеле, конторада болгон учуралды эске алынып, желбер кабагын жемире көрүп, жагыс ла эрдинин учыла күлүмзиренип отурды. «Андый керек, олорго андый керек! Ончозын өртөөр, ончозын кырар керек. Көрсөн, ак-чек кижиге болуп, тыгып отурганын. Ыйлап жат. Кайдалык, ыйлазын. Эки көзи соолгончо ыйлазын. Чама бир де тамчы терин жерге тегин төкпөс туру. Жок! Көрсөн, көрсөн!—деп, Чама маказырап ла кородоп сананды.—Ол Карчага деп күчүк база ла кедендеп турар болтыр. Мен ого Жолдошты удуратукурбазам болзын. Акыр ла, нажы! Сен де ыйлаар болорын ба? Ончозы ыйлажып жүрзин, ол тушта Чама каткырып жүрер».

— Бу ала-көнө не каткырып отурун? — деп, Жагар чочып, сурады.

— Э, сенин керегин жок. Унчукпай отур! — деп, Чама жаман үнденди. Онон бир эмеш унчукпай отурала, сурады: — Сергейден письмо келди бе? Айса келерде, кычырала, сугуп койдын ба?

— Неме ле келбеди... Ажанатаң ба?

— Эжел.

Үйи араай шылырада базып, чыга берди. Ол база ла жоон узун бөс курла ичин чыт этире тангып алган эмтир. «Оору. Канчанчы жыл оорып жат. Бала табардан озо жалын жиит, жараш келин болгон эди. Эмди төрт лө сөөк».

Жагар жаан көөшти тудунганча турага кирип келди. Туранын ичине тургуза ла кайнаткан эттин амтандуу

җыды җайыла берди. Онон столго удур-дедире отурып алала. унчугушпай ажана бердилер. Чама койдын эдин ачаптанып җип отурды. Јангыс ла мачылдаган ла шолүреген табыш угулат. База тышкары чыгып болбой, көзнөктин шилине согулып турган јаан кара чымынын кыгылдажы угулат. Чама јелбер кабагынын алдынан үйи јаар кылайып көрди. Јагар дезе өрө дө көрбөй, араай ажанып отурды. Үйинин курсак ичижи там ла астап јат. «Акыр, оны доктырга апарып көргүзер керек — деп, Чама кабырганын бажын кајырт этире чайнап, сананды.—Бу жүрүжиле болзо узак жүрбес. Сергей јанып келзе, энемди өлтүрип салдыг деп айдар. Черүден атанардан озо энемди кыйнап јадыг деп айткан. Учкан керек дезе соғужарга сананган. Је бу темир ошкош колдорго канайып чыдашсын. Јангыс ла эр кемине једип келзе, база тыг ла тудунар болор».

Јагар суйук мүннен бир эмеш ле ичеле, калбагын туура салып койды.

— Бу сен курсак ичпес кайткан?

— Ичилбейт...

— Доктырга барар керек!

— Доктыр ол мени канайдар... — деп, Јагар кайдаар да кунукчылду көрүп, айтты.— Јазатан болзо, туку качан јазып койбой.

— Аймактын доктыры ол чортты билер бе! — деп, Чама ажаныжын токтотпой, айтты.—Областьтын, крайдын, Москванын доктырларына барар керек.

— Јок.

— Акча-неме једер. Тон ло чучурап јаткан эмезис.

— Бойсын. Доктырга барганча, ол Көмүрлүдеги јаан кижиге барып келейин деген санаам бар.

— Ол бир јыду камга ба?!

— Билери тыг кижидежет.

— Је, је, база тапкан ла эмтирин! Онын сыймаган үй улустары кандый оорула оорып туратан эди? Мыны уккан бедин? — деп, Чама электегендү айтты.

— Улустын кобы эмей база.

Чама ого удур нени де айтпады. Ол үйинин саамайынын кылдары буурайа бергенин јагы ла көрүп отурды. «Карып јат, кандый капшай карып јат — деп, ол бойында сананды. — Меге көрө чек јиит кижиде ине. Мениг чачымда да, сагалымда да бир де ак кыл јок.

Кезик улус база белен ле артап јат. Је артабай да база кайтсын...» — Чама үйи јаар килегендү көрди:

— Бу, энези, сенин саамайың буурайып жүрген туру не?

Јаңар атпас эдип, ак кылдарды пладының алды јаар сугуп, чырайы кызара берди. Онон ойто ло төмөн көрүп, араай айтты:

— Карыбай база...

— Акыр, эмеш иш-тош селирей ле берзе, сени тартып алып областьтың доктырларына једетем — деп, Чама үйин јымжадып, мүндү айагын туура јылдырын, унчукты. — Отуруш јетти.

— Је, токтоп ло калгай! — деп айдала, Јаңар чайлу аяакты өбөөнине берип, төмөн көрди. «Акыр, барарыс дегенинең бери алты-јети јылга једе берди — деп, ол бойында сананды. — Андый киленкей болордо, аракыдан ичип алала, ичи-буурымды үзе тееп салды ба?.. Темей ле жуучын ине».

— Токтогой-моктогой эмес, кыйалта јок барарыс! — деп, Чама үйинин санаазын билип ийеле, үйин бийиктетти. — Эмди уулың јанып келзе, доктырга апарбады, кичебеди деп айдарың.

— А сен меге килеп турган эмезин, уулыңнан коркып турган болбойың? — деп, Јаңар кородоп унчукты.

— Хе, уулыңан өскө лө улус коркызын, је Чама коркыбас эмей — деп, айдала, Чама столдон өрө турды. — Сен, тенок кадыт, оны үреп салдың. Сенен ле улам ол мен јаар бөрү чилеп көрөр боло берген. Сен экүни ле өрө тартып аларга шыралап жүргенимди кеминг билер? Канишна, Чама андый-мындый... А сенин өлгөн Учар акаг јакшы кижн болгон беди? Кижинин кызыл канын ичкен ийт эмей база. Мен кандый да јаман болзом, кара башту кижн өлтүрбегем! Уктын ба?!

Чама та ненин де учун бойын тудунып болбой, там ла там кородоп, табыжы јаанап турды. Јаңар база туруп келди. Ол өбөгөннинин кандала берген сок јангыс көзине чике көрүп турды. Бу јалтаныжы јок көрүш Чаманы торт адару чылап чагып ийди.

— Не, не, бөрү чилеп көрүп турун?! У-ух, шилемирлер! Уулыңның да көзи сенин көзинг ошкош.

— Кыйгырба, мында түлей кижн јок — деп, Јаңар

токуналу айтты. Онын мындый жалтанбас боло бергени Чаманы айдары жок кайкатты.

— Же, же, канаттана ла берген турун. Сүрекей ле немелер эдинг..

— Өлгөн кижини бурулаар арга жок! Же сени, сени бурулаар керек! — деп, Жагар кедес эделе, стенеге жапшынып, ачу кыйгырды. — Арчынды кем өлтүрди?! Сен, сен өлтүрген!

Чаманын чырайы куп-куу боло берди. Ол айдар немезин таппай турды. Эки колы тыркырап, эбиреде сыймаадана берди. Онон орыннын жанында турган отургушты алайын деп энчес эделе, кенетийин көзинде көгөлтирим оттор жалт эдип, бойы полго күч барып түшти...

* * *

Уйтүшкенде, саар уйлардын фермазында, Арслан деп чоло атту жоон тентек кара бука бар. Калганчы өйлөрдө ол чала калжуурып турар боло берген. Анчадала аракы ичкен кижини сүүбес. Же оны таң алдынан кем кабырар, кем кичеер? Онын учун ол жайым базып жүрген.

Күрендей бу ферманын жаныла өдө жортып браатса, бир айылдын түнүгинен кандый да койу боро ыш чоргып турды. «Таң, мында тату неме бар болды ба?» — деп сананала, азу сагалынын учун жалай согуп, адынын оозын бура тартып ийди. Айылга араай кирип келзе, чындап та туйказынан аракы азып жаткан улус эмтир. Оп-соп түжүп, чала чочый берген келиндер Күрендейди көрүп ийеле, сүүне бердилер:

— Кудай, баш болгон — коркыганыс коркуш. Карын, бу слер тураар не?

— А мыны коркый-коркый не азар? — деп, Күрендей айылдын эр жанына жайымжып отуруп, айтты.

— Улустын жакылтазы — деп, бир чүңкүр-кызыл чырайлу келин кемзинип айтты. Онон шажын аякка жылу аракыдан уруп, ичкери сунды.

— Ух, бу ден аракы эмес, тары туру не? — деп, Күрендей аракыны жык берип ийеле, азу сагалын сыймай тудуп, сүүнип отурганын жажырбай, айтты. — Мыны аспас эдип кандый неме токтоткон?..

— Чөөчөй, жестебис...

— Менин туурамым ууртап ийзеер — деп, эки келин Күрендейди арадап турдылар. Анча-мынча болбой аркы башка чыга берди.

Күрендейдин азу сагалын сыйманары көптөй берди. Кей жуучыны тынып турды. Келиндерле сертежип те ийер күүндү отурды. Онон качажып, тышкары чыгар күүни келди. Тышкары чыгып келеле, серүүнденип, терлеп калган төжин салкынга удурат тудуп, чедендердин ары жанында тыттар жаар базып ийди. «Акыр, ойноп жүргөн бала-барка кижини көрүп ийбезин» — деп, жоон кангыл тыт ажыра басты. Же оны ыраак жокто отоп жүргөн ай кара бука көрүп ийеле, кейди жыткарып, отуруп ийди. Онон ары не болгонун Күрендей билбей калды. Бир ле көрзө, бука оны мүүзине илип алала, айландырып турды. Онон билинип келзе, чеденнин ичинде жатты. Уй саачы үй улустар узун шыйдамдардан тудунып алган, буканы кыйгы-кышкыла арка өрө айдап турдылар.

— О, кудай, кудай! Ол жестебистин ичи-кардын жара сүзүп койды! — деп, Сыргачы калактап турды.

«Чын ла, божогоным бу туру — деп, Күрендей бойында сананды. Ичин сыймап көрди. Бүдүн эмтир. Колдорун, буттарын кыймыктадып көрди. База бүдүн эмтир. — Акыр, айса бу мен кара буканын мүүзине неемненг илинген болотом?» Оңдөйип келеле, бастыра бойын аякытап көрди. Кийими бүдүн, жыртылган жер жок. Сок ло жаңыс фуфайказынын шилбизи үзүлүп калган эмтир. Көрөр болзо, бука онын алгагын жара сүзеле, фуфайканын шилбизине мүүзи илинип, оны узак айландырган болуптыр. Күрендей өрө турарга сананды, же ол жаар жүгүрүжип клееткен улусты көрүп ийеле, ойто ло чалкойто жыгыла берди.

— О-о-о! — деп, жайнулу онтоп ийди. Куды чыга берген үй улустын «Ой, ой!» дешкени угулат.

— Сагыжы бойында жок ошкош... — деп, Сыргачы үни тыркырап, айтты.

— Калак, божой бергей...

— О-о-у-у! — деп ыгыранып ийеле, Күрендей келтей көзүн ачып ийди. Онон, жаңы ла билинип клееткен кижини болуп, экинчи көзүн ачты.

— Кудайга баш, билинип келди! — деп, Сыргачы көзүнүн жажын женинин учыла арлап, айтты. Күрендей

Јүзін чырчыйтып, онтоп-калактап, өңдөйип келди. Эки келин оны эки жанынан колтуктап ийдилер. Айылга оны экелеле, аракыдан ичирип, айдып турдылар:

— Деремнеге аракынын изүзиле алдырбай жеде берер болор бо?

Күренгей кураатып, аракыдан ичип, араайынан онтоп турды. Же эзириги жаанап, өрө өңдөйип отурар боло берди.

— Кара буканын мүүзинен өлбөгөн бойым карыганча жүретен эмтирим! — деп айдат.

— Шан-ман табыш ла угуларда, чыга конуп барзам — деп, Сыргачы өкпөөрүп куучындап турды. — Кара бука мүүзине та нени де иле сүзүп алала, жагыс жерде айланыжып турды. Мен озо баштап, ол бооро жаскыда өлгөн торбоктын чеденге илип салган терезин мүүзине иле сүзүп алган деп бододым. Онон көрзөм, бу тере эмес, слер эмтиреер. Менин ачу кыйгыма чочыйла, бука сүрекей түрген айлана согордо, слер чеденнин бери жанына калбайып келип түштеер не. Же өкпө-жүреги үзүлип, өлгөн лө туру деп бододым.

— Э, кара букадан болгой, менин үстүмле немецтин «Тигр» деп танкы ашкан, алдырбаам! — деп, Күренгей мактанып ийди. — Мен өлүм деп немези жок кижине, балдар. Жагыс ла тәжимнен төрт ок өткөн. Көргөр. — Ол чамчазынын өмүрин ача тартып, канча канча жерде жаан сорбуларлу арык, сырсак тәжин көргүсти.

— Ба-та-а, чындап та бу тыны жок кижине болбой — деп, Сыргачы кайкады.

— Хе-хе! Тегин кижинин жүреги сол жанында, менин жүрегим оң жанында. Менин жүрегеме жуук болорго турган болзон, оң жаныма отур, экем.

— И-та-тай, канайып отуры мынызы! — деп, күрен чырайлу келин жана болуп, жүзүн жаба тудуп, унчукты. — Карган кижине, а сөстөри не кей неме туру?

База бир эмеш отурала, Күренгей айтты:

— Же, атанар өйим жетти, балдар. — Онон өрө турарга албаданды. — Ой, ой. Көк жарамас! — дейле, отура берди.

— О, кудай-май! Бу једип болбойтон кижине туру не?! — деп, Сыргачы калактап чыкты. — Калак, калак!

— Же, сен калактаба, онын ордына меге бир эмеш

ачу неме береле, атка миндирип ий — деп, Күрендей өрө турарга албаданып, айтты. — Аштын изүзиле жеде берер болорым ба?

Күрендей атанып, жортып ийди. Агаштар ажыра айылдар көрүнбей ле барарда, адын јырс этире камчылап, чала селендеде кожондоп, мантада берди. Аркамойны эмештен оорып та турза, Күрендей адынын маңын араайлатпай турды. Айылына јанып келеле, үйин адылып, чалчый берди:

— Сен, көөркий, менин фуфайкамнын шилбизин не өйинен өткүре бек көктөгөн? Кара бука мени мүүзине илеле, канча кирези айландырды! Тегин болзо, сенин тагып койгон тарылгаларын тынып та ийзем, үзүлп турат не?! А, Чонпур?

— Бу көрмөс база ла јүүле берген бе? — дейле, Чонпур ыкчап, семизине шыйкынап, өрө турды. — Кайда јудунып ийген?

— Мени кара бука мүүзине илип алала, канча кирези айландырды! Чонпур, арай ла болзо апшыйак јок артып калбадын не!..

Чонпур өбөөнинин эрмегине кыјырантып, үйден чыга берди. Күрендей дезе күлге кирип алала, јаныскан «докладтап» отурды...

* * *

Чама билинип келзе, бийик јымжак јастыкту орынында јатты. Бажы айланып, бастыра бойы оорып турды. Эмнин јыды јытанат. Укол өткен ошкош. Јүрегинин согулыжын лаптап тындады. Кем јок. Кылчайып көрзө, столдын јанында үйи ле фельдшер кыс отурды. Јаңар ыйлап турган эмтир. Је онын кыймыктана бергенин угуп ийеле, ол орыннын јанына басып келди. Көзинин учында јашты пладынын учыла арлап ийди. Фельдшер кыс онын мандайына кичинек колын салып, чыткыттын кырлак тамырына эргегинин бажын билдирер-билдирбес тийдирип, каннын согулганын тындай берди. Онон бир эмеш унчукпай турала, айтты:

— Көп санааркап, ачынып јадаар. Санааркабас та, ачынбас та керек. Токуналу јүрер керек.

Чама «Мыны мен сен јогынан да билерим» — деп айдарга сананды, је эмчи кыстыг серүүн ле јымжак

колдоры оны канайып та токунадып турды. Ол керек десе көзүн де жумуп ийди.

— Эмди мынайда ла амыр жадыгар. Айла энгирде келип барарым — деп, фельдшер кыс не-немелерин сумказына сугуп, чыга берди.

Чама көзүн ачпай, кыймык жок жатты. Уйи нени де айдарга турала, тидинип болбой, көзүнөктин жанында толукта турган диванга араай отура берди. Онын көзүнөн айдары жок арып-чылаганы, неден де чек чөккөй бергени билдирип турды. Чама көзүн ачып, араай жөткүрүп ийди. Жагар тургуза ла онын жанына жеде конуп келди:

— Же кандый жадын?..

— Кем жок...

— Сен ачынба... Билбей калдым.— Жагар туура көрдү.

— Бар, эдетен немеңди эт. Мен жаңыскан артайын — деп, Чама айтты. Оноң үйүнүн көзүнүн жадын көрүп ийеле, кизирт этти.— Сыктаба! Күн эртеден мени көмбө! — Ол стене жаар бурылып, кыймык жок жада берди. Туранын ичи тып-тымк болуп калды. «Мынайып ла жүреле, бир ле күн кижжи жап эдип калар ине — деп, Чама бойында сананды.— Кижиден ол тушта не артып калар? Жакшы да кижжи, жаман да кижжи — кара жер болуп калар. Өлгөн кийининде не керек? Не де керек жок. Айдарда, эмди, тирүү тушта, жакшы жүрүп алар керек. Жакшы. Э, канайып жүргөн жүрүмди кижжи жакшы жүрүм деп айдар?..»

Чама нени де эске алынбай, уйуктаарга сананды. Же мынаң эш ле неме болбоды. Санаазына жүзүн-базын немелер кирип турды. Жаантайын ла андый. Оорый ла берзе, өткөн өйлөр санаазына кирер. Туку кажы жерде өткөн керектер көскө көрүнүп келер. Олордон канайып та айрылып болбозун...

Эмди ол жүрүминде эн ле коркунчулу болгон керекти уур санана берди.

...Бир күн бүрүнкий энгирде Чаманын айылына Учар араай жөткүрүп, кирип келген. Ол Жагардын үйден чыгарын сакып, оны-мыны жуучындап, кейтип отурган. Качан Жагар кичинек уулчагын кучактанып алала, тура жаар жүрө берерде, Учар ичкери энчейип, жаан жонкок тумчугын Чаманын кулагына түртүрүп, айткан:

— Эмеш айла, деремне текши уйуктай берген тушта, Тудуй акабыстың чедениндеги болчок турага кел. Анда јаан куучын болор. Семетей коомой, ол төжөктөң өрө турбас кижги болбой. Улус көрүп ийбезин, чеберленип, аярынып кел.

Кичинек, болчок турада изү де, жыду да болгон. Шык карануй. Чама Жебечини ле Учарды жаңыс ла эрмепинен танып турган. Жебечининг күнүрүүш үни угулат:

— Јандардын колына барып жирзе кайдар? Эмди неге иженер? Јуу божоп браады. Ончо улус айыл-јуртына жаңып јат. Мен дезе эмдиге ле агаш-ташты керип, ан чылап, базаып јүрүм. О, кудай, кудай!

— Семетей акабыс эмдиге јөбин айтпады...— Учар јенгиле оозын бөктөп, киртилдеде јөдүлдей берген. Онон айтты: — Је сен, Жебечи, эки күннинг бажында Кара-Кемнинг боочызында туштажар болуп јөптөжип алган јерде сакып ал. Мен Семетей акабыстың эп-сүмезин, јөбин сеге айдып барарым.— Онон бир эмеш унчукпай отурала, база ла айткан: — Је, сен атан, Жебечи. Бис сеге иженип јадыс. Кандый да кыйын болзо, бистинг адыбысты адабас болбойын?

— Карындаш, бу сен нени айдадын? — дейле, Жебечи карануй толукта күнүреде ыйлай берген.

Учар ла Чама улу тынгылап, эжиктен чыккан.

Тангары јуукта айылына жаңып келеле, Чама уйуктап болбой, ары-бери анданып јаткан. Түнде өткөн куучынды сананып, јүреги сыстап турган.

Учар недең де јана болбос. Је тышкары кожон, каткы угулып турган. Бу өлгөн ижининг жаңы јерге көчүп брааткан бригаады. Ол улустын ичи куру, кийими јыртык, је олор ак-чек, санаазы жарык. Јүрүм кандый да уур болзо, олор каткырып, кожондоп јүрер. Чамадый кижининг јүрегинде сүре ле карануй. Ого күннинг жарыгы качан да јетпес.

Чама бу саңыс ошкош јапшынчан санаалардан айрыларга, өрө туруп, элбек кыптардын ичиле ары-бери базаып турды. Экинчи кыпта печкенинг жаңына келеле, тура түшти. Мында, полдын алдында, бир метр терең јерде Чаманын јүрүмининг учуры жадып јат. Азыйда анда јаткан кылбыркай чаазындар керегинде сананганда, јүреги јылый беретен, санаазы јенгиле беретен. Чама

бу жерде эн ле бай, эн ле күчтү кижги. Же бүгүн онын жүрегине кандый да сүүмжи табарбады. Карын, кандый да кунукчылду санаалар журчап ийди. Онын жөөжөзи, ал-санаазын, акту жүрүмин берип жууган жөөжөзи, кемге керек? Кемге? Сергей жанып келзе, оног серенжениг агажын да сурабас. Айдарда, айдарда...»

Чама колын жагыды: «Кайдалык, кара жерге калгай». Ол ойто ло кородоп, комнатаныг талортозында турган отургушты чарчада тееп ийди. Оног орынга чалкойто јада берерде, ол качан да болгон коркушту тун санаазына ойто көрүнген.

Тудуйдын болчок туразында болгон куучыннын кийининде үчинчи күн түнде ол Учарла кожо Кара-Кемнинг бажына чыгып барган. Ары-Кем јаар ажатан ажуга једип барала, аттарды чет агаштын ортозына буулап салган. Учар бешадар мылтыгын ийининен уштып алган.

— Слер канайып тураар, былар?!..— деп, Чама бастыра бойы тыркырап унчуккан.— Слер... оны... у-у-и-й. — Ол тушта онын сок жагыс көзине изү јаштар айла-ныжа берген.

— Тенек... Түрмеде, кыйында өлгөнчө, ару алтайы-нынын сынында өлзин...— деп, Учар шыйкынап айткан.— Семетей акабыс анайда јакыган. Сеге килеп турубыс, момон... Бу керекти ак-јарыктын үстүнде сенег ле менег өскө бир де кижги билбес.

Чама нени де айдып болбой, көк өлөнгинг үстүне көңкөрө жыгылып, эди-каны сооп, кыймык јок јада берген.

Табыш јок. Таг адып клееткен. Өлөнгө, агаштын бүрине койу чалын түжүп калган. Чама бойы ол тушта јерсү јадык ажыра јадала, Јебечи келбейтен болзо кайдат деп сананган. Же јабыста, агаштардын ортозында, будактын тарс эдип сынганы угулган. Оног ат бышкырган. Учар аттын тирсилдеде басканын тыгдап, таштын кийин јанынан јолды карап көрүп отурган. Чаманыг чыткыттарында кан јынкылдада согуп турган. Ол жерге јапшынып, мылтыктын јырс эдерин сажып јаткан. Атту кижги чек жууктап келген. Керек дезе өксүүр јерди өрө јорткон аттын түрген тыныжы угулып турган. Оног мылтык јырс эдерде, Чама көзин јумуп ийген...

— Тур, уул!

Чама эки тизези тыркырап, өрө туруп келген. Учар онын жанында ээрлү ат јединип алган турган.

— Божодып салдым, уул,— деп, Учар араай айткан. — Мынаар бу тыттыг ары жанында јолдын јаказындагы өлөгнниг ортозында јадыры. Барып көрөдинг бе?

— Јок...

— Ок чике ле мандайына тийеле, јиткезинен чыга берди. Јенпил өлүм. Мен эмес болзом, түрмеде шыралап өлөр эди. Кайран жарындаш, сөөги жагыс көөркий... — Учар картылдада јөдүлдөп, алаканыла јүзин јаба туткан. Онын чичке узун сабарларлу колдоры тыркырап турган.

Тоолу күндөр өткөн кийининде Учар Чамага аттар сугатан чеденниг жанында јолуккан. Учар адын үйгендеп, кем-кем укпазын деп, ајыктанала, айткан:

— Је сен өлөрдиг өлгөнчө бу керекти тынду немеге айтпа. Семетей ле мен бу жарыкта түнгей ле узак јүрбөзис. Сок жагыс билетен кижиге сен болотон туруг. Је ончо килинчекти бойыма алынып јадым...

Учар јаскары бош уйдаы берген. Је ол өлүмле сүрекей турумкай тартышкан. Јайдын талортозында јада калган.

Эжик кылырт эдип, кем де араай кирип келди. Чама өңдөйип келеле көрзө, бу Абый эмеен эмтир. Абый күйүзиниг айылына качан да кирбейтен. Онын учун айылдыг ээзи алан кайкап, төжөктөн мендеп түшти. «Бу жарган күжүл бери не келди — деп, Чама кыјырантып сананды.— Мениг өлөримди сезип ийген болбой? Айылга чек кирбейтен эмес бедиг».

Абый нени де айтпай, чөкпөйтүп базып барала, темир печкениг јанына чорчыс эдип отура берди. Оног Чама јаар көрбөй, сурады:

— Тымуун кандый?..

— Кем јок. Слер кандый јүреер?

Абый ого каруу бербеди. «Мынын ла мырзындап, чүмеркеп отурганын — деп, Чама бойында сананды.— Чама ач, Чама керик, Чама јаман деп сананып отурган болбой кайтсын. Бойынын уулы Учар кижиге күүндү неме болгон чылап, Эркейди база бойы ошкош эдип үредип алган. Ак-чектери, чүмдүлери коркуш! Кижиге ле көрбөгөн немелер болзо, кайтсын». Је эрмек айтпай,

узак отуарга јарабас, кандый да болзо, Абый карган кижн, ого үзеери, кайын эне...

— Не солун бар, Абый?

— Јок. Меге нениг солуну келзин — деп айдала, Абый кангазына танкыдан азала, табылу танкылай берди. Онон бир эмеш унчукпай отурала, айтты:

— Эмди экилеен оорый бердин бе?

— Э, мениг ооруум ол не де эмес — деп, Чама колын јангыды.— Је Јагар деп кижн чек ле ондолбой туру. Доктырга бар дезем, болбойт. Та канайдатан неме-зи болбой.

— А бу аймактын доктырлары алты-јети јылга чыгара эмдегилейле, эш неме эдип болгылабады, эмди ле јазып ийер деп турун ба? — деп, Абый арбанды.

— Јок. Аймактын доктырына барбазыс, эмди областынын доктырына барарыс — деп, Чама унчукты.— Иш-тош когузаза ла...

— Је, је, болды, болды. Слердийи андый ла эмей: иш-тош когузаза ла дежер. Оору-јобол ол иштиг-тоштын божоорын сакыыр ба?

— Айса эртен ле атангай...

— Јок, бойсын. Онын ордына ол Көмүрлүдеги јаан кижини айбылап көрөр керек — деп, Абый айтты.

— А бу слер ак јанду эмес бедеер, Абый? — деп, Чама сурады.

— Оору-јобол келгенде, онын агын-каразын кем ылгайтан?

— Мен бодозом, темей ле неме.

— Јинјилей эјен ол кижини сүрекеј мактап јат. Јаскыда айылына жирип јүргем дийт — деп, Абый токтобой турды.— Јагардын бойынын да санаазы андый ошкош.

— Јинјилей эјебис таап ла ијетен эмей — деп, Чама кыјырантыды.— Билбести билип ле ијетен эмей. Семетей таайыс јаан оорыырда, база ла кам таап ијдим деп јүгүрген. Је анан не болды? Доктырга апарган болзобыс, јазылардан айабас эди. Чөкөбөс кайткан?

— Семетейдин салымы андый болгон туру... — деп, Абый төмөн көрүп, өчүп калган кангазын оозынан албай, унчукты. — А мениг арткан јангыс кызымнын салымын сен билетен эмезин, Чама!

Абый кангазын полго јурс этире кагала, өрө турды:

— Сен эп-арганды бедренбес болзон, мен бедрене-
рим.

— Же улус укса, уят болор — деп, Чама айтты.

— Ба-та-а, мынын уйалчаангын, көмзинчеенгин —
дейле, Абый чыга берди. Тураның эжигин калт этире
кептей жаап ийди.

КУЖУЛ

Эмештен-эмештен жүреги токунап, Чама көзнөктин
жанына тура түшти. «Ачынбас, ачынбас керек — деп, ол
бойында сананды. — Бу ачыныштаң улам баштың кан-
дый бир тамыры жарыла берзе, не болор? Жок, жок. Че-
берленер керек. Кандый да бир карган эмегеннин те-
нек сөстөрине ачынып, мыны канайып турум деп айдар?
Балазын камга апарбаактан, көрмөстинг бойына да апа-
рып берзе, кайдалык. Мен айдар сөзимди айдып кой-
гом. Эмди мениң керегим де жок. Бойлоры көрзин!»

Ол туйук тураның ичинде энчигип отуруп болбой,
түрген-түкей кийинип, тышкары чыкты. Күстин айас ла
серүүн күни турды. Аралдың ол жанында кырларда,
жжыл агаштардын ортозында аспактардын бүри сар-
гарып, агаштың бир түней өнин чоокырайтып турды.
Суунын бир аай шуулаганы угулат. Чама ару кейди
терен тынып, оромго чыгара басты. Оромдо бир де ки-
жи жок эмтир. Жаңыс ла алмарлардын жанында ары-бе-
ри Кожочы тыртытып базып турды.

Чама керек дезе күлүмзиренип ийди. Ол белин жүк-
тенип ийеле, жаан-жаан алтап, жайбайтып базып браатты.
Же медпункттын көзнөгинен фельдшер кыс көрүп ийеле,
чыга конуп келди.

— Слер төжөктөн не турганаар? — деп, ол өөркөп
лө кайкап сурады. — Мен слерге не деп айттым?

— А мен не? Мениң будым сынык па? Төжөктөн
турбас мен кайткам? — деп, Чама каткырды.

— Слердин жүрегеер оору. База приступ болзо, не
болор? — деп, кыс арай ла ыйлабай, көзин түрген-түр-
ген чингип сурады.

— А мен өлүп калзам, ачу болор бо? — Чама колын
жаңыды. — Эх, сүүнер улус көп чыгар эмей. Же Чама эм-
ди де тартыжар!

Ол алмарлар жаар базып ийди.

Којочы толгожон эдип, учазын чала туура салып, аксандап базып турды. Оны энеден чыгарда мындый кенек болгон дежет. Ол Чаманы чала солжыр оозын жаба тудуп, тыйтылдада каткырып, уткыды:

— Ти, ти, ти! Јиит кыстарла сертежип турун ба? Көрзөн, көрзөн кулугурды.

— Э, кыстарла сертежерден... — деп айдала, Чама јаан бескенин јанында көнкөрө јаткан кайырчактын үстүне отура берди.— Оорып јадым, нөкөр.

Којочы Чама жаар серемјилү көрди. Онын кичинек чанкыр көстөри сүмелү суркуражып турды. «Мен сенин ооруунды билерим. Кандый оорула оорып турганынды база билерим»—деп, Којочынын көстөри айдып тургандый болды. «Кижн канайып-канайып түбекке түшсе, мындый неме кижиге болужардан болгой, кижини көмө базар ине—деп, Чама ачурканып сананды.— Ады база нөкөр. Эх, је канайдар база? Којочыдан артык кемле куучындажарын?»

— Бооро сенин таарларынды тажып турала, бертинген ошкожым. Ол ло күннен бери чала оорып турар болдым—деп, Чама төмөн көрүп айтты.— Онын учун сен, Којочы, меге тын ла анайып толгожондобо. Сенин санаанды мен билип јадым.

Којочынын көзинде сүмелү одычактар өчө берди. Ол тургуза ла чырайын соодып, бескенин учына отурып айтты:

— Сенин де санаан меге јажыт эмес ле...

— Айдарда, бис экүнин ортодо јажыт јок туру—деп, Чама айтты.— Боорогы немелерди кайдаар өткүрүп ийдин?

— Ха, өткүретен ле неме бар болзо, өткүрери не болзын ол. Улуска аш керек, такаа азыраар, мал азыраар керек.

— Менин үлүүм кайда?

Којочы онын сурагына каруу бербеди.

— Је, бистин айылга кир, уул,—деп айдала, ол өрө туруп, айылы жаар тыртыйтып базып ийди. Чама онын кийининен ары удаан көрүп отурды. «Којочы ол ло озогы бойы—деп, ол бойында сананды.— Торт ло толгош агаш ошкош—бек. Қарып турганы кичинек те билдирбей јат. Он јыл мынын алдында бу ла бойы болгон.

јирме жыл мынын алдында бу ла бойы болгон. Кускун үч жүс јаш јажайтан дежет. Којочы, јарт ла, кускун чылап, узак жүрер болор.

Семетей јада каларда, уур ишке күчи јетпес, је бойы бичикчи, чотты јакшы билер Којочыны кладовщик эдип тургузып салгандар. Онон бери ол бу иште улай ла иштеп јат. Јагыс ла јуунын кийининде эки-үч жылга уйдын фермазынын заведующийи болуп иштеген эмей. Кандый ла ревизиядан, кандый ла шинжүдөг кургак чыгып келер.»

Чама өрө туруп, айылы јаар араай базып ийди. Ненин де учун Којочынын айылына түште барбас деп шүүнди. Байла, темиккени аайынча болгодый. Чама айылынын јанына базып келзе, онын үйи огородто иштенип жүрди. Ол Чаманы көрүп ийеле, јалтанганду туура көрди. Чама чеденге јөлөнип алала, бир кезек өйгө унчукпай турды. Уйинин арык, сырсақ кеберин чөкөгөндү ајыктап турды. Чаманын кезе көрүжине чыдажып болбой, Јагар ол јаар кылчас этти. Онон ойто ло картошканын саптарын јула тартып, уйанын төзин каза берди.

— Сен энеге коптонып ийген бе?—деп, Чама араай сурады.

Јагар кайра да көрбөди, каруу да бербеди.

— Онызы бойында туру — деп, айдала, Чама туура база берди. «Түней ле — деп, ол бойында сананды. — Түней ле... Ол узак жүрбес». Је Чаманын турага кирер күүни келбей турды. Ол эдер немезин таппай, ары-бери базып турала, чеденнин ичине кирип, анда кече энгирде тартып экелеле, антарып койгон өлөнгин јаан тенкек обоонын учына улай салып баштады. Ол өлөнди табылу ла јенил айрууштап турды. Эки-үч катап улай-улай айрууштап ийеле, тура түжүп, жүрегинин согулыжын тындап турды. Је жүрек јакшы согулып јат. Ол сайылбай да, серпилбей де јат. Чаманын эди изип, маңдайы быјырайа терлеп келди. Ол эш кереги јок уур санаалардан айрылып, јенил иштенип турды, је бу ла өйдө чеденнин каалгазы қыјрт эдип, Јинјилей эмеен араай кирип келди. «Э, агитаторлордын тоозы көптөп јат — деп, Чама сананды. — Эјебис сулукты кезе тиштенип ийген турбай... Ол Көмүрлүнин күлүги сүмелү, эпчил неме болбой кайтсын. Эмеендердин баштарын

бош ло айландырып койгон ошкош. Астамду ла иш база. Ого үзеери, тоомжы кайда, күндү-күре кайда...» Чама Линжилейге кичинек те аяру этпей, иштенип турды. Тегинде болзо тилгерек эмеен база неме айтпады. Қалганчы айрууш өлөңди обооның үсти жаар чачып ийеле, Чама белин түзедип, маңдайының терин колының сыртыла арлап, Линжилей жаар көрди:

— Же не болды, эжебис?

— А сеге ле жетире керектү жүрүм — деп, Линжилей, чеденниң ичинде жаңы ла чыгып клееткен жаанг өлөңниң үстүне отуруп, жайылып турар элбек жикпезинниң эдегин кымый тудуп, унчукты. Чама айруужын обоого јөлөп койоло, оның јанына келип отурды. Эмеен бойының арык копшык јүзин, кырлак тумчугын сыймай тудуп ийеле, айтты:

— Эл-арганы бедреер керек, уул.

— А мен Абыйга айттым не.

— Абый ачынып јат. Бойы да чочып ла чөкөп жүрген ошкош.

— Андый болзо, бойы ла көрзин...

— Сен тууразында туруп каларга ба, уул? — деп, Линжилей унчукты. Ол бойының шил топчылар ошкош кандый да сур көстөриле Чаманы үйтей шибеейлеп отурды. — Же, је, сен тууразында туруп кал. Бис, карган эмеендер, ончозын башкарып саларыс. Јаңыс ла сен биске болуш јетир, уул. Акча керек, кой керек. Эки колы куру канайып баратан?

— Акча? — деп адайла, Чама туура көрүп, санана берди. «Акыр, ол буспас деген немени канайып бузатан? Ух, күрүмдер качажа берер ине... Кара јерге акчаны канайып берер?» Чама јаан бажын ары-бери булгап ийеле, күнкүлдеде јөдүлдеп айтты:

— Мениң бу керекке кирижер күүним јок. Улус нени айдыжар? Кандый да болзо мен совхозтың озочыл ишчизи болуп јадым. Ого үзеери, мени кыстап ийер, келишкен јерде кыйа тудуп ийер деген күүндү улус көп. Ончолоры мениң бүдүрилеримди сакып јадылар. Айдарда, бойоор ло башкарыгар, эжебис.

— Сеге, Чама, бүдүрилгедий тужунда бүдүрилерге бербегенис, эмди недең коркып туруң? — деп, Линжилей сурады. — Недең чочып туруң? Сени јалтанбас эр деп бодоп јүретем. Көрзөм, койон јүректү таңма эмтиринг.

— Јалтанбас тушта јалтанбас та болгом. Эмди чеберленер керек. Эмди ой дө башка. Мыны канайып көрбөй тураар, эјебис? — Чама желбер кабактарын жемире көрди.— Законног кичинек ле кыйа бассанг, түбекке түжеринг.

— Је, је, сениг санаангы билип ле отурум. Тегин јерге не тосконор? Керигинге ле чыдашпай отурган болбойыг! — деп, Јинјилей кыјырантып унчукты. — Мен сени бу керекке кириш деп айтпай јадым. Сен бисти керектү немеле јеткилдеп бер. Божогоны ла ол. Куучын мында ла токтоп калзыг!

Чама эјеги јаар кылайып көрди:

— Та, та, база ла билинбей тураар, эјебис. Шақ ла мынайып эби-јибеер табылбай турала, Семетей таайысты базып салган эдеер.

Јинјилейдинг чырайы кугарып, ол ичкери атпас эдип, нени де айдарга турала, токтоп калды. Чама өрө туруп, ары болуп базып браадала, кайра көрбөй, айтты:

— Айла энирде апарып берерим.

Эмеен чичкечек сабарлары тыркыражып, Чаманыг кийининен ары нени-нени мергедеп ийерге, эбиреде јерди јоктоп турды.

Кожочынын айылы-јурты деремнениг арал јаар јанында төгнин алдында алаа јерде туруп јат. Түп-түс агаштардан туткан төрт кып тура, түп-түс агаштардан эткен бийик чеден. Бастыра хозяйство јык ла эдип калган. Мында кичинек те тыртык-мыртык неме јок. Айылдыг ээзи: «Мен бойым тыртык-мыртык, солјыр да болзом, ончо немелерим түп-түс болзыг» деп амадаган болгодый. Керек десе оынды јарып-јарып, түп-түс этире кулаштап, јергелей-јергелей тургузып койгон. Крестовый туразынын кыптары јаан, элбек, тымык. Сүрекей тымык. Кожочыда балдар јок. Уйи ле бойы бу јаан турада јуртап јат. Ол тураны мындыг јаан эдип та не туткан болотон? Чама карангуй түже берерде, Кожочынын айылына араай кирип барды. Кожочы оны туку качан сакып отурган эмтир. Ол столго чүрчеде ле не-немени јууп ийди. Јаан кыптыг ичине ары-бери базып турды. Көстөри сүмелү суркуражат. Чаманыг келгени оны сүүндирип турган болгодый. Азыда ол Чамадан болуш

сурап жүретен эди, эмди десе Чама онын алдына бөрү-
гин уштып жат. Чама айылдын ичин лаптап ширтеп, не-
неменин баазын санаазында чотоп, кыптардын эжигин
ачып, аяктап турды.

— Же, айылдап келген болзон, столго отур, уул, —
деп, Којочы стакандарга аракыны койтылдала, уруп,
айтты. — Менин айылы-јуртымды таргага садарга ту-
рун ба? Не ширтеп турун?

— Сени улус Күжүл деп тегиндү адаган эмес.
Көмзөг там ла јаанап брааткан болбой — деп, Чама
күлүмзиренип, күйүнип турганын јажырып болбой,
айтты.

— Э, најы, сени де Јаратарткыш деп улус тегин-
дү адаган эмес эмей — деп, Којочы кичинек те ачынбай,
айтты. Ол стаканды, Чаманын алды јаар жылдырып
берди. Табакка чого салып койгон койдын эдинин ам-
танду буузы јайылып турды. Којочы Чаманын јинжин
јакшы билетен, онын учун этти карамы јок жайнаткан
болгодый.

— Эмди «јара тартар» өй эмес, нөкөр, — деп, Чама
кырлу стаканга толтыра аракыны өрө көдүрип айтты.
— Эмди јара тартар деп жүреле, бойың јара тартырып
алдың.

— Андый, андый, је ажанарга јакшы болзын, ичин
ийели — деп, Којочы айтты. Чама стаканды көңкөрий
ийеле, тепшиде этке кирине берди.

— Эмди сүмелү Күжүлге ле јакшы өй туру — деп,
Чама чайнаныжын токтотпой айтты. — Билдирбезинег
онон-мынан кемирп ийер.

— Х-хи-хи! — деп, Којочы солјыр оозын јаба ту-
луп, каткырды. — Айдарың јолду, нөкөр. Сенин өйиң
өдүл браат. Азыйда, јууның өйинде, колхозтың малын.
јөбөзін бойыңдыйыла түңгей бодойтон эмейиң. Ја-
рин јип, садарын садып туратан. Эмди күч, күч өйлөр
келип јат. Артык кийим де аларынан жоркып јадым.
Кайдаг алдың деп айдыжар? Же база бирден ууртап
ийели, нөкөр...

Эки нөкөр эрин-тату эзире бердилер. Којочының
эрмек айдары көптөп турды. Чама тыгыда ажанып,
ичип, тапту калап келди. Тал-табыш чала тыгып тур-
ды. Којочы эки-үч оос кожондоп жүреле, токтоп калды.

— Сен јажытту јолдор јолдоп сал, уул, — деп, Чама

айтты.— Эптеп ийерис. Чын ба? Ух, сен база сүмелү ле көрмөс! Сени мен биле-е-рим.

— А сен, Чама, ачына, сүрекей ачына кижн. Жагыс ла сенде сүме деп неме жок, көөркий, — деп, Којочы тынгып турды.— Учар эмес болзо, төртөн беш жылда эки будын сырас эдип калар эди. Ол эр десе эр болгон. Карам-кайрал деп неме билбес кижн. Жолына буудак өткен немени јоткондой согул ийер. Сен, Чама, Семетей ле Учар эмес болзо, не болор эдин?

— Мен бе? — деп, Чама кайкап сурады. Онон бир эмеш сананып отурала, араай айтты.— Мен... Мен акчек кижн болор эдим.

— Ха-ха! Тенек! Акчек болгон болзон, аштап јүрер эдин!

— Је, Којочы, мени сөгүп алып кайдадын. Сен озо баштап бойынды ајыктап көр, Күжүл, — деп, Чама чала ачынып, айтты. — Качан бир чакпыга, байла, түжеринг, најы.

— Қалак-кокый, ачынба, таайыс, — деп, Којочы буфеттен экинчи шилди чыгарып, столдын үстүнде јаткан Чаманын јаан кызыл јудругынан, кырлак тамырларлу, буканын мойыны ошкош, јоон мойынынан коркып, айтты.— Бис экү жагыс агаштын кузугы эмейис...

Којочынын јалтанып, јалканчып турганын көрүп нйеле, Чама токунап, јүреги каранга сүүнип, ол бойында сананды: «Э, толгош белдү Күжүл! Эмди де менин алдыма содойып отулар болорын ба?» Бойы десе угуза айтты:

— Канайдар база, карындаш. Кату өйлөр келип јат. Бистий улус сүрекей нак ла чеберленкей болор учурлу. Қалганчы өйлөрдөги газеттерди кычырып турун ба? Подпольный миллионерлерди коскорып јадылар. Јүзүнбазын эпчилдерди јенинен тудуп јадылар...

— Бис миллионерлер эмезис...

— Онызы андый. Је эптү этире јажырып койгон уймалыс та, бор-боткобыс та бар ла.

— Айдарын јолду, таайыс, — деп, Којочы јөпсинди. — Бис экүннн де «иштеп» алган немелерис бар. Оны көскө көргүспес керек. Ооско кирбес керек.

Эрмек-куучын там ла тынгып турды. Бирде бирүзи, бирде экинчизи өткөн өйлөрдн еске алынат. Чаманын

да эзириги табынча жаанап турды. Којочы жаман үниле чынырып кожондойт:

Ак тайганын бажына
Ак туман неге түшти не?
Ала көзи мелтиреп,
Көбөркий кайда барды не?

Көк тайганын бажына
Көк булут неге түшти не?
Көзүнүн жажын көл төгүп,
Көбөркий кайда жүрү не?

— Эй, Којочы! Којочы! — деп, Чама оны силкип турды. — Сен, мошейник, эзирбе. Мен сеге керектү келгем, а сен дезе эзирип калдың, мени база эзиртип салдың.

— Эзирикте мен кандый да керек шүүшпей жадым — деп, Којочы кожонун токтодып, айтты. — Эзирикте ч-чот-тожорго жарабас, нөкөр. — Ол столго бажын салып, ойто ло кожондоорго кей тартынып, оозун ачып ийди. Чама столдон туруп, Којочыны житкезинен тудала, тургуза тартып келди.

— Акча кайда, уул?

— Кандый акча? — деп, Којочы кичинек боро көстөрүн тазырайта көрүп, серип, сурады. Айла күлүк-эзиреечи болуп араланып турган ошкош. — Кандый акча?

Чама оны бойына жууктада тартып келеле, онын кулагына шымыранды:

— Аштын акказы кайда, Күжүл?

— Кандый аштын?

— Араланба, күрүм! — Чама нөкөрүн силкип ийди. — Сен, мотри, уул.

— Же, божот, бөрү. Алып берейин...

Чама Којочыны божодып ийди. Онызы бели толгон эдип, экинчи кып жаар кире берди. Бажы айланып та турза, не болуп турганын Чама жакшы билип турды. «Акыр, Күжүл кижини мекелеп, куурмактап ийгей — деп, ол бойында сананды. — Ол мененг чик жок эрүүл, эзиреечи болуп жат. Аракынын көп сабазын мен ичкем. Ол менин стаканыма сүрө ле уруп турган. Бойына каа-жаада ла урган. Сүмелү. Мени эзиртеле, алаканыма эки-жангыс чаазын салып берерге сананган болбой кайтсын.

Je бир тепши койдыг эди эмес болзо, Којочыга жыга салдырып алар эдим».

Којочы анча-мынча удап турды. «Бу мынызы бара-ла, уйуктаачы кижы болуп, үйининг койынына кире берген болгой» — деп, Чама чочып турды. Je эжиктин ары жанынан шымыраныш угулат. Којочы үйиле кожо јоп-төжип турган болгодый. Онон ол чыгып келди. Онын чырайы эрүүл ле соок болды. Ол столдын үстүне кызыл төрт онды јайа чачып ийди.

— Тоолоп ал, таайыс. Ас деп комудаба.

Чама акчаны тоолоп көрөлө, эрдин кезе тиштенип ийди. Којочы акчанын көп јанын карманына сугуп ийгени јарт болды.

— Ненин учун ас? — Чама Којочыны өртөй көрүп турды.

— Ол ло, таайыс, — деп, Којочы бир көзиле күлүм-зиренип, тегин де солжыр оозын там солжырайтып, айтты. — Уурынын немезине улус акчаны көп бербей јат. Эмди өй кату. Озогызынды эмес.

— Јарт... — деп айдала, Чама ары болды.

— Слер, таайыс, өөркөп тураар ба? — деп, Којочы эжик бөктөбргө, Чаманын кийининен ары базып, сурады.

— Јок...

— Андый болзо, мынан ары эптеп ийгедий бир неме бар...

Чама нени де айтпай, чыга берди. «Көрдин бе, көрдин бе јыланды — деп, Чама карангуйда сананып браатты. — Теремди сойып алды...»

Чама, уурчы чылап, чеден-кажаган ажыра јажынып, јаан-јаан алтап, базып браатты. Je өткөн јүрүмди шүүп көрөр болзо, онын ачынар учуры јок. Бир тушта Чама да Којочыны кыйа көрүп, ого не-неменин јүк ле учы-куйузын берип јүретен эмей. Ол өйлөрдө Чама јаан ийде-күчтү болгон. Оны сүрекей эпчил кижы дежетен. Бир кезек улус оны тооп то туратан. Којочы да ого түней болорго кичеенип јүретен. Чама кортук улусты коркыда көмөлөп, кезедип койотон. Јалтанбас улустаң чеберленип јүретен. Je јүрүм јаранган сайын кортук улус там ла астап јат. Эмди улус омок, јалтанбас.

Чама айылына јетпей јүреле, кайын энезинин айылына кирерге сананды, је анда Эркейге туштаарынан јал-

танып, айылы жаар кӧндрӧ базып ийди. Инжилейдин айылы жаар барар десе, база эби јок. Тӱн ортодо не калчып базып јӱрӱм деп айдар? Мыны Јагардын бойына не табыштырып бербес?

Чама эжикти тартып ийерде, Јагар оны ачып ийди. Ол уйуктап болбой јаткан ошкош. Онын кара кӧстӧри кандый да саг башка јалтырап турды. Чырайы там ла копшойып калган ошкош. Чама пиджагынын карманынан акчаны табылу кодорып, столдын ӱстӱне салып койды.

— Мыны эжебиске апарып бер... Байла, једер болбой? Јагар нени де айтпады.

— Сыймаганы учун канчаны алып турган? — Чама тар мойнду сопогын уштып болбой, ыкчап отурды. — Ол кирелтелӱ ле иш болбой.

— Базынба...

— Мен не базынатам? Мен ол кижини бир де јаман айтпай јадым. Сендий тенектердин терезин не сойбос?

— Јаңы ла сен сагышту турун...

— Мен болзом, доктырга барар эдим. Кандый да болзо доктырдаг туза једер. Ого ӱзеери, ол, сыймучылар чылап, јал сурабай јат. Ого јалды государство тӧлӧп јат — деп, Чама айтты.

— Мен сенег акча сурабай јадым — деп, Јагар туура кӧрӱп айтты. — Не ыйлап, комудап турун?

— Эх, тенек, тенек! — деп, Чама орынга чыгып, керилип, јаан эстеди. — Мен сеге ле килеп јадым...

— Эйе, андый болбой кайтсын...

— Сен база ла байагызын баштаарга ба? — Чама јастыктаг ӧнгӧйип келди. — База ла мени челдеерге бе? А, азийда не-немени эптеп ийерге кем меге болужып туратан эди? Ундып салдын ба? Эмди ончозын Чамага јарбып ийерге бе?

— Је не ачынып турун? Мен сеге јаман нени айттым?.. — деп, Јагар чала чочып айтты. «База талып-ӧлӱп јада бербезин» — деп, бойында сананды.

Чама унчукпай барды. Тоолу минуттардын кийининде ол кӱркӱреде козырыктай берди. Јагар экинчи кылка киреле, улу тынып, орынга араай јада берди. Кӧзнӧктинги шили ӧткӱре жылдыстар суркуражып, имдеп турды...

Чама эртен тура конторага келерде, мында Токпоев ле Карчага отурдылар. Аш какшап төгүлгелекте оны тоолу күндердин туркунына жуунадып алары пландалып турган болгодый. Управляющийдин кабинеди таңкынын ыжына саргарып, чек ле кинзип калган эмтир. Жайгыда көзнөктөрүн кайра ачып та салза, таңкынын ыжы чыкпас кайткан? Токпоев столдын үстүнө энчейип, нени де түрген-түргөн бичип чотоп ийеле, бажын жайкап, айтты:

— Күчис жетпес, уул.

— Аштын түжүми сүрекей жакшы...

— Канайып та чырмайзабыс, күчис жетпес.

— Айдарда, аш тура какшап төгүлөр эмезе карга-жутка бастырып, жыгылар — деп, Карчага чаазынга та нени де бичип, айтты.

Чама улуска чаптык этпей, чыгарга сананды. Же Токпоев оны көрүп ийеле, токтодып ийди:

— Чама, слер кече ишке не чыкпадаар, өбөгөн?

— Оорыгам...

— Не болгон? — деп, Карчага бичижин токтодып, сурады.

— Мотор коомой иштеп жат, уулдар, — Чама төмөн көрүп, араай жөткүрүп ийди. — Кенетийин талып, сагым энделген, карын бу бистинг жаман да болзо доктырыс болужын жетирди. Көөркий бойынын ижин база билетен эмтир. Азыйда мен оны неге де бодобой, чөкөп жүрөтөм.

— Чеберленер керек, эмди слер жаш кижн эмезеер — деп, Токпоев айтты. — Же тыштынан көргөн кижн слерди жүреги оору деп бодобос. Слердин тудуныш та тын. Карчага, сен былардын өлгөн чапканын, өлгөн обоологунун көргөн бедин?

— Көрбөй база...

— Ат көдүрүп болбой турган бугулды жеп-женгил көдүрүп ийер.

— Айу. Огүс айу.

— Эйе, эйе.

Чама бу макташка сүүнип, араай күлүмзиренип отурды. «Э, Чама эмди де улустын учы эмес эмей — деп, ол маказырап сананды. — Эмди де менин колымды тудар күлүк бу жерден табылбас болбой».

— Бу ангканынан ажыра бӱткен ашты канайып төкпөй-чачпай жуунадып алар, Чама? Слер нени сананып тураар? — деп, Токпоев сурады. Ол Чаманы тооп жүргенин жажырбай отурды. Токпоев жаан ийде-күчтү, сукадык улусты сүүйтен. Ончо улус Чамадый болзо, иш тутабас эди деп; сананып жүретен. Кичинек улустынг эткен ижи кичинек деп бодойтон. Чыдалы ас та болзо, көп иш бүдүрип, билдирбезиненг ончо керектерди эдип жүрген улусты билбейтен. Онын учун Токпоевтин сурагын Чама сүрекей жарадып укты.

— Азыйда, техника неме жок то тушта, мындый ашты тоолу ла күндерге жуунадып алатан неме эди база.

— Азыйда улусты атла арай ла жыга бастырбай иштеткенде база—деп, Карчага өчөгөндү күлүмзиренип айтты. Чама ол жаар кылчас та эдип көрбөди.

— Ой андый болгон...

— Эмди чек өскө ой, Чама.

— Ой өскө, онызы чын, деп, Токпоев улу тынып, айтты. — Же улустынг жалкузы жаананган. Өлгөнчө эмди кем де иштебес.

— Улусты башкарып билетени база искусство—деп, Карчага айтты. — Азыйда тамагы ла жаан неме башкарып жүретен. Алгырып ла билетен болзын, а бажы көндөй дө болзо, кем жок. Эмди андый кижинеге де жарабас. Улусты эмди кыйгыла коркыдып болбозынг. Коркыдула иштедип болбозынг.

— База ла мени андып отурынг ба, уул?—деп, Чама айтты. — Же мен санаалу улустынг башкарыжын көрүп ле жүрүм. Бистинг бажыс көндөй дө болзо, ишти эдип билетенис. Жагыс ла тилибисле иштебей, колысла да иштеп жүретенис. Кукуруза-мукуруза өскүрип турубыс деп, мактанып жүгүрбегенис. Аш та болотон, азырал да болотон...

— Эйе, колло «иштеш» болгон ло эмей! — деп, Карчага каткырды. — Колхозтын карманы жаан болгондо, канайдар база.

Чаманынг чырайы, жер чилеп, карара берди. Көксине бадышпай, кайнап турган ачыныжын көмө базып болбой отурды. Жоон мойынынын тамырлары кырлайыжып келди. Токпоев онын коркушту чырайын көрүп ийеле, куучынды өскөртөргө ченешкен.

— Калганчы солундарды уктаар ба, уулдар?

Je Чама тудунып болбоды:

— Карчага! Сен мени ийт чилеп жаантайын ла не торсыктап жүредин. Сениң неенди алдым, неенди јидим?

— Мен слерге нени айттым? — деп, Карчага токуналу сурады.

— А нени айттым? Сен мени тог ло жүүлгек, сагыжы кемжик болор деп бодоп туруң ба? Э-э, кижиле көрбөгөн неме болзо, кайтсын!.. Кукурузан чылап, кугара кадып калдын!

— А слер кукуруза тогуп калганына сүүнбегер! Очбөрдө өскүрип аларыс! Быјыл өспөгөн — онызы чын. Je эзенде өзөр. Бис нени эдерин база билерис! — Карчаганың чырайы кып-кызыл боло берди.

— Je, болор, болор — деп, Токпоев айтты. — Керишпегер, уулдар! Бу слер экү сүре ле керижип жүрер кайткан улус? Көк јарамас...

— Мен ого нени де айтпадым.

— Эйе, андый болбой кайтсын!

— Бойы тосконып туру не.

— Je, je, үй улус чылап, керишпегер — деп, Токпоев өрө туруп айтты. — Чама, слерди бис аш ижине ийерге турубыс. Бешайры јаар комбайн барып болбос, анда ашты атла јуунадарга келижип јат. Күчээр једер бе? Түндү-түштү иштеер керек.

— А этпеген иш эмес база — деп, Чама төмөн көрүп, айтты.

Учү ойто ло токуналу куучындажа бердилер. Анайып отурганча, улус клубка бирден-экиден келгилеп, ойто баргылап турдылар. Телефонның шыңгыраары көптөй берди. Токпоев совхозтың директорыла телефон ажыра куучындажып, шоферлорго, механизаторлорго јакарулар берип турды... Эрген тура улус конторага толуп келер. Кезик улус јакару аларга келер, кезиктери тегине ле темиккен аайынча келер. Je күн өксөп лө келзе, ончо улус тарап-таркап, јоголып калар. Контораның кыптарында јангыс ла танкының ачу ыжы артып калар.

Јолдош ло Карчага конторадаң ончо улустың кийининде чыктылар.

— Аш тартар машиналар јок — деп, Карчага калактап турды. — Бричкалар јекпеенче неме болбос эптир. Аттар једер бе?

— Аттар? — деп, Јолдош јиткезин тырманды. — Ат-

тар једишпес, жангыс ла пастухтардын аттарын алардаг башка?

— Олор аттарын бербес — деп, Карчага айтты. — Бу бистин аттар кайда, уул?

— **Түлкүлөр түгезе** жип салды! — деп, Жолдош кородоп унчукты. — Кайран мал кара түлкүлөрдиг курсагы болуп калды! Тфу-у! Жеер-јескимчилү немелер азырап кайткан улус. Ол түлкү деп неме, мен бодозом, јиген курсагынын баазына турбай јат. А турлузынын јанына барзан, олордын јыды-талына талып каларын. Терези де кижии кайкагадый јараш эмес. Городтын үй улузы оны та неге јараш көрөтөн болбой. Мен оны неге де бодобой јадым. Оптулардын ла кееркемјизи ине ол...

— Айдарын јолду, јылкы малды тегин јерге кородып салдыс.

— Бис база тенек ле улус. Малды не кыйа көргөнис? Јылкы малга азырал да керек јок, кажаган-чеден де керек јок. Ол эбире јылга одордо туруп јат. Оны тударга кичинек те чыгым чыкпай јат. Бистин јердин тайгаларына эки-үч мунг мал јайым турар. Эмди кайран одорлор ээн артып калды. Је бойын да бодозон, Карчага, бисте эмди бир мунг јылкы мал бар болгон болзо, коомой болор эди бе? Эх, тенектер, тенектер. Малдын эди коомой деп кандый неме тапкан? Алтай улуска ол эттен артык эт — деп, Жолдош калактап турды.

— Јастыра неме болуп калган — деп, Карчага унчукты. — Сен јылкы мал керегинде айдып јадын, а мен оныла коштой мажакту аш керегинде айдарга турум. Азыйда бистин јерде арба, буудай сүрекей јакшы бүдетен, санаанга кирет пе? Анчадала, Кара-Кемнинг ичининг арбазынын чарагы мөндүрдий болотон јок по?

— Эйе, бис арбанын бажын терип база баскан ла эдибис.

— Онон табынча ла јер ижи үрелип, аш өскүрери ундылып калган. Селёнка, өлөг... Ол ло. Бу јаскыда обком партиянын пленумында ол јанынан тын куучын болгон. Баштапкы качы мынанг ары зерновой аш өскүрерин ойто кезем јарандырап керек дейт. Онон башка селёнканын куру саламыла ыраак барып болбозыс деп айдат. Айдары јолду. Аш ижи коомой болзо, мал ижи канайып јаранар? Је бу ла көрүп јүрзем, пленумнын јөбине ајару этпей, озогы ла јолло барар деген санаалу

улус ас эмес болгодый. Уренген токпок баш јарбас деп айдыжатан. Онызы јастыра. Шак андый токпок башка келип тийзе, баштан не де артпас — деп, Қарчага јилбиркеп куучындап браатты. — Бистин Николай Адучинович те селёнжага јайылып турбай кайтты. Онызы темиккени аайынча ине. Аш өскүрерин чаптыксынып јадылар. Селёнка болзо, јулдай чабала, обоолоп алар. Божогоны ла ол. Ашты дезе јуунадар, арутаар, алмарларга тартар керек. Оны какшатпай, карга бастырбай, јуунадып алар керек. Изитпей, уутатпай, кургадып алар керек. Көрдин бе?

— Совхоз боло берерде, уулдар казнанын карманына кирип, амтажый берген ине — деп, Јолдош айтты. — Берип турганыс ас...

Олор куучындажып, Қарчаганын айылынын јанына једип келдилер.

— Кирзен — деп, Қарчага айтты.

— Јок, јок, мендеп турганым коркуш. Қыштулар јазаар керек. Тайга-таштагы пастухтарды көчүрер керек — деп, Јолдош айтты. — Эмди ле атанарга турум.

— Је, Эркейле куучындаштын ба? — деп, Қарчага күлүмзиренип, мандайына түжүп келген койу чачын тескери тудуп, сурады. — Айса түлтүйижип калган базып јүреер бе?

— Куучын болбоды...

— Қайтты?

— Та, каранга ыйлап турган ошкош. Кече көзи кызарып калган јүрген — деп, Јолдош төмөн көрүп, айтты.

— А не сурап укпадын?

— Эрмек сураарымда, унчукпаган...

— Је, је, алдырбас. Јоткон өдө берер.

— Э, оптонып турган ине—деп, Јолдош колын жаңыды. — Мен олордын кылык-јаңын биле-ерим. Јайназын, мүргүзин деп турган болор. Андый немени мененг сакып болбос эмей.

— Тенеербе, тенеербе, уул. Ол, байла, неге де санааркап, кунугып јүрген кижиде болор. Эркей мыйрындап билбес. Ол төп, јалакай кыс—деп, Қарчага нөкөрининг сөстөрүн јаратпай, айтты.

— Кем билер оны...

— Сен билер учурлу.

— Оныла уружарга бош јок.

— Э, је сен атырандаба, уул. Ол сеге кичинек те ачынбай јат.

— Болзо болор — деп айдала, Јолдош ары болуп ба-за берди. Карчага оның кийининен көрүп турала, араай күлүмзиренип, айылы жаар басты. Айдары жок ару, жеңил, серүүн күн турды. Тенгери чап-чанкыр. Јер омок, седеп. Кайран күс!

Којочы эртен тура ойгонып келзе, бажы оорып калган эмтир! Ол өрө турбай жажып јатты. Кече энгирдеги јыргалды эске алынып, «Чамага арай ла көп берип ийген ошкожым — деп сананды. — Шилемирди эзирер болор деп бодогом, камык аракыны јудуп та алза, эзирбеди... Эт эмес болзо, эзире берер эди ле. Этти тегин јерге кайнаткан эмтирим...»

Тымык. Јаркынду күн көжөгөлөр өткүре тийип турды. Казан азатан кыптап табыш угулат. Уйи курсак белетеп турган ошкош. Ол араайын ыгыранып, кожондойт...

Којочы тура јүгүрип, аксан-бүксен кийинип, тышкары чыгып барала, соок суула маказырап јунуна берди. Улус бирден-экиден контора жаар киргилеп, онон ойто чыккылап турдылар. «Акыр, јаандардын көзине барып көрүнүп ийер керек — деп, Којочы сананды. — Не-не угула, көрүне берер болор бо?»

Онон туразына кирип, тойо ажанып алала, уйине айтты:

— Је, Маришка, бүгүн мешкелеп те барзап, кем жок. Сүрекей јакшы күн туруп јат. Айылда бор-ботко ишти мен бойым эдип саларым.

Орто јашка једе берген, тестек, кызыл-күрен уй кижии јагыс ла эриндериле күлүмзиренип ийди. Којочы эжиктин тутказынап ала койып, чыгарга јадала, айтты:

— Сен, Маришка, ол кладовкада этти јажырып сал. Кем билер? Кандый бир неменин көзүн тийе берерден айабас....

— Билерим, билерим.

— Бот јакшы. Менин Маришкам күлүк кижии эмей. Којочы туразынап чыгып барала, ары болуп барардан озо оградазынын ичин, ончо хозыяствозын лаптап ајыктап көрди. Је ончо неме бойынын јеринде эмтир. Кулаштап салган одын түп-түс туруп јат. Кардый ак

кастар кайкылдажып базып жүрет. Сарзудан ичи тастайганча ичип алган эне чочко жалбагынан жадат. Жеерен бозу кичинек чеденде турды. Кырлайта обоолоп салган көк-жажыл өлөң кыймык жок. Мыны ончозын аяктап, Кожочы күлүмзиренип ийди. Тенкейип калган төрт кып туразы кыймык этпес өргөөдүй көрүндү. Кожочыда ичерге курсак та, кийер кийим де бар. Оңдо жаңыс ла балдар жок. Же бу айалга оны кичинек те кунуктырбай жат. Балдар жогына ол каранга сүүнип жүрет. Чаптык. Уйининг де, бойынын да айтканы — чаптык. Жаңыс ла бу жөөгөн жөөжөнү кемге артырып салар? Бу суракка каруу берерге күч. Онынг учун кезикте Кожочы ого жүк бир балалу болзом кайдат деп сананып жүретен. Же балдар жок болгонунда ол бойы бурулу. Онынг учун канайдар да арга жок.

Кожочы конторанын эжигин ачып, ары-бери аяктап көрдү. Же Токпоев неме айтпаста, эжикти жаап ийеле, алмарлары жаар базып ийди. Ол алмарлардын эжиктериндеги ай кара сомокторды ачып, аш уратан кыптарды күн эртеден белетеп турды. Ол бойынынг керегин жакшы билетен. Ашты арутап, алмарларга урар тушта керек болзо, түни-түжи иштеп туратан. Шак онынг учун ол бу иште узак иштеп жүрген. Чотты, бескени жакшы билетен. Кече алмарлардын ичин арутаарга, идирген жазаарга улус сурап алган. Бүгүн эки үй кичи једип келди. Кожочы аксаңдап, ары-бери базып, жакарып турды:

— Эй, келиндер, озо баштап бу алмардын ичин арутаар. Јазап, јазап жалмаар.

Кажы алмарга канча тонна аш бадатанын Кожочы жакшы билер. Быжыл аштын түжүми кандый болгонун база билер. Онынг учун ол санаазында быжылгы аштын текши бескезин чотоп, туку качаннан бери таныш кара јаан сомокторды ачып турды. Ол сомокты ачканда, тизүдеги түлкүүрлерди өнөтийин шынкырт этирип турат. Алмардын эжигин ачып ийеле, чындап ла, күжүл чилеп, арбанын жыды жытанып турган серүүн кейди тумчугынын үйттери жаанап, тынып турат. Бу тыт агаштан эткен, стенелери карара берген алмарлар тынду чылап, Кожочы олорто санаазында куучындажып жүрет.

Ол эн үстүгү алмардын эжигин ачып, санаазында айдынды: «Э, жакшы ба, нөкөр? Ээнзирей берген турун ба? Азийда эттин-жуунын, эн жакшы тамзыкту курсактын эркетендү алмары болгон эдинг. Сенин эжигинг каа-

јаада ла ачылатан эди. Чама сенен база көпти ле жиген. Мен де, јада калган Семетей де сеге комыдабай жадыс. Аймактан жаандар келгенде эжигин чек кайра ачыла беретен эди. Койдын эди, сарју, мөт, аскан аракы мынан ла баратан эмей. Жагыс ла эмди куру, көндөй туруп жадын... Же алдырбас, мынан ары нени-нени салар болбойс...»

— Эй, жаражайлар, эмди бу алмарды арутагар. По-лын кумакла жыжып туруп јунуп ийигер. — Бу менин сүүген алмарым деп, ол арай ла айдып ийбеди.

Којочы экинчи алмардын эжигин ачты. Ого суланын саанагынын јыды јытанып келди. «Је сен кандый жадын, нөкөр? Азыйда сенин эжигиннен улус айрылбайтан эмей. Бир килограмм сулага болуп, кыштын корон соогында тургулайтан јок по? А сен дезе кара сомогынды тиштенип алала, унчукпай, менин келеримди сакып туратан эдинг. Мен ведомостьты тудунып алала, једип келетем. Сенин эжигинди чынааркап ачатам. Улус дезе мен јаар кудага көргөндий көрөтөн. Сен мыны ончозын билерин, нөкөр. Сен улусты азырап јүрөтөн. Эмди улус тойу. Сенин эжигинге кем де келбес. Олор белем быжырып койгон калашты лакпадан алып жадылар. Сенин јаныга жагыс ла мен келедим. Мен сени качан да ундыбазым...»

Којочы алмардын эжигин бөктөп койды. Онон тойтыйтып базып барала, үчинчи алмардын эжигиндеги ак сомокты араай сыймап көрди. Ол нени де сананып, анча-мынча кыймык јок турды. Онон сомокты табылу ачып, алмардын эжигин кайра салып ийди. Бу ончо алмарлардын јааны. Баштапкы да, экинчи де алмардан јаан. «Сен неге санааркап калган турун, нөкөр? — деп, Којочы бойында айдынды. — Сен качан да куру турбайтан эдинг. Сеге сүре ле үрен аш уратаныс. Быјыл да урарыс. Азыйда јүрүм санаанга кирет пе? Сенин сомогың печеттү туратан эмей. Је андый да болзо, сен меге болушты көп јетирген... Э, эх! Урен тартар тушта улус сенин јаныга јуулыжып келетен эди... Эмди сенде канча кирези аш урулганы кемди де сонуркатпай јат. Улус тойу...»

Којочы төртинчи алмардын эжигин кайра ачып, терестинг каксыган јыдын, түктинг кычкыл јыдын јыткарып көрди. «Не солундар бар, нөкөр? Быјыл койлор ас өлгөн. Онон учун сеге терени ас салганыс. Мал кызык-

тап олуп турарда, чоккон тере потологына једе берген эмей. Је, јакшы болзын...»

Бежинчи, алтынчы алмарлардын эжигин Којочы ачпайды. Олордо бир де солун неме јок. Олордо азий комут, шилей, төгөт, жүзүн-базын сүркүш јадатан. Эмди олор чек куру туруп јат.

Којочынын јанына Чама базап келди.

— Қандый кондыг, тойтык көрмөс?

— Јакшы.

— Кече шүүликтенип ийдинг бе?

— Немени?

— Уч үлүниң јүк ле бир үлүзин берген болгодыйың— деп, Чама нөкөрин өрүмдей көрүп, унчукты.— Көстөринг не сүмелү суртулдажып јат?

— Кудамай, мен слерди не төгүндөйтөм? — Којочы колын јайды. — Анайып серенер болзоор, лучша не ни де этпейли.

— Је, актанба

— Көк јарамас, слер кайткан кижиги?

— Ладна, Којочы. Канайдар сени, је мынаң ары төгүндеерим деп сананба. Бажынды үзе тартып саларым. — Чама Којочыны сабарыла кезетти. Је бойы јалканчыганду күлүмзиренип турды. Којочы чаңкыр көзин сыйкыйтып ийеле, сыйтылдада каткырып турды:

— Мениң бажымды үзүп салзаң, јыргалың кирер, тенең таңма. Ол тушта јангыс ла чукурук көрөриң...

КӨЛӨТКӨ

Калганчы өйлөрдө Эркей көп эрмек айтпас боло берген. Неге де санааркап жүрет. Је ол неге санааркап жүргенин Абый билип болбой турды. Јаш улустың санаазын кайдаң билер? Та ижинде тутактар болуп турган, та жүрүминде буудактар болуп туратан? Кече энгирде Абый оныла куучындажарга сананган. Је Эркей эрмек айтпай, тура јаар жүре берген. Бүгүн де оның чырайы жарык эмес болды. «Балам сүре ле каткырып, сүүнип жүретен болзо кайдат — деп, Абый койу күрен чайын собуруп, Эркейдин кунукчыл чырайын ајыктап сананды. — Оскүс-јабыс немемди сени. Қандый неме өөркөдип ийди болбогой?»

— Бу сениң чырайың не бүрүңкий эди, балам? — деп, ол жашталып турар көзин түрген-түрген чигип, канайып та курбыйып, ичкери энчейин сурады. — Ижинде не-не боло берди бе?

Эркей карган энезинин үнинен оның санааркап ла чочып жүргенин тургуза ла сезип ийди.

— Тегине ле... — оңоң сақыбаган жанынан айда салды: — Улустың кобын угуп, ачынып жүрбей.

— Же, эмеендердин сөзин база сөс эдип угар ба!

Эркей карган энезине айдары жок килеп, жакшы жылу санаалардан улам, өзөк-бууры жылый берди. Абый дезе айылдын ичиле ары-бери базып, Эркейди иеле азыраарын билбей турды.

— Балам, көөрчөк жириң бе? Бүгүн сүрекей жакшы көөрчөк саап койгом.

— Көөрчөк пө? Ой, оңоң макалу неме жок, Абыйым, — деп, Эркей сүүнди. Ол жыжак, серүүн көөрчөктү бортооны жанына тургузып алала, табыланып ажана берди. Айылда кычкыл аарчының, ыштың жыды жытанып турды. Очокто от амыр тызырап күйүп жатты. Иргедө Абыйдын бойыла жажыт кара казандар, чырчык борбуй, кара ышталып калган күп турат. Эжиктин бажындагы жыртыктан, түнүктөн күн сүүнчилү чалып турды. Эркейдин жанында кичүден бери таныш кичинек агаш көнөгөш туруп жат. Бу көнөгөштөн көөрчөкти Эркей база көп лө жиген эмей. Качан городто үренип турар тушта карган Абый ла бу кичинек көнөгөш чек ле көзине көрүнип келетен эди. Баштапкы күндерде ол санааркап, ыйлап туратан. Бу ышту айылды, бу ла оттың ол жанында отурган чорчык карган энезин сүре ле түженип туратан.

Көөрчөк бүгүн сүрекей тату эмтир. Абый дезе тумчугы терлегенче чайлап, араайын куучындап отурды.

— Сениң Жаңар эжең коомой жүрген кижжи ошкош. Чырай-бажының чыкканы жоркуш. Та кандый саң башка оорулу кижжи болбогой. Анайып ла жүреле, ол оору оның кара бажына једетен эмтир. Кече Чамала чат-мат тартыжып ийгенис. Иш-тош когузаза, областьтың доктырына апаратам дийт. Же мен онызы токтоп калзын дедим. Ол төгүн эрмек ине. Канча жылдын туркунына апардым деп молжонгон эмей.

— Чамала кече мен база керешкем.

— Неден улам?

— Иштеген жалымды не астада бичиген дийт. Мен се-ге төрөөн кижидийт.

— А ол бир акчага болуп өлө берер эмей — деп, Абий айтты. — Сен оныла ары кедери беришпей жүр, балам. Адазы ла билзин оморды. Та неге жетпей жүретен...

— Ачыназы коркуш...

— Оны ончо улус билер.

— Эжемди доктырга апарбас болзо, мен бойым апарарым. Бистин бойыстын да күчис једер ле — деп, Эркей көнөгөшти туура јылдырып айтты. — Мен ачынзам, Чамала јулдай ла керижерим. Эмди ого ло базындырар кижидийт.

— Је, оныла чугашпа, балам.

Эркей мендеди. Бүрүнкий айылдан чыгып келерде, көзи јаркынду күнге кылбыгып турды. Ол пладын түрген тартынып, оромды өрө жүгүрди. Бүгүн аш ижине чыгган дешкен. Нени эдетенин барып угар керек...

Агаштын бүри саргарып, јаландар күрерип келди. Ыраак тайгалардын баштарын баштапкы кар кажайта јаап ийди. Эңирлер соок, күндер серүүн болды. Кара-Кемнин ичи өрө чөйилип барган јаан чөйбөк јаландар ээнзирей берди. Јаландарда јангыс ла саламнын обоолоры теңкейижип калган тургулайт. Анда аш јуунадылып калган, эмди иш идиргендерде кайнап турды. Аш кургадарында, оны арутап тартарында ончо улус туружып јат. Машиналардын күүлежи, кыстардын кожоңы эңирде, јылдысту теңеринин алдында, бир аай јиилеп турды. Карчага бу күндерде база чек уйкузын ундып салды. Ол аштын арузын, кургагын көрүп, кандый ашты аңылап арутаарын, үренге белетеерин башкарып турды. Идиргендер коомой белетелген, јабынтылары тежиктерлү, онын учун јаашту күндер болордо, бир канча тонна аш сууга өткөн. Эмди ол ашты изитпей, кургадып алары база јенил керек эмес болды. Кичееп өскүрип алган ашты эмди алмарларга төкпөй-чачпай уруп алар керек.

Карчага уйкуга јыга соктырып, бир эмеш үргүлөп ийерге, идиргеннен ыраак јокто турган обоонун јанына барала, кургак саламнын үстүнө јыгыла берди. Кере түжүнө таарлар көдүришке, күрекле иштешке, өрө-төмөн

мантадышка бастыра бойы оорып турды. Токпоев аш ижин жангыс ла онын мойнына салып койгон. Бойы кыштулар көрүп жортып жүрет. Иш жангыс ла жерде өдүп турган болзо, кайтсын. Ол тушта башкарага жеңил болор эди. Же идиргендер башка-башка жерлерде... Ого үзеери, Карчага жангыс ла жакару берип турбай, бойы ишке кириже беретен. Эки колды карманга сугуп ийеле, канайып турар?

Карчага үстүнде мызылдажып турган жылдыстарды көзинин кирбиктери өткүрө көрүп, идиргендеги тал-табыштыг жиележин тындап жадала, үргүлей берди. Же анча-мынча болбой кыйгы угулды:

— Эй, Карчага Иваныч! Карчага Иваныч!

Карчага жүк арайдан көзүн ачып, өңдөйип келди. Обоо жаар кем де базып клеетти. Папирозынын оды онын чырайын жарымдай жарыдып турды. Бу Токпоев Николай Адучинович эмтир. «Ох, көрмөстинг качажып турганын!» — деп, Карчага кыжырантып сананды. — Мени мында деп кемизи айдып берди не?» Токпоев Карчаганы көрүп ийеле, карангуйдаг унчукты:

— Сен мында жангыскан ба, Карчага Иваныч? Бойдог кичи болуп жадын, кем билер... Кандый бир жаражай жанында болордон маат жок.

— Э, бис экүдий каргандар кемге керек.

— А бу сени бооро айыл тударга туру дешпей кайтты? — Токпоев онын жанына базып келеле, уур тынып, саламнын үстүне отурды.

— Эмеендердин радиостанциязы жастыра жетирип турган болбой — деп, Карчага айтты. -- Олордын тилинег күрек эделе, аш-собурган кичи, бир де чарак аш артырбай, ончозын собурып койор эди.

— Быжыл аш сүрекей жакшы бүтпей кайтты — деп, Токпоев жаан алаканыла бешпек жаагын сыймай тудуп, айтты. — Эмди фураж тартарга Алтайдын түби жаар калчыбазыс. Бийсктег тарткан ажыстын баазы не аайлу болотон эди. Жолго чыгып турган чыгымды чорт то аайлабас. Эмди макалу...

Карчага каткырды:

— Сен селенка артык дейтен эмес бедин?

— Бу менин жаан жастырам болгон, Карчага Иваныч, — деп, Токпоев карангуйда күнгүреде куучындайт. — Улай ла аш бүтпесте, чөккөп калган неме ине... Эмди сего

бүдүп жадым. Эмди сени кукурузаны да өскүрүп алар деп бүдүп жадым.

— Болужарың ба?

— А болушпай. Сени директор сүрекей мактап жат. Молодец эмтир дийт. Эмди эки көзиле көрүп, бүткөн болгодый. Бистин жерде гектар жердег он үч-он төрт центнердег ашты кем алган?

— Же, же, Николай Адучинович, мактаба. — Карчага ары көрүп, эпюксыйнып, эки-үч катап жөткүрүп ийди.

— Мен директорды азыйда неме билбес бийиркек кижиде деп бодоп жүрөтөм. Же жаан жастырган эмтирим. Немени билер де, керсү де кижиде. Жаңыс ла кезикте күркүрөп чыгатаны бар. — Токпоев сүрүк тоны кыярап, ыкчал, кыйын жадып алала, оной ары айтты:—Же, ол Иванов андый да болбой кайтсын. Жаан хозьяйствоны башкаратаны жеңил керек эмес. Ончо улуска канайып жакшы болуп көрүнөрин.

Карчага нени де айтпады.

Бир эмеш унчугушпай отурдылар. Токпоев Карчагага жаан керектү келгени жарт болды. Карчага бир де сурак бербеди. Жаңыс ла уйкуга жумулып турган көзүн жыжып, тарый-тарый эстеп отурды.

— Же бир коомой неме болуп калды — деп, Токпоев учында айтты. — Кучалар өлүп жат...

— Кучалар?

— Эйе. Куча кураандар.

— Кызык табылган ба?

— Жок. Акталалбай жүрүп калган куча кураандарды ла угы жаман кучаларды акталазын деп совхозтын главный зоотехниги жакару берген. Мойношконус, же оной не де болбогон. Сооктордо акталаза артык, кескен жерлери куртабас деген. Эмди кучалар өлүп жат. Соокто кан сүйүп, токтобой агып жат ине. Баспак ошкош семис кучалар тоолу ла күндөргө төрт сөөк боло берди. Та канчузы тирү артпагай. Мынын каруузына кем турар?

— Жакару берген кижиде тургай — деп, Карчага уйкузы чыгып, айтты. — Сен бойың сананбас кайткан, Николай Адучинович?! Сен кичү бала эмес инен?

— Жаандардын жакарузын бүдүргөм.

— Бот, бот, жакару бүдүрөргө бис сүрекей улус эмейис. А бойыстың бажысла сананып көрбөй жадыс.

— Жаандар бистин сөсти угар ба?

— Јастыра јакару болзо, јаандар биске не керек? Сен, јаштаг ала мал азыраган кижы, керек коомой болорын канайып билбеген?

— Сананбадым.

Экү карангуйда тентириле-тентириле идирген јаар базып ийдилер. Идиргеннинг отторы жарык күйүп турды.

— Көп артты ба? — деп, Токпоев сурады.

— Көп...

— Качан божоор?

— Та. Машиналар жетпей јат. Ончо тенхика совхозтын төс јеринде. Јайрадыларга једе берген эки-јагыс машина нени эдер ол. Совхозтын јаандары нени көрүп јат? — деп, Карчага арбанып браатты. — Кезикте чортты да ондобой барадым. Та нени сананып турган улус. Иште кичинек те башкару јок. Директорго кучалар керегинде айттын ба?

— Директор үйде јок. Ол Москвага барган. Онын ордына главный зоотехник артып калган. Оорый берген кучалардын мойынын кезеле, складка табыштырар деген.

— А мойын кезиште не болзын!

Карчага идиргенге једип келеле, Эркейди бойына кычырып, тоолу јакарулар берди:

— Эркей, улусты амыразын деп айт. Экинчи смена ишке эртен эрте чыксын. Анчадала чогу уруп койгон аштын температуразын кемјип көр. Ол алтыгы эки чогуунта аш арай чыкту. Изий берерден айабас.

— Јарт — деп, Эркей күлүмзиренди.

— Идиргеннен алмарларга аткарылып турган аштын чодын база алып тур. Којочыга иженерге јарабас.

— Билерим.

— Је, айдарда андый болзын. — Карчага чокчойто обоолоп салган аштын јанында колында күректү, чичкечек сынду, јенгил кийимдү, чанкыр платла туй тартынып алган, јүк ле кара көстөри суркурап турган кысты жагы көргөндий ајыктап турды. «Кандый јараш» — деп, ол бойында сананды.

Эркей десе «Акыр, бу Карчага Иваныч база нени-нени јакырга турган болор бо?» — деп сананды. Је ол нени де айтпай турарда, туура база берди. Идирген күүлөп, шуулап турды. Аш арутаар машинанын јанында уулдардын ла кыстардын каткызы, кыйгызы угулат. Аштын

җыды, коозонун оок тоозыны тумчукка кирет. Электричествонун жарыгында аштын алтын тоозыны буркурап турат...

Токпоев мотоциклине отурып алып, өзөкти төмөн элес эдип калды. Мотоциклдин оды карангуйды үтей сайып, кара жолды сыймай тудуп турды. Анча-мынча болбой, оны ээчий Карчага мантатты. Соок салкын жүске, төшкө согуп турды. «Эркей менин санаамды билип ийген болгой — деп, ол чочып сананды. — Тегин де копко кирип жадыс. Же жараш кысты кижичи канайып айкаптап көрбөс. Кижичи кандый ла неменин жаражын сүүп жатине». Карчага мындый санаалардан айрыларга, мотоциклдин жоругун түргендедип, таныш жолло ичкери учуртып ийди. Ол бу жолло көзин жумуп та алала, мантада берер. Бу жолдо кажы ла ойдык, кажы ла эбирилчик ого таныш. Ол удабай Токпоевке жаба жедижип барды. Экү ээчий-деечий деремнеге кире кондылар. Онон Токпоевтин айылынын жанына токтой түштилер.

— Удабас таң ада беретен эмтир — деп, Токпоев мотоциклинен түжүп айтты. Күндер мындый айас болотон болзо, кайдат.

— Жолдош кайда? — деп, Карчага сурады.

— Айылында болбой. Же адыннан түш, уул. Түнде кайдаар барайын деп турун? Бистин чадырга киреле, от салып, чайлап алалы — деп, Токпоев айтты. «Чындап та түнде кайдаар барар? Энемди барып ойгозып, чаксыратканча, Токпоевтин айылына кирзе, кайдар? — деп, Карчага бойында санынды. — Тегин де бир-эки частан таң ада берер». Айылга кирип барала, турундарды ичкери эдип, отты чүрчө ле жаанада салып ийдилер. Токпоев очокко чөйгөндү азып ийди. Экү отко тазалап, курангылап, жылына бердилер. Оттын ак жалбыштары чөйгөннин түбин жалап турды. Анча-мынча болбой, чай шуулап кайнай берди. Экү табылу чайлап, ферманын керектерин шүүжип отурды. Айылдын түнүги табынча жарып клеетти.

— Бооро Күрендей өбөгөндү мүүзине илеле, айландырып турган сүзеен буканы этке айдап ийдибис — деп, Николай Адучинович куучындап отурды. — Ууринен айрылбай, коркушту мойношкон.

— Фуфайкамнын шилбизин бек шидедин деп, Күрендей үйин арай ла сабабаан дешкен бедиди?

— Эйе.

— Каткымчылу ла өрөкөн — деп, изүү чайга терлеген Карчага айтты. Экү база бир эмеш отурдылар. Куучын ойто ло кучаларга көчти. Токпоев улу тынды:

— Мен, бу учуралды канайдар деп, кайкап отурум.

— Канайдар оны?

— Жаан жерге угулза, бастыра областька куучын болор — деп, Токпоев жаан магдайын сыймап унчукты. — Торт ло элекке кирерис, уул.

— А база, мактабас эмей...

— Сен бодозон, эмди нени эдер керек?

— Бурулу улусты каруузына тургузар — деп, Карчага жалбышту туруннан папирозын камызып, айтты.

— Бу керекти токтодып салза кайдар?

— Канайып токтодып салза? — деп, Карчага кайкап, удур сурады.

— Главный зоотехник жаан табыш этпегер деп айткан. Мен онын шүүлтезин жарадып жадым.

— А бурулу улусты канайдар?

— Бурулу улусты? — деп, эмди Токпоков кайкады.—

Бурулу улус бис экү эмезис пе?

— Ненин учун бис экү? А главный зоотехник кайда?

— Главный зоотехник жаш кижиге, же жастырган. Оны эмди канайдарың? — деп, Токпоев колын жайды.

— Жок. Мен бу керекти тегин артырбазым — деп, Карчага соок кептүү айтты. — Казнанын жөөжөзүн кара жерге таштаарга биске жөпти кем де бербеген.

— Же, же, тенеербе, уул, — деп, Токпоев унчукты. — Бу совхоз ичинде жангыс ла сен ак-чек кижиге туруң. Арткан улус ончозы жуликтер туру. Керекке жол бербезе-бис, бойыска амыр болор...

— Сенин куучыныңды, Николай Адучинович, торт ло кайкап угадым. Сен коммунист пе айса жок по? — деп, Карчага сурады.

— Сен, Карчага Иваныч, мени ченебе. Мен үренчик эмезим. Мен сеге ле жакшы болзын деп сананып жадым — деп, Токпоев чала өөркөп айтты. Онон бир эмеш унчукпай отурала, айтты: — Мени коммунист эмес деп серенип турган болзон, казып көр... Коммунист ол машина, базып жүрер лозунг эмес, коммунист — ол кижиге.

— Ак-чек кижиге...

— Ак-чек болбоско мен нени эттим?

— Бу өйгө жетире нени де этпеген, же эмди эдерге жадын — деп, Карчага өрө туруп, айтты.—Жакшы сананып көр, Николай Адучинович. А мен бу керекти тегин артырбазым...

— Же, же, айдарда, актың агы болорго турун ба, уул? — деп сурайла, Токпоев база өрө туруп келди. — Сени мындый деп бодободым.

— А кандый деп бодогон эдинг?

— Кижиде деп бодогом...

— Айдарда, ак-чек кижиде сеге кижиде эмес пе?

— Төжинге јудруктанба.

— Ачынар болзон, ачын, Николай Адучинович, же менин бу керекти артырар учурым јок.

— А сеге једишпес болор деп турун ба?!

— Једжер. Же мен буруладарынанг коркыбай јадым — деп, Карчага эжик јаар базып айтты. Ол айылдын эжигин табышту калт этире јаап ийеле, серүүн оромго чыгып келди. «Қожо ло өскөн уул — деп сананды. — Улус өскөрип јат. Николай да өскөрип јүрген эmdir. Чеберленкей... Эйе, чеберленкей улус бар эмей. Кезедүден кыйып, амтажып јат...» Јолдоштын туразынын јаныла өдүп браадала, Карчага тура түшти. «Акыр, Јолдош нени сананып туру не? Онын шүүлтезин билип алар керек» — деп, Карчага бойында сананды. Јолдош адынын ээрин албай, толукка буулап койгон эmdir. Аттын тери булап турды. Ол јуукта ла јангы келген ош-кош. «Идиргенди айланган болбой кайтсын — деп, Карчага күлүмзиренип сананды. — Онон башка түниле кайда барып јүрди эмеш?»

Карчага турага токулдадыжы јоктон кирип барды. Јылу кей онын јүзине јаба сокты. Туранын ичи бүрүңкий эmdir, печкеде кургак одын сүүнчилү тызырап күйүп јатты. Јолдоштын энези казан азып турган эmdir. Јолдош көзнөктин јанында отурды. Энези оны адылып турган болгодый.

— Түни-түжи амыр јок кандый иш бу? Мен бооро бу ижингенг чык деп айтпай кайттым. Эмди түбек боло бергенде...

— Э, јакшы ба, эјебис! — деп, Карчага Тананын куучынын онон ары угарынанг эпјоксынып, унчукты. Ол Карчаганын кирип келгенин көрбөгөн ош-кош. — Бу не арбанып тураар?

— А канайып арбанбайт? Бу уул түни-түжи айылына келбес боло берген.

— Бойдоң кижиге салдым жүрбей.

Жолдош арып ла кунугып калган отурды. Ол экинчи кыптаң Карчагага отургуш экелип береле, бойы ойто ло көзнөктинг жанына отура берди. Онын жаактары копшыйып, тегин де жаан көстөри оңырайып, арып калган эмитир.

— Канайып та жакшы иштезег, улус жакшы айтпас — деп, Тана арбанып турды. — Түңгей ле андый-мындый дежер. Эмди ол кескенинен улам өлгөн кучаларды сенин мойынынга салар. Онөтийин кестирген дежер. Мен бу ижигнен чык деп туку качан айтпай кайттым. Бойынын ла алдына эки колыла иштеп жүрер керек. Ол тушта тилге-ооско кирбезин...

— Же, болор, болор, эне, — деп, Жолдош колын жаңыды.

— Менин сөзимди укпаган, эмди көрдинг бе? — Тана уулдарды чайладып койоло, бойы уйын саарга чыкты. Бир эмеш унчугушпай отурдылар, куучынды баштаарга кандый да чылаазынду болды. Кажызы ла бойынын санаазын сананып отурды. Жылуга бастыра бойымылырап, Карчаганын уйкузы келди. Онын учун ол жылу турадан чыгарга мендеди. Жолдош база чучурап отурган ошкош. Экү чайды бир чөбчөйдөң ичеле, тышкары чыктылар. Күн жаңы ла кырлардын баштарына тийип ийген эмитир. Озөкти төмөн соок жыбар согуп турды.

— Же кучалар өлүп туру ба, уул? — деп Карчага сурады.

— Бир канчазынын мойынын кескенис.

— Уүрден неме арткай не?

— А артпай кайткан? Жаан ла болзо жирме неме божоор.

Оноң экү ойто ло унчугушпай танкылап турдылар. Жолдош сооксынып, эдектерин кымынып ийди.

— Бу сенин чырайың не коомой? Не болгон? — деп, Карчага сурады.

— А бу эби жок неме... — деп, Жолдош туура көрүп унчукты.

— Бу керекте сен бурулу эмезинг, бис бурулу — деп, Карчага айтты.

— Ончобыс бурулу — деп, Жолдош унчукты. — Мен Токпоевтин жакарузын бұдүрбеске санангам, же ол дезе кизиреп чыккан. Главный зоотехниктин приказы биске закон деп айткан. Бу жаңы методло бұдүрп турган иш деген. Бот, методын ол сеге.

— Сен не санааркап турун? Сеге не де болбос. Сен мойношкон... — деп, Карчага айтты. Же мыны угуп ийеле, Жолдоштын чырайы кызара берди:

— Мойношкон! Мойношкон! — деп, ол кыйгырып ийди. — Жаңыс ла мойножор эмес, же шыйдамнан алала, тенектерди сүрер керек болгон. Жаан ла болзо хулиганство учун он беш күн бергей... Же мындый неме болбос эди! Айла кучалар кезерге келген немелер практиканттар!

— Эмди канайдарыс, Жолдош?

— «Канайдарыс, канайдарыс!»—деп, Жолдош нөкөрин өткөнди. — Төлөгөйис база. Оорудан өлгөн эмес, оны канайдатан?

— А мойынын кескендери кандый? Эт болор бо?

— Кем жок. Болор.

— Акт тургустын ба?

— Жок.

— Тургузар керек...

Жолдош Кергилов бу ла Кара-Кемнин деремнезинде ончо уулчактарла кожо өскөн. Олорло кожо школго үренген.

Жылдар өдүп, уул эр кемине једип чыдаган. Он классты божодып салала, ол комсомолдын путевказыла төрөл јерине иштеерге келген. Эки жыл кой кабырган. Онон бу бичикчи де, билер де уулды бригадир эдип салган. Жолдош немени чике айдар, ак-чек кижн. Шак мынан улам Чама оны чек көрбөс боло берген. Учурал ла болзо, неге-неге кыстап ийерге турар. Керек дезе Октый таайын уурчы, оныла кожо уурынын эдин јиген деп талап јүрер.

Кече энирде Чама ого конторада јолугала, коронду чактырмазыла јүрегине чагып ийбей кайтты:

— Совхозтын кучаларын сойып ла турун ба, уул?

— Эйе, сойып јадыс — деп, Жолдош айткан.

— Сойып үренип калган эмейеер — деп, Чама каткырган.

— Кем?

— Сен!

— Слер чилеп кайдан сойойын — деп, Жолдош ачынып айткан.

— Мен ак-чек ишмекчи!

— Эйе, андый болбой кайтсын.

— Сен азыйда Октый таайынгла кожо уурынын эдин көп лө жиген болбойын? Сеге казнанын малын башкартпас керек болгон. Бөрүгө койды не кабыртар?

— Слер бойоор уурчы. Менин таайым ак-чек кижин деп, Жолдош бастыра бойы тыркырап, айткан.

— Ак-чек болордо алты жылга түрмеде отурды ба? Жок, бу керекти прокурорго бичиир керек. — деп Чама кејендеп чыккан.

Чама ла Жолдоштын керижин конторада улус унчу-гушпай тындап турган. Же Токпоев керишти бойынын кабинетинен угуп ийеле, чыга коноп келген.

— Чама, бу сен уйал, уул! — деп, ол кизирт эткен. — Сени жаргы этсин деп кем чыгарган? Керек болзо, прокурорды сен жогынан да алдыртып аларыс. Жарт па?

— А мен не? Уни жок эрестент пе? — деп, Чама унчуккан. Токпоевтен коркый берген болгодый...

...Жолдош Кергилев Бешайрыны өрө жортып браадала, мыны ончозын эске алынды. Жеерен ат бажын кекип, жолды жакалай өскөн узун кулузын өлөнгин бажын үзе тартып, јенил базып браатты. Кейде кайыннын сары бүрлери айланыжып, кара јолго түжүп, јолды саргарта будып турды. Кайда да тегериде, койу чаңкырда, турналар кыйгырыжат. Олор изү ле кайкамчылу талалар јаар јанып јат. Кижин канатту болзо, база ла јердин јакшызын, јаражын талдап, учуп јүрер эди. «Эркеј мениле куучындажарынан ненин де учун кыйып јат — деп, Жолдош сананды. — Азыйда, городто үренип турар тужуста, кандый эптү јүрген эдис... Айса, эмди ол күндер ундылып калган болор бо? Ой өдүп јат. Же бооро јаскыда нени айткан эди... «Ак-јарыкта меге сенен кару кижин јок.» Онон бери јук ле үч-төрт ай өткөн. Же, байла, кандый да шылтак бар».

Жолдош адынын оозын силке тартып, ичкери мантадып ийди. Октыйдын турлузына капшай једер керек. Эт-

ке баратан карган койлорды айрып, айдап түжүрер керек. Ол анча-мынча болбой, турлуга једип барды. Койлор кыштудан ыраак јокто, јажанду јаланда, отоп јүрдилер. Октый койлорынын јанында, обоонын төзинде, бичик кычырып отурды. Бу, байла, сүрекеј јилбүлү бичик болгодый. Ол керек дезе Јолдош јанына јортып келгенче көрбөди.

— Койчы дезе койчы! — деп, Јолдош каткырды. — Мынайып јүреле, койлороорды ончозын таппай калараар, таай!

— Бир көс койдо, бир көс бичикте ине — деп, Октый бичигин јаап, унчукты. — Эмди ончо улус бичикчи болотон дежет. Олордон артпаска. Койдын јанына кижигин ле нени эдер? Кере түжүне содойып калган канайып отурар? Азыйда койлоп јүрген улус ой өткүрүп, бийте-нип јүретен. Эмди бийт бар эмес, нени эдер?

— Је, койлорды јууп, чеденге кийдиреер, Октый, — деп, Јолдош айтты. — Јаман-јуудыкты, карган-тиженди этке ийерис.

— Јарайт, јарайт — деп, Октый тура јүгүрди. — Өзөктө не солун бар?

— Солун ла неме јок... Кандый да кам келген дежет — деп, Јолдош јаскыда болгон учуралды эске алынып, сүмелү күлүмзиренип айтты.

— А-а, белгечи күлүк једип келген бе?! — деп, Октый сүүнип чыкты. — Мен онын кабыргаларына белге салайын деген эдим.

— Оны сүрекеј бөкө кижиге дежет, таай.

— Алдырба-ас, бис те тудуп билерис ле!

Октыйдын сүүнип турганын көрүп ийеле, Јолдош бойынын кокур эрмегинен уйала берди. Ол эпјоксынып турганын көргүспеске чырмайып, папирозыла Октыйды күндүлөп, сурады:

— А бу слер не сүүнип тураар?

— Мен оныла чотожойын деп.

— Өчөөр бар ба?

— Төгүн неме айтпас эдип, үредип саларга турум. — Октый сүүнип турганын јажырбай айтты. Јолдош адынан түжүп, Октыйла кожо койлор јаар басты.

— Слер тегин јерге сүүнбегер, јарлыкчы бүгүн түште атана берген. Оны јаан алдыртуда кижиге дежет.

— Атана берген? — деп, Октый кайкап сурады.

— Эй.

— Ээ, көрмөсти сени!

Койлорды чеденге кийдиреле, ылгаар тушта Октый ончо койлорго характеристика берип турды.

— Бу сары башту кой семис, же жаскыда ол коркушту жөдүл кой болгон. Быыл жыл чыкпас. Бу кой арык, карган, же онын түги жакшы, кураандары жакшы, жылдыг ла игистеп жат, онын учун ого тийбес. Тамзыктап азырап аларыс. Бу кедендеп турган койдын кураандары жылдыг ла өлүп жат. Оны ары кедери тайар керек. Кара кой база ла оору кой болор. Азырап та турзам, жылдаг коомой чыгып жат. Оны база ла долой. Бу коркойып калган немени база долой. Серемжилү немелерди ончозын ла аткараар керек. Олорды артырып салзабыс, олондон не де болбос—эт те болбос, түк те болбос. Жангыс ла чаазын ошкош тере болор. Бу неме күчи жакшы да болзо, жылдаг жүк ле арайдаг чыккан. Эмди де киртилдеп жүрү. Долой! Ол туку турган чолтык мүүстү кой—карган, жүк ле жалбырак өлгөн жип жат. Оны база Бийскке командировать эдер. Өлзө дө, жакшы өлүмле өлзин. Карган да болзо, колбаса болзын.

Октый бежен кирези койго аңылу характеристика береле, олорды этке айдаар эдип айрып, аңылу чеденге сугуп салды.

— Слер торт ло профессор тураар не! — деп, Жолдош каткырды. — Мыны ончозын канайып ылгаштырып турганаар?

— Күнүг ле сайын көрүп турган да — деп, Октый унчукты. — Мен койлорымды бүдүжинен де таныырым. Мениг койлорымда бир кой бар. Ол Айбычыга сүрекей түнгей. Узун мойынду, чөйбөк жүстү. Сайагы коркуш. Базар болзо, Айбычынын как ла бойы. Чөйбө-чөйбө базып, тура түжүп, тындаланып турар. Ол эмди этке барып жат. Жаан карынду, чек ле Жайбан эмеен ошкош кой база бар. Канайып та көзин соок көрүп, бажын жайкап турар. Же жартын айтса, бистинг деремнениг улузына түнгей койлор менде сүрекей көп. Олордын кажызынын ла жан-кылыгын мен сүрекей жакшы билерим...

— Онызы сүрекей жакшы. Ончо койчылар слердий болзо! — деп, Жолдош каткырды.

— Э, менег де артык койчылар бар — деп, Октый колын жаңыды. — Же, айылга кирип, чай ич.

Октыйдың энези деремнеге барган эмтир. Онын учун аяак-казанды Октый бойы башкарып турды. Онон кенетийин Жолдоштын чырайы бүрүнкийлей берди.

— Кучалар өлүп жат.

— Уккам.

— Кем айтты?

— Кече Күрендей өбөөн мынайда өткөн, ол айткан, — деп, Октый унчукты.

— Бойыстың ла жаманыс.

— Андый болгодый... Же жаандар жакарган, озор каруузына тургай, а сен неге санааркап турун? — деп, Октый сурады.

— Керек каруузына турарында эмес, а тенегистен улам мал кырылып жатканы ачу—деп, Жолдош унчукты.

— Э, главный зоотехниктин жалы жаан, жарым ла жылга төлөп ийер. Алдырбас.

Жолдош адына минип, койлорды айдап, боочы жаар жортып ийди. Күн гал түштен кыйып, көлөткөлөр табынча узундап турды. Койлор баштарын түнзүйтип ийеле, жолды төмөн сүксендежип барып жаттылар. Күннинг чогы изү, же тайгалардын карлу баштарынан серүүн эзин согот. Ыраак тайгалардын баштары ынаартып, чанкыр ышла оронып алган турдылар. Агаштар жажыл, сары тондорын чечип, күнге изидингилеп, шуулажып турат. Кейде сары жалбырактар айланыжып, адару күнүрөп, тымыкты жаңыс ла койлордын тыдырада басканы бузат. Жолдош, айландыра ар-бүткеннинг жаражын жаңы көргөндий, кайкап, жүреги сүүнип, араай кожондоп браатты. Уур санаалар кайдаар да жылыып калды. Озор, байла, туйук турада, карануй айылда эмезе булутту, карануй тегеринин алдында артып калган болгодый. Мынан, Бешайрынын боочызынан, эбире телкемдер, бийик тайгалар, жаа түшкен ыраак жалаңдар көрүнүп жат. Мында кижигенеринин чап-чанкыр кейиле тынып, чек ле күнге ле жылдыстарга жуук турар. Шак мындый күнде кожондоп, кырларды кырлай базып жүрзе, кандый жакшы!

Жолдош кичинек тушта кырларга чыгарын сүрекей сүүйтен. Эр кемине једип чыдап келеле, тайгалар бажыла, бийик тепсендерле жортып жүрерин сүүйтен. Ыраакта-ыраакта тегериге тийип, оныла арай ла болзо бириге бербей турган кырлардын баштарын көрөргө кандый жакшы! Кандый да изү күндерде тепсендерде серүүн жы-

бар коолоп јат. Мындый јерге чыгып келзен, сынын сергиир, јүрегинге ару-ару амадулар табарар. Ак-јарыктыг үстүнде узак-узак јүрер күүнниг келер.

...Оног бери көп жылдар өткөн. Је бу учурал эмдиге ле јетире Јолдоштын санаазынан чыкпай јүрет. Ол тушта Јолдоштын энези колхозтын койын кабырып туратан. Кажы ла жыл јайгыда койын айдап алала, тайгага чыгатан. Көчүш таг эртен серүүнде башталатан эмей. Эртен туранын чалыны өлөңдө, чечектерде мызылдажып јадатан. Чечектердин јаражына ла јаркынына торт ло баш айланып туратан. Күүктер дезе, көчүп брааткан улусты үйдежип тургандый, үн алыжып энип туратан. Көгүсте јүрек энчикпей, јангы јерлерге једерге јүткийтен. Јол кандый да ыраак, кандый да күч болзо, сүүнчи көгүске бадышпай, кожон эмезе омок кыйгы болуп ныгып туратан. Јолдош јодолоры кызандап, ары-бери јүгүрип, атту черүчи болуп, агаш үлдүзин јангып, койлорды айдап браадатан. Койлор дезе ончозы јойу јүрер черүчилер болгон. Јолдош — олордын командири. Койлордон озолоп мантап брааткан јелбер тайгыл дезе ичкөрлеп турган черүүниг јалтанбас кайучызы болгон. Бир катап мынайып көчүп браадала, јол ортозына једеле көрөр болзо, бир койдын курааны јок болгон. Кой дезе балазын бедреп, ачу-ачу маарап турган. Канайдар? Бир кижии кайра барып, бедреер керек. Кураан, байла, кыш-туда артып калган.

— Балам, мен койлорды айдап барайын, сен дезе ойто өзөккө түш. Кураанынды бедреп көр. Табылбаза, деремнеге барала, конуп ал. Эртен эртен тура јанып келеринг — деп, Јолдошко энези айткан. Јолдошко ол тушта он эки јаш болгон. «Коркып турум деп канайып айдар? Не болзо, ол болзын» — деп, ол бойында сананган.

— Је барып көрөйин — деп айдала, ол өзөкти төмөн учуртып ийген. «Капшай једеле, кураанды табала, күн ашкалакта јанар» — деп сананып брааткан. Эки кулакта јангыс ла салкын сыылап турган. Бууры көжигенче јүгүреле, оног јүгүрүжин араайладып, амырап, оног ойто ло јүгүрип брааткан. Кыштуга једип келеле, кураанды бедреп, ончо јерди тибирген. Кара тери агып, канча одорды эбире баскан. Кой болуп маарашка бакпыры ачий берген. Је эбире јалаңдар, тигдөр, кырлар ыг-шынг. Бир де табыш јок. Керек дезе

күйүк те этпей жат. Күн кыр жаар жабызап, агаштардын көлөткөлөрү там ла узундап турган. Эңирде ээн журтта артып каларга коркымчылуу. Же андый да болзо, кураанды бедреп табар керек... Жолдош чек ле бедреп чөккөйлө, байбак тыттың көлөткөзүндө амырап отуурарда, кайда да шан-ман табыш угулган. Ары-бери жүгүрүп көрзө, бир де неме жок: «Бу менин санаам болбой?» Онон кайда да ыраак жокто кураан маараганы жап-жарт угулган. Жолдош сергес эдип, тура жүгүргөн. Тенкек жадыктардын алдын, көндөй тыттардын төстөрүн аяктап турала, бир күйүк тыттың жанына жүгүрүп келзе, кураан көндөйлөй күйүп калган тазылга киреле, чыгып болбой кысталып калган эмтир. Ол кураанды тыттың тазылынан чыгарып алала, сүүнгенине торт ло арыганын ундып, жаңыс жерге ийиктелип, секирип, кураанның көмүрге уймалып калган тумчугын окшоп турган.

— Кайран көөркийди, кайран көөркийди! Бош ло аштаган болбойың?! Энең жокто коркыган болбойың?! Карануй тазылдын ичи коркунчылуу, чын ба? Тенегеш, тенегеш, сен тазылдын үйдине не кирген, учкан? Эмди энең санааркап, эмчеги саамчып, үни тунганча маарап жүргөн болор. Менин де энем санааркап турган болор. Күн ажып браат. Капшай жаналы!

Күн кырга отура берген. Кырлардын көлөткөлөрү өзөктөрдүн талортозына једип барган. Жолдош кураанын кучактанып, тайга жаар ууланып базып ийген. Карунай киреринег коркып, жүреги типилдеп турган. Ол солуктап, агаштардын ортозыла жүгүрүп брааткан. Бөрүдөн де, айудан да коркыбай турган. Оның коркып турган немези көрмөс болгон. Ненин учун десе кыштың узун эңирлеринде балдар Жайбан эмеенниң айылына јуулатан. Эмеен көрмөстөр, өлгөн улустың сүнелери керегинде куучындап туратан. Мындый эңирлерде Жайбанның айылына Айбычы келетен. Ол өлгөн улустың сүнелерин көрдим деп айдатан. Оны ончо улус јаан көспөккчи кижидежетен. Бу жерде көрмөстү, тургакту јерлерди ол ончозын билетен.

— Эйе, ол андый тургакту јер эмей — деп, Жайбан айдатан.— Сары-Кобының ичинде база тургакту јерлер бар. Кызыл эңир кирип ле келзе, Учук-Таштың учында јаш бала чыгырып турар...

— Эйт, ол неме беде — деп, Айбычы укааркайтан.—

Сары-Жалбаннын алдында Ботош кам эдү салып койгон, кызыл энирде барып жатсан, үйген-куйушкан шынкырап, кийинигнен улус кожондожып клеедер. Көспөкчи эмес улус нени көрзин, же мен оларды көрүп ле жүредим.

— Тирү ле жүрген кижинин сүнезин көрзөм, ол кижини удабас ла өлөр — деп, Айбычы айдатан. — Былтыр, бу ла божоп калган Жүстүк эзен-амыр жүрерде, Сары-Кобыны өрө базып браатсам, удура Жүстүк келип жат. «Жакшы ба?» — дезем, мен жаар көрбөйт. «Акыр, бу не сүрекей жаранып кийинип алган? — деп санандым. — Бригадандан жанып клееткен болзо, мындый кийимди кайдаг кийетен?» Же Жүстүк жанымнан, көлөткө чилеп, табыш жок өдө берген. Онон удабады, божоп калды не...

Бу куучынды эске алынып, Жолдош тургакту жерлерди капшай өдөргө ары-бери аыктанып, терлеп-бурлап барып жаткан. Учук-Таштын жанына једип келерде, кызыл энир кире берген, меесте кандый да шаг-ман табыш угулган. Жолдош чочып, бастыра бойы сооп, тыркырап турган. Тургакту жер жаар көзинин булуңыла кылчайып көрөрдө, анда не де элбес эдип калган. Жолдош ачу кыйгырып ийеле, ичкери элес эткен. Карануй тунде кураанын кучактанганча айылына једип барган. Энези чырайын көрөлө, айдары жок коркыган. Жолдоштын чырайы тостый куу болгон, бойы дезе тыркырап турган. Тунде эди оттый күйүп, эдреп, жүзүн-јүүр неме тоолоп, кыйгырып жаткан... Канайдар да арга жок. **Өзөккө түжер дезе, койлорды кемге артырып койор? Мында отурап дезе, уулчакла не болор? Тунде энези онын жанынаг ырабай, онын мандайына үлүш соок бөс салып, ого малдын соок сүдин ичирип турган.** Учунчи күн түште, энези жанында отураарда, Жолдош билинип келген. Билинип келзе, јалагда энезинин жанында, тере тонго ородып койгон жаткан. Койлор амыр отоп жүрген. Байбак мөштинг бажында отурган кичинек боро күүк төжиндеги јуны үрпес-үрпес, куйругы сырас-сырас эдип, јынкылдада эдип отурган...

Жолдош өткөн өйлөрдн эске алынып, араай күлүмзиренип браатты. «Кижини кичү тушта база тенек ле болуп жат — деп, бойында сананды. — Же жүзүн-базын куучын укпаган болзо, кижини база коркор бедн?» Ол адынын оозын силжип, камчызын јангып, койлорды түргендеде айдады.

ШУУРГАН

Октябрьдын байрамы жууктап турды. Жаңы жааган көбүк карды салкын учурып, шуурган шуурып, телеграфтын эмиктеринде ачу сыгырат. Куйун куйундалып, жаңыс жерде айланыжып турала, чыдалы чыгып, өчүп калат. Кайындардын ла аспактардын кадып калган калганчы жалбырактарын салкын үзе согуп, кайдаар да учурып браадат. Тайгалардын баштарын шуурган туй тартып салган турат. Орой күстинг калапту салкыны кичинек те селт этпей, амырын ундып, күүлейт. Ол эски айылдын чобразын анан-мынан сыйра тартып, туралардын жабынчызын антара согуп ийерге ченежет. Мындый күндерде улус айылынан жаңыс ла керек болгондо чыгып жадылар.

Карчага совхозтын төс журтында өткөн жууннан жапып келеле, жаңы-жаңы ла эди-каны жылып, тирјеие берген жүзин, колын уужап, тышкары калаптанып турган салкыннын табыжын тыгдап, көзнөктин жанында отурды. Карлу шуурган көзнөккө табарып, ого типилдеде согот. Оромдо бир де кижн көрүнбейт. Жылу турада кандый жакшы. Печкеде одыннын тиркиреп күйгени, түк нирип отурган энезинин ийигининг бир аай айланып, шуулап турганы салкыннын табыжыла биригип, кабайдый жайкап жат. Энези бойынын санаазын сананып, улу тынат. Карчага десе неге де араай күлүмзиренет. Энези ол жаар кылчайып көрөлө, нени де айтпады.

Жуун бүгүн тал-табышту өткөн. Карчаганын куучынын улус жаан ажарулу уккан. Онын көдүрген сурагы бир кезек улуска жарабаган. Сурак кескенинег улам өлгөн кучалар керегинде болгон.

Зоотехник уул сөс алала, бойынын «теориязын» корып турган. Кучалар кичеemel коомой болгонынан улам өлгөн деп айткан. Куучынынын учында Карчагага кадалып, табарган:

— Идиргенде жадала, изиген аш учун агрономды каруузына тургузар керек. Өскө улустын једикпезин көрүп жат, бойынын једикпезин көрбөй жат.

— Чын, тын ла көкүбезин—деп, кем де унчукты:— Бис те көрүп жадыбыс ла.

— Аш изигенде мен бурулу эмезим! Совхозтын дирекциясы бурулу — деп, Карчага айткан. — Мен оны кайда кургадатам? Печкенин үстүне бе? Техниканы жетире бербей жадыгар. Сушилка тутпай жадыгар...

Эрмек-куучын там тыгын, партийный жуунда отурган коммунисттердин көп сабазы Карчаганын куучынын жарадып, ого жөмөжип тургандар. Же бир кезек улус кезерде өлгөн кучаларды зоотехник Мышловтын мойынына салар болзо, изиген ашты Карчага Ивановичтин мойынына салар керек дежи кыйгырыжып чыккан.

Директор улустын куучынына киришпей, түлтүйип калган тындап отурган. Эг учында өрө туруп, сексек күргүл чачын сыймай тудуп, айткан:

— Неме билбезибистен, укумалыстан улам кучаларды өлтүрүп алдыс. Же мында кем бурулу? Зоотехник Мышлов бурулу. Өлгөн кучаларды онын мойынына саларыс. Мында эрмек те жок. Же Мышлов жаңы иштеп келген киж, ондо ченемел жок. Айдарда, өлгөн жирме кучанын жүк ле онын мойынына салар деп бодоп турум. Мына ары аярынкай болзын, койчылардын сөзүн тындап уксын. Чын ба, нөкөрлөр?

— Чын, чын!..

Онон Иванов залда отурган коммунисттердин чырайларын аяктап, күлүмзиренип кокурлаган:

— Мышлов кучаларды озочыл эп-сүмеле кестиргем деп айтат, ченемел эткем дийт. Же бисе ого мынайда айдалы: шак андый эп-сүмеле бойоорго ченемел эдигер, Николай Иванович.

Залда каткы.

Директор малды чыгым жок кыштадып алары керегинде, азыралды чеберлеери керегинде куучындайла, учында айткан:

— Быжыл экинчи ферма мажакту аштаг сүрекей жакшы түжүм алган. Бир гектардан 13—14 центнерден алган. Көрдигер бе? А өскө фермаларда ненин учун керек коомой? Куру салам алып үренип калганыс, чын ба?

— Чын.

— Биске Карчага Ивановичтий агроном беригер.

— Jer коомой! — деген үндер угулган.

— Jer коомой эмес, а керектебей жадыс. Жаңжыккан ла аайынча иштеп жадыс. Эмди мына ары мынайда иштеерге жарабас. Карчага Иванович чын жол таап алган,

мен оны мактап жадым. Байла, агрономдорды, жалаң ижининг бригадирлерин жууйла, семинар өткүрбееңче болбос. Слер, Карчага Иванович, олорго жазап туруп куучындап беригер... База бир неме айдарга турум. Аш изигени керегинде. Мында управляющий де агроном экилеси бурулу. Идиргендерди жазап бүркеп алар керек болгон. Нөкөр Токпоев, слер база ла селенка болор деп ижөнгөнеер бе?

— Эйе, андый шүүлте болгон — деп, Токпоев залдын түбинен күнүреген.

— Эмди шүүлтегер өскөрдү бе? — Иванов ичкери эңчейип, кичинек боро көстөрүн шуурып, сураган.

— Өскөртөн, камык ашла базырып салганда...

— Слерди шак анайда үредер керек. Же, Карчага Иванович, слер жаңыс та агроном эмезеер, анайда ок партийный пруппанын качызы. Мыны ундыбас керек. Кара-Кемнинг фермазында кандый да кам табылып келген. Оны улус сыймап, улус эмдеп туру дежет. Мынан көргөндө, политико-массовый иш анда коомой өдүп жат. Слер мыны жазап шүүл көригер.

Жуун божоордо ло Карчага жанып ийген.

«Кам, Көрмөстинг камы жаан табыш этпей кайтты — деп, Карчага күскиде болгон учуралды эске алынып, санды. — Ого үзеери, бу керекке Октый кириже бергени база ачу. Эмди уул карануй жерде отурып жат...»

Бу керек шак мындый болгон. Бир катап Октый деремнеге келеле, эмеш ичинип ийген. Ол деремненин ортозыла базып, жолуккан уулдарла кокурлажып жүргөн.

— Октыйда акча көп! Октый — озочыл койчы! — деп, мактанып турган. — Мен чилеп кемниг де иштөп болбос! Кажы ла жүс койдог жүс он курааннаг алгам. Акча — кылбыш, ат—канат. Мен иштеерим де, байрам жууктап клеетсе, кичинек ичип те ийерим. Канайдарың?

Мынайып базып жүрерде, ого Чама жолуккан. Ол Октыйга жарамзып, ого коштонып ийген.

— Сен сүрекей жакшы уул! — деп, Чама айткан. — Сендий жалтанбас уулдарды сүрекей сүүп жадым. Сени бир кезек немелер кыйа көрүп жат. Кандый да камнын тенек сөстөринен улам улус сего серенип жат! Чын ба, нөкөр?

— Ух, ол жарынчы-көрөөчи менин колыма киретен болзо! — деп, Октый жаан тынып, тижин кыжырада чай-

нанып айткан. — Мен онын кабыргаларына белге салар эдим!

— Же, жалтана берер болбойың?

— Акыр ла болзын!

— Тегин жерге кекенбе, уул, — деп, Чама андышкан.

— Мен тегин жерге кекенбей жадым. Мен ого једерим!
Мен Көмүрлүнин бойына да барарым!

— Көмүрлү дөөн не баратаң, уул? — деп, Чама каткырган. — Јебеченов мениң айылымда сарбак сагалы сатырайа берген отуры. Анда јалаң ла үй улус.

— Мында дейзинг бе? — деп, Октый тура жүгүргөн. Эзирик кижининг эди-каны кайнап чыккан. — Төгүндө-бей туруң ба, сыңар көстү эрлик?

— Сени төгүндөп алып кайдайын...

— Слер Јебеченовты меге турадан чыгарып беригер!

— Јок. Сен оны үрей согуп ийер болорың — деп, Чама мойноочы болуп, араланып унчуккан.

— Мен оны жүк ле бир эмеш кычыкайлап койорым...

— Же канайдар. Сен сүрекей јакшы уул болуп јадың. Онын учун сениң айбыңды бүдүрбегенче болбос.

Октыйды Јебеченовко тукурып ийеле, Чама каранга сүүнип турган. Эзирик кижинемениң кемин билбес, бойын тудунып болбос. Бу Чамага база јарт болгон. Чама туразы јаар кирип, оноң бийик сынду, сарбак сагалду арык кижиле кожо чыгып келген.

— Бу кижинем слерле куучындажарга туру — деп, ол Октый јаар колын уулаган. Јебеченов нени де сеспей, Октыйдын јанына базып барган. Байла, айбылаарга жүргөн кижинем болор деп бодогон болгодый.

— Слер белгечи кижинем эдеер бе, былар? — деп, Октый јаан тынып, сураган.

— Не сүракту кижинем эдин?!

— Менде бир сурак бар, былар, бери јууктай базыгар, кулагаарга айдайын — деп, Октый айткан.

Је Јебеченов нени де сезип ийген болгодый: ол ары-бери буландап көрөлө, Октыйдын јанына базып келген. Тилин јаланып, сарбак сагалын сыймап, он кулагын төгөп берген. Байла, солун эрмек угарга сананган ошкош. Је Октый нени де айтпай, онын кулагының төзине јырсе берип ийген. Јебеченов дезе ыкчап ийеле, тоолоно берген...

Ол тушта Октый тың тудунып ийген болгодый. Эмди

Лебеченов больницада. Октый десе түрмеде отуруп јат. Уулга бир эки жылды бичип берерден айабас...

Эртечи түкти ийрип божойло, печкеден казанын чыгарып, уулына эттү мүннен уруп берди.

— Акыр, бу сен айыл-јурт тутпас кайткан кижин? — деп, Эртечи ийгин кыркырада айландырып, сурады. — Карыганчан ла сенин кири-торынды мен јунатам ба?

Карчага онын сурагына каруу бербей, анча-мынча сананып отурды. Бу суракка онын каруу берер аргазы јок болды. Ненин учун десе калганчы өйдө Ленанын ла онын ортодо айалга чек өскөрө берген. Бу та неден улам, билерге күч. Ого эмди де эки-үч жыл үренерге керек. Ого үзеери, ол Карчагадан чик јок кичинек. Байла, санаа-күүни куулган болордон айабас. Узун јайдын туркунына оног јүк ле бир письмо келген. Је эненин чике тургускан сурагына каруу бербеске болбос. Онын учун Карчага бажын өрө көдүрбей, айтты: — Сагыгар, сагыгар, эне. Јайгыда не-неменин аайы билдире берер болбой.

— Э, јайга јетсе, сен ижи-тожыннын бажына чыкпай, кижин аларын ундып койор эмейинг. Тегине ле не төгүндер! — деп, Эртечи чөкөп, унчукты. — Айылду болзон, меге јенгил болор эди.

— Келишпей туру, эне.

— Немези келишпей туру?

— Табылбайт...

— Э, табылбай кайда барар ол? Јараш десе јаражы бар, бичикчин десе бичикчизи бар, чыйрак десе чыйрагы бар.

— Күүним јетпейт.

— Күүним јетпейт эмес, сагыдып койгон кижин бар болбой?

— Андый да неме болгон ло... Је эмди не де јок — деп, Карчага колын јангыды. — Бу куучынды токтодып койзо, кайдар, эне?

— Бу Эркей де јүрү. Қандый јалакай, кандый јараш кыс...

Каргача көзнөктө јаткан газетти алып, газет кычыраачы кижин болуп, унчукпай отура берди. Уулынын чаптыксынып отурганын көрүп ийеле, Эртечи база унчукпай барды. Ол ийгин айландырып, тышкары салкыннын табыжын тындап, бойынын санаазын санаанып

отурды. Же нениг де учун узак чыдажып болбоды. Бүгүн уулыла жазап куучындажып алар деп санаган болгодой. Ол эки-үч катап жөткүрүп ийеле, унчукты:

— Сени улусла жарашпас, кезем сөстү кижиге дежет. Адан база андый катуу кижиге болгон эди. Онон улам оны бир кезек улус истеп туратан. Сен эмеш аярынып не жүрбейдин?

Же куучын мында ла үзүлүп калды. Эжик калырт эдип, бастыра бойы кар болуп калган Жолдош кырип келди. Ол жашталып турган көзүн арчып, тыныш алынып, өдүгинин, тонынын карын да кактабай, айтты:

— Октыйдын энезининг койлорынан койлор жылыган. Эки күнге бедреп, нениге таппадыс. Эмди улус айдып аларга келдим. Болужыгар.

— Көп пө?

— Жирме алты кой. Жамачы өрөкөн ыйлап-сыктап жүрү...

— Ыйлабай база — деп, Эртечи унчукты. — Жамачы көөркий бош ло түбектен айрылбай барды. Уулын база отургузып салган. Ол Октый тыштынанг көрзө төп тө, жалакай да уул, сананбас, тудунбас та кайткан көөркий болбой. Жаш кижиге не анайып жүрөт, не сарбагдаар? Эмди закон катуу. Кижиге соккон учун бажын сыймабас.

Карчага мендей-шингей кийине берди.

— Жолдош, отуруп, бир чөбчөй изү чай ичип ал—деп, Эртечи айтты.

Жолдош чечинбей де, изу чайды оозун жидирте-жидирте иче берди. Тош болуп тонуп калган ичи чайга табынча жылып, эди-каны эрип келди.

— Слер, Карчага Иваныч, жазап жылуланып кийинигер — деп, Жолдош унчукты. — Бир ле болгон, чайданг база эмеш уруп ийигер, эжебис.

— Сен жылын, чайла, мен десе улусты конторага жууп ийейин—деп, Карчага айтты. — Байла, комсомолдорды көдүрөт. — Ол эжикти ийде салып ачып, шуурганнын ортозында жылыып калды...

Түн кирип келерде, салкын араайлап, же эртен тура ойто ло тыгып турды. Он беш кижиге экиден-үчтен бөлинип алала, кобы-жикти, аралды арка-тууну тибирип турдылар. Башталкы күн түн киргенче бедрейле, нениге таппадылар... Октыйдын энезининг туразына арып-чылап, соокко тонуп калган жандылар... Энгирде эрмек-куу-

чын да болбоды. Ончолоры жылуга мылырап, уйуктап калдылар. Темир печкеде от күнүрөп, салкын трубада улып, эжикти чыкырада тырмап турды. Жамачы печкенин оозында кызыл жалбыштан көзин албай, көрүп отурды. «Октый айылында болгон болзо, мындый түбек болбос эди — деп, ол сананды. — Менин көзим немеге жакшы једер эмес, ол јотконнон озо кар боронтылап јаап турар тушта, койлор үүринен айрылып барган болор».

Эркей чат ла уйуктап болбой, өрө туруп келди:

— Слер уйуктагар, койлорды мен каруулдайын—деп, ол ичкери энчейип, Жамачынын јардына колын тийгизип, унчукты.

— Уйукта, уйукта — деп, Жамачы айтты. — Менде кандый уйку келетен эди? Санаамнын бажына чыкпай отурум. Казнанын малын жылыйтып салала, канайып санааркабас? Эмди Октый деп кижии база түбекке кирип калган. Ончозы ла бир аай боло берген эмей.

— Слер санааркабагар, эјебис. Октыйды удабас божодып ийер. Бис оны божотсын деп суракту бичик ийгенис — деп, Эркей араай айтты. — Ол совхозтын јарлу койчызы. Онын портреди газетте канча катап чыккан. Јок. Оны божодып ийер учурлу.

— Та, менин ле иженип турганым јок — деп, Жамачы улу тынды. — Кижинин јакшы керегине улус ајару этпес эмей. Қарын јаман ла јанын табарга кичеенер. Ол азыйда база отурып јүрген кижии. Эмди кереги кату болор болбой.

— Шилемирдин камы эмес болзо, андый түбек база болор бо? — деп, Эркей айтты. — Улустын айдыжыла болзо, менин Чама јестем кирижип ийген ошкош. Октыйды камга ол тукурып ийген дежет. Онызы да чын болор.

— Октый коркушту өкпөоринкей кижии эмей.

— Је оны айылына Чама апарган дежет.

— Кам кижиле не берижер! — деп, Жамачы канзазына танкызын азып, үнденди. — Ол јип те салардан айабас. Кижинин јуртына эдү де салып ийер. Ол өрөкөн јазылза ла, јаандардан суранып алала, барып келейин деп отурум. Уулымнын јаманын татшагар деп айдарга турум.

Эркей Жамачынын сөстөрин угуп, кайкаганына оозын ачып ийди. Ол бир кезек ойго нени де айдып болбой отурды. Онон күлүмзиренерге албаданып, унчукты:

— Слер, эжебис, кокурлап турган болбойыгар?!

— Жок. Чын айдадым. Онын ийген көрмөстөри менин койлорымды айдай берген болор. Бис оны тегин ле жерге бедреп жадыс—деп, Жамачы коркып турганын жажырбай, айтты. — Коркушту жаман түштер түженер болдым. Туку качан өлүп калган ада-энем түжиме кирер болды...

— Слер санааркап жадаар, эжебис. Түш кижининг санаазын ээчип жат ине... Камнан да коркыбагар, неден де коркыбагар... — деп, Эркей эпјоксынып айтты.

Жамачы нени де айтпады. Ол тонын кийип, кажаганда койлорун көрөргө чыкты. Эркей жагыскан печкенинг жанында содойип калган отурды. Жолдош база уйуктап болбой жаткан эмтир. Ол тышкары салкыннын улыжын тындап, кыймык жок жатты... Тышкары та салкын «ыйлап» турган, та ийт кынзып, кангылап турган, кижини ондоп болбос. Печкенин оды жабызап, туранын ичи каранууга чөнүп браатты.

Жер эс-бос ло жарып келерде, ончолоры уйкудан туруп, чала-была чайлап алала, Карчаганын жакарганы аайынча, бирден-экиден туш башка базып ийдилер.

— Сары-Кырдын таштарын керип көрөр керек—деп, Жолдош айтты.

— Бу салкында анда койлор токтоп турар жер жок — деп, Жамачы айтты. — Анда неме жок болбой.

— Жок. Барып шиндеп көрөр керек — деп, Карчага айтты. — Бис олардын сегин де болзо табар учурлу. Бир уур кой жердин алдына кире берди эмеш пе?

Салкын там ла калаптанып, жерди кыртыжыла катый кодоро согуп ийерге тургандый болды. Мындый күнде агаштын ортозыла базарга коркымчылу. Агаштардын баштары энгилип, салкын анда коркушту күркүрөп, агаштар кајыражып, эзирик улустый, эреен-тереен жайканыжып турар. Ак жерге, кырдын агаш жок жерине чыгып келген, салкын торт ло сени жыга согуп ийерге турар.

Сары-Кыр жаар озо баштап Эркей, Жолдош, Карчага баргандар. Же Карчага јол ортозында бойынын јолун өскөртип ийди.

— Слер Сары-Јалбаннын үстүле бийиктей барыгар, мен дезе жабыстай барайын! — деп, ол Эркейдин кулагына кыйгырды. Оног тентириле-тентириле кырланды кууй база берди. Жолдош ло Эркей кырды өрө там ла бийиктей чыгып брааттылар. Салкын оларды таралјыда

согуп, олордын кызарып калган жүстөрине ийнедий када-лып турар чарак карды шыбай чачып турды. Тынарга күч. Көстин жажы ла боро шуурган өткүрө нени көрдүң? Андый да болзо, Эркей ле Жолдош кажы ла жикти, кажы ла кырланды ширтеп көрүп турдылар. Сары-Жалбаннын үстүги кырында салкыннын ийдези жабыстагызынаг тын эмтир. Эркей торт ло ичкери базып болбой, таралжып турарда, Жолдош онын колынаг бек тудуп, бойына жууктада тартып алды...

Базып чат арыйла, кичинек куй ташка кирип бардылар. Мында кенетийин тымык ла жылу боло берди. Салкын куй ташка кирип болбой, онын оозында ачу сытырып, айланып, ташты кемирип турды.

— Ух, жаңы ла тыныш алындым! — деп, Жолдош жаан тынып, жашкактып калган көзин колынын сыртыла арлап, айтты. — Сен чарчап брааткан болбойың, Эркей? Жүзин торт ло көгөрип калган эмтир.

— Колым тонуп турганы коркуш.

— Э чаалта, меелейиң жыртык туру ине.

Эркей эки колын үрүп, олорды кайдаар сугарын билбей турды. Көзиниң жажы кирбиктерине жаба тонуп калган эмтир. Ол арай ла болзо ыйлабай турды. Жолдош не ни де сананып турала, тонынын өмүрин ачып, айтты:

— Эркей, колдорыңды бери сук.

— Јок, јок, жылып браат.

— Эркей, чүмденбе! — деп айдала, Жолдош онын тоштый соок колынаг ала койып, бойына жууктада тартты. — Не коркып туруң? Мен кижги тиштебейтем!

— Сен бойың чарчап браадын не...

— Је, капшай сук. Соогын... кычыкайын!..

— У-у, жылуузы-ын!

— А-а, жылу эмтир бе?

— Эйе... сениң колың тонбойт по?

— Јок.

Олор бир кезек өйгө унчугушпай, салкыннын улыган табыжын тындап турдылар. Шак мынайда кыймык јок турарга кандый јакшы! Жолдош мынайда кере түжүне де турар эди. Эркейдиг соок колдоры табынча жылып турды. Ол бойынын кичинек колдорын Жолдоштын койнынаг чыгарарга сананды. Је Жолдош олорды божотподы:

— Јакшы жылызын...

Јолдоштын тыныжына Эркейдин јаактары, мойыны торт ло изип турды. Олор эку бой-бойына качан да мындый жуук турбаган. Онын учун кандый да кайкамчылуу ла эп јок болды.

— Эмди канайдарыс? — деп, Эркей сурады.

— Канайдар? Бедрегей. — Ол бир эмеш сананып турала, айтты. — Сен мында артып калзан кайдар? Мынан ыраак јокто куй таштар бар, мен олорды барып карап коруп ийейин. Койлор јотконнон качып, куй ташка кирген болор.

— Чындап та дезен!

— Артарын ба? Мында јылу, тымык.

— Јок. Артпазым.

— А не?

— Коркымчылуу...

— Эх, коркунчак койон!

— Је баралы, Јолдош.

— Ме, менин меелейимди кийип ал. Анан башка колынды ужудып аларын — деп, Јолдош тере меелейин Эркейге берип, айтты.

— А сен бойың?

— Меге меелей керек јок. Менин јенгерим узун.

— Ух, сенин меелейинин јылузын... Баралы ба?

— Акыр, чурче ле сагы...—деп, Јолдош унчукты. Ол тидинип болбой, томон корди. — Мен сеге бир неме айдарга санангам.

Је Эркей ого нени де айттырбай, онын јенгинег тартып, куй таштан чыгара јединди.

Кун ажып брааткан эмтир. Ол кырдын бажынан ыраак јокто чел булут откуре очомик жарып турды. Алтыгы кырланнын ары јанынан Карчага чыгып келди. Ол база бу куй таштарды корорго келип јаткан эмтир. Эркей ле Јолдош экинчи куй таштын ичин карап кордилер, је мында не де јок болды. Онон эмеш јабыстагы эн ле јаан куй таш јаар бастылар. Торт ло тегерининг туби тежиле берген чилеп, салкын токтоорын ундып, урдурип јатты. Тентирилип, јыгылып, јаан куй таштын јанына једип бардылар. Куй таштын ичин коруп ийеле. Јолдош сунчилу кыйгырып ийди:

— Мында-а-а!

Је онын бу кыйгызын керек десе онон беш алтам ыраак турган Эркей де укпады. Ол Јолдоштын сунчилу

чырайын көрүп ийеле, койлор табылганын билип ийди. Онын учун жалбангынын учунда көрүнүп келген Карчагага колын жагып, секирип турды:

— Бе-ер-и-и!

Оноң үчү айдары жок сүүнгилеп, койлорды куй таштан жүк арайдаң чыгарып, меести төмөн айдадылар.

Олор салкынга, соокко кичинек те аяруу этпей турдылар. Жолдош, торт ло жаан жеңуу алган жуучыл чылап, омок базып браатты. Карчага салкын өткүрө та нени де сүүнчилү кыйгырып турды. Же онын эрмегин салкын үзе согуп, карлуу куйунла кожо учура берди.

Тышкары карлуу шуурган, салкын. Турада жылу, тымык. Жаңыс ла эмиктердин жыгырада кожондогоны, чеденнин агаштарында салкыннын ачу сыгырганы угулат. Чама тиштерин чакырада чайнанып, туранын ичиле ары-бери базып, жаан, түктү төжин тырмап, эдер-тудар немезин таппай турды. Уйнин оорuzu там ла жаанап, ол көстин көскө лө өчүп браатты. Онын жаңыс ла каа-жаада араай онтогоны, улу тынганы орыннын көжөгөзинин ары жанынан угулат. Канайдар? Канайдар да арга жок. Оору жаңы-жаңы ла табылып турар тушта эмдеер керек болгон. «Ол Лебеченов деп неме база сүмелү ле кижиге болуптыр — деп, Чама көзүңкөтөг тышкары куйунды аяктап, сананды. — Кижиге тың ооруп турганын, жазылбазын тургуза ла билип ийген. Бу ооруны жазатан болзо, жаңыс ла доктор жазатан эмтир деп айткан. Оноң шыйбык сагалын сыймай тудуп, Жинжилей жаар энчейип айткан:

— Мен, эжебис, андый да болзо, алтай-кудайга мүргүп көрөйин. Слердин уйага жаман эдү кирген ошкош. Онын учун такылта эдип, жерден, суудан болуш сураар керек. Бооро сураган сурагаарды мен база бүдүрип салгам. Ончо керек жакшы өттү.

— Айтканаарга алкыш болзың, өрөкөн!

— Слерди кижинин салымын алаканынан кычырып туратан дежет. Менин колымды көрүп берзеер, өрөкөн, — деп, Жайбан эмеен сураган.

— Бүгүн көрөр учурум жок. Көрзөм, эртен көрөрүм. — деп, Лебеченов айтты.

Же күлүк кижинин салымын кычырардан болгой,

бойының да салымын кычырып болбогон. Октыйга жаза токтодогып алган, ха-ха! Адаг да ырымчы, белгечи күлүк бол! Кабыргазына белге салдырып алала, эмди кындый жүрү не? Бистинг жерге база келбес болбой...»

Чама көрүп турза, оромды төмөн Којочы коркойтып келетти. Чама төрдөгү кыпка кирип барала, үйинен сурады:

— Же кандый жадын?

— Кем жок.

— Курсак ичериг бе?

— Жок. Ичилбейт.

— Кам жазып болбос, доктырга баралы — деп, мен бооро айтпай кайттым.

— Доктырын жазып ийди бе?

— Алдырбас, энези. Мынаг ары жас келзе, жылулар болзо, барарыс — деп, Чама төмөн көрүп айтты. Ол үйининг чек онкойып калган көзине, шыралап калган арык чырайына удур көрүп болбоды. «Рак — жазып болбос оору. Ол жаанап, кижининг ичи-буурын керип салган — деп, доктор Чамага айткан. — Эрте, оору жаңы-жаңы ла башталып турарда, экелген болзогор, жазып салар эдис. Эмди болуш жетирер аргабыс жок».

Үйи неден улам оорыганын Чама жакшы билетен. Бир катап байрам тушта Чама аайы-бажы жок аракыдайла, үйин соккон. Сопок өдүгиле ичине тепкен. Онон ло ала Жагар сырыгылап оорып жүрер болгон. Эмди ол оору рак болуп калды. Чама бойының бурузын билип жат. Же канайдар да арга жок. Онынг учун ол колын жагып ийген. Бойының уйадының алдына бойын актаарга кичеенип турды. Же үйининг оорузы там ла жаанаган сайын, онынг актанар, бойын токунадар аргазы жоголып браатты. Онынг учун ол калганчы өйлөрдө бойының килемкейин көргүзип турды. Же Жагар ол жаар соок көрүп турат. Ол Чаманың жарамзып, жалакайзып турганына ачынып, ого мынайда кезем айдар болды:

— Сенинг менде керегинг жок. Килегедий тушта килеер керек болгон. Эмди меге кандый да килемжи керек жок. Жагыс ла амыр жадып өлөргө турум...

— Же токто, болор...

— Айдарда, меге тийбе!

Эжик калырт эдил, кем де кирип келди. Чама эжиктеги кыпка чыгып барза, бу Којочы эмтир. Ол өдүгининг,

тонынын карын кактап турды. Онон кичине, чаңкыр көстөриле Чаманы шибеелей көрүп, айтты:

— Же, айылдап келдим, уул.

— Чечин, отур.

— Бүдүжин не коомой? Айса болзо, айлыма келди деп, ачынып турган болорунг ба?

— Талжындаба.

— Хе, андый ба, нөкөр?

Којочы тонын, бөрүгүн чечип, суйук сары чачын кайра тарап, диванга кедейе отура берди. Ол мындый салкында, шуурганда тегин келген эмес, кандый да жаан керектү келгенин Чама билип ийди. Олор иш-тош керегинде, айдын-күннинг айалгазы керегинде анча-мынча жуучындажып отурдылар. Чама печкеге от салып, казан асты. Онон эрмек айтпай, Којочы келген керегин айдар ба айса жок по деп, сакый берди. Којочы база тегине ле келген кижиге болуп, араланып отурды. Ол төрдөгү кып жаар бажын кекип сурады:

— Жагардын оорузы кандый?

— Бир ле кирезинде.

— Мен сүрекей жаан сыймучы кижиге билерим. Ол канча улусты жаспады деп айдар? Жаңгыс ла ого једерге ыраак. Ол городтын бойында јадып јат. Тын билер. Кезик улус оны тармачы да дежет — деп, Којочы јымжак айдынды. — Барза да, жаңгыс ла јажытту барар керек.

— Мен олордын кажызына да бүтпей јадым — деп, Чама кыжыранданды. — Бичикчи эмес те болзом, неменин аайын билип јадым. Камын да, тармачын да, сыймучын да — ончозы түп-түней. Олор тенектерди төгүн деп, амтажып калган. Эмдиги өйдө кижиге олордын сөстөрине бүдер бе? Сен бойын да бүтпей јадыг, Којочы. Онон башка кандый бир сыймучыга толгош белинди түзеде туттуруп алар эдинг. Чын ба?

— О-о, сен күлүк кижиге турбайын! Атеистический пропаганда коомой. Сени пропагандист эдип койзо, кайдар. Акыр, бу шүүлтени мен Карчагага јетирер болбойым! — деп, Којочы өчөди. — Јебеченовты акту бойы ченеп көргөн, онон эш неме болбогон деп айдайын ба?

— А не? Чама улустын учы ба?

— Кх-е, учы эмес ле.

— А сен, Којочы, меге тын тийиште, уул! — деп, Чама жаан јудругын столдын үстүнө салып, ненин де учун оны

ончо јанынан ајыктап, айтты. — Чама тутса, тудуп та ийер, айтса, айдып та ийер.

— Јара тартса, јара тартып та ийер, ха!

— А не?

— Не де эмес — деп, Којочы унчукты. — Бу сен, Чама, база керик ле кижы. Соокко тонуп, шыралап јүрген нөкөринге бирүни тургузып берзен кайдар? Онон сен түребес болбойын? А?

— Э, Којочы, мен сендий керик болзом, туку качан байып калар эдим — деп, Чама күлүмзиренди. — Је эн артык нөкөриме јарым шилди карамдабай турум. Са-нааркаба, уул! Чама куру отурбай јат. Јаңыс ла Күжүл көмзөлү болор бо?!.

Экинчи кыпта Јаңар тың онтоп ийди. Чама үнин жабызадып, ичкери энчейип, айтты:

— Коомойтып јат...

— Неме болбос по?

— Рак — јазылбас оору — деп, Чама унчукты.

— Э, коомой. Јаңардый кижини таппазын, уул, — деп, Којочы араай айтты. Онон Чаманы кичинек чанкыр көзиле өрүмдей көрүп, сурады: — Айса бойдон јүрер күүнинг бар ба?

Чаманың чырайы јердий карара берди. Мыны көрүп ийеле, Којочы ажа жоно бергенин јаңы ла билип, тилдин тиштенип ийди. Је Чама ого нени де айтпады. Ол өрө туруп, изидип койгон көчөзин уруп, шкафтаң аракы чыгарып, Којочынын алдына тургузып берди. Којочы шилдин түбине тажып ийерде, онын бөги ыраак чарчай берди. Ол чала эби јок айдып ийген эрмегин түзедерге, оны мыны айдып, көөрөп отурды.

— *Бир керек бар, нөкөр,* — деп, Којочы унчукты. — Оны эптеп ийзекис кайдар? Јаңыс ла сүрекей ајарынып эдер керек.

— Билерим. Неменин јартын айт — деп, Чама үнденди.

Којочы ичкери энчейип, Чаманың кулагына шымыранды:

— Алмарда артыкту немелер бар. Оны өткүрип ийер керек. Мында сенин болужың јокко мен нени де эдип болбозым, уул.

Чама ла Којочынын шымыраныжып турганын Јаңар гуп јатты. Је олордын айткан сөстөрүн аайлап болбо-

ды. Олордын кандый да кара керек эдерге турганы ого јарт болды. Олор качан да тегиндү шымыранышпай јат. «Айса менин өлөтөн күнимди чотогылап туру эмеш пе? — деп, Јаңгар бойында сананды. — Капшай өлзин дежип турган болбой». Ол төжөктөн араай туруп, эжик јаар басты. Чама оны көрүп ийеле, тын јөткүрип ийди. Којочы куучынын токтодып, јакшы сурады:

— Ооругар кандый, эјебис?

Јаңгар ого каруу бербеди. Јаңыс ла тонуп калган неме ошкош кыймык јок көстөриле оны өртөй көрүп турды. Онон Чама јаар бурылып, унчукты:

— Нени шымыранып турун?

— Сенин керегин јок — деп, Чама јелбер кабагын жемире көрүп айтты. — Сенин бир де керегин јок. Бис бойыстын керектеристи шүүжип јадыбыс.

— Менин керегим бар. Мен эм тура тирү — деп, Јаңгар түктен эткен јаан арчуулын јабынып, айтты. — Слер эжүге не јетпей јат?

— Бу кандый сурак?

— Сен, Чама, бу кылыгыңды ташта — деп, Јаңгар јайналганду үнденди. — Мен керегинде сананбаайың, бойың керегинде сананбаайың, је сок јаңгыс уулың керегинде санан. Оны ујатка салба. Калганчы катап сурап турум...

— Бу кадыт јүүле берген болбой! — деп, Чама кизирт этти. — Нени айдып турун?!

— Кизиребе! Сенин кичинек те коркыбай јадым. Өлтүрер болзон, өлтүр — деп, Јаңгар кородоп айтты. — Тегин де... — Ол колын јагып ийеле, экинчи кып јаар кире берди. Којочы ла Чама удур-дедире көрүжип ала-ла, унчугушпай отурдылар. Онон Чама шкаптаң экинчи шилди ала койоло, онын түбине тач этире тажып, ыраак чарчай берген бөктинг кийининен ары түкүрип ийеле, аракыны стакандардын кырына тег этире уруп ийди. Ненин де учун колы тыркырап турды. Којочы база чочып калган отурды. «Бу јүүлгек үй кижн барала, јаандарга айдып ийзе, не болор? — деп, ол јүреги шимиреп сананды. — Јок. Аргалу ла болзо, Чамадан ыраак турар керек». Чама онын санаазын билип ийген ошкош. Ол стаканды өрө көдүрип, Којочыны токунадып айтты:

— Сен, Којочы, онын сөстөрине ајару этпе. Оору кижн кыјыраң, ачынчак болбой база. Је, ууртап ийели.

— А, мени тенек деп бодоп турун ба, Чама Каланович? Мен билип жадым. Жагардын айдары жолду. Бистен бир кезек немелер чек ле көстөрүн албай жат. Жиген курсагыстын баазын да чотогылап турган болор. Тенек Күрендейди ле Учардын кызын госконтрольго тургускылап койгон. Жолдош, Карчага керегинде айтпай да жадым. Олор сени, Чама, карыннан тудуп аларга кичеенип жадылар — деп, Којочы куучындап отурды. — Жизе де бөрү, жибезе де бөрү. Не ле болзо, биске серенип жадылар. Онын учун сүрекей чеберленип жүрели, нөкөр. Кирилтен ас, а кийиминг жакшы, туран жаан, бойынг аргалу да деп айдар немелер чыгар. Же билбес жанынан биске жаан болушты Токпоев жетирип туру. Ол сени, Чама, сүрекей тооп жат. Айдарда, ого жакшы көрүнерге кичеенип жүр. Айткан сөзине удурат тын аркыраба.

— Уретпе. Бойым билерим!—деп, Чама жаман үнденди.—Ончолоры ла үредерге турар, ончолоры ла билееркеп турар. Ончолоры ла бийлер, ийт соккон агаш жамылуга тийер дегени чып ла чын.

— А сен не кородоп турун?—деп, Којочы сурады.—Жамылу этпеди деп ачынып турун ба? Э-э, нөкөр, жүрер тушта жүрген де, иштеер тушта иштеген де. Эмди өскө улус иштезин, өскө улус жүрзин. А менинг айтканымды жаратпай турган болзон, онызы бойында.

Чама төмөн көрүп алала, унчукпай отурды. Којочы куучынын база токтодоп койды. Ол эдер немезин таппай, ары-бери аыктанып, Чаманын айылынын ичинде немелердин баазын санаазында чотоп отурды. «Э, сүрекей ле эмес турбай...—деп, ол сананды.—Менинг айылы-журтыма көрө, уйан эмтир. Сугуп салган болбой кайтсын... Канча мунг не? Тенек. Карамдап жат. Незин карамдаар? Түней ле ол жерге ончобыс атана берерис. Бойысла кожо нени де апарып болбозыс».

— Андый, андый, карындаш, — деп, Чама жаан бажын көдүрип, тумантый берген калагы көзиле Којочынын бажын ажыра көрүп, айтты.

— Немези андый? — деп, Којочы сурады.

— Жүрүм. Жүрүм кайда, уул?

— Жүүлбе..

— Жүрүм жок. Жүрүм — ол көлөткө — деп, Чама унчукты. Ол тадыра эзире берген эмтир. — Эх, бис неге амадап жүргенис? Неге једингенис? Андый ба, уул?

— Ха, философ — деп, Қојочы кедес эдип унчукты. Ол мендей-шингдей кийине берди. Чама десе, јаан бажы салактап калган, кыймык јок отурды. Байла, калас өдүп калган јүрүмин эске алынып отурган болгодый.

ӨЧ

Тал-табышту, кожон-комутту байрамның кийининде деремне тымып, амырап јатты. Салкын токтоп, кебистий ак кар јаап салды. Контораның үстүнде кызыл мааны эрген тураның жыбарына элбиреп турды. Школдың јанында балдар жүгүрүжип, кыйгырыжып, переменде карла адыжып, ойноп отурдылар. Деремнениң учында сок жаңыс эзирик кижі кожондойт. Бу та кем болотон? База ла Күрендей өбөгөн көкүп туру эмеш пе?

Қарчага конторада, бойының кабинетинде, жаңыскан отурды. Оның бажы сүрекей оорып турды. Кече уулдарла тап этире жырап ийген. «Эзирикте кижі кемзинерин ундып салатан эмей — деп, столдың кайырчагынаң кандый да чаазындарды чыгарып, оморды ајыктап, ол бойында сананды. — Кандый да сагышту кижі сагыжын жылытып ийер. Тенектер десе сагыжын чек таппай калар...» Байрам канайда өткөнин Қарчага бажынаң ала учына јетире сананат. Озо баштап доклад, оның кийининде концерт-ойын болгон. Клубка эзирик келген улусты дружинниктер кийдирбеген. Оноң улам согуш башталып, уулдар чат-мат јудруктажып ийген. Је Чаманың болужыла Токпоев оморды тоскурып салган. Чаманың колы кату, гудужы тыг. Оның учун эзирик те улус оноң кыйып жүретен. Оның кандалып калган сок жаңыс јаан, алырак көзинен, буканың мойыны ошкош, жоон кызыл мойынынаң, эки пудтын чойы ошкош, јаан арсак јудругынаң согушчандар јалтана беретен.

— Кеде! Кеде! Учкандар! — деп, Чама ичкери алтап, кизирт эткен. Јака бойдон кабыжып ийген эки күлүкти эки башка айра тартып, ийде салып, айткан: — Јаңгар, уулдар! Оноң башка коомой болор!

Орой энирде байрамның жыргалы көндүге берген. Деремнениң үстүнде кожон-комут јиилеп турган. Је жаңжыкканы аайынча аракыдан ичеле, айылдар сайын калчып базып жүретен улус база бар. Омор керекти үреп турган. «Бой-бойоорды кычырыжып, нак, јакшы байрам-

дагар, шалбыбагар, чалчышпагар»—деп, Карчага олорго байрамнанг озо канча-канча катап айткан. Же онын сөстөрүн тыгдап уккан улус ас болгодый..

Эмди мыны ончозын эске алынып, Карчага кородоп сананды: «Бистинг улус жазап байрамдаарын да билбес. Жазап жыргаарын да билбес. Не жетпей турган? Не шалбып базар? Амыр байрамдап отурган улусты не база-лаар? Озогы кылык-жагнынг арткан-калганы. Интеллектуальный өзүм деп неме чек жок. Бу жанынанг аңылу иш өткүрбеенче неме болбойтон эмтир». Ол столдын үстүндө жаткан чаазындарды ары-бери аңдандырып көрөлө, ойто ло столдын кайыргагына салып, сомоктоп койды. Бүгүн иш эдип болбозын ол јарт билип турды. Онын учун бор-ботко немелер керегинде сананып отурала, ол конторадаг чыгып, деремнени өрө табылу базып ийди. Соок эзинге јүзин, изип турган мандайын удуратудуп, кейди ачаптанып тынып браатты. Кем де онын адын адап, кийин јанында кыйгырды:

— Карчага Иваныч! Карчага Иваныч!

Кайра көрзө, Јелеји эки эдеги јайылып, тынастап јүгүрип клеетти.

— Төмөн Чоктыш эште Чама ла Јолдош согужып јат. Октый база анда. Кудай, кудай, калак! Көрмөстөр өлүжип калгай. Капшай!

Бу солун табыш онын өкпөзине бадышпай турган чылап, Јелеји солуктап, төжин эки колыла јаба тудуп турды. Карчага нени де айтпай, өзөкти төмөн јүгүрип ийди. «Эзирик шилемирлер керек эдип салгай! — деп, ол чочып сананды. — Ол Октый деп уул сананбас, тудунбас кайтты не?!» Јелеји онын кийининенг јүгүрип, тыныш алынып болбой, не болгонын куучындап турды...

Керек шак мындый учуралдан башталган. Эртең тура уулдар биригип ийеле, баш јазар дежиш шүүшкен. Јолдош ло Октый магазинге кирип барарда, мында Чоктыш турган. Чоктыш јарым шилди карманына сугуп, сүмелү күлүмзиренип ийген.

— Бир мындыйдан алып ийеле, бистинг айылга баралы, уулдар. Уйымди эт каарып, курсак жазап сал дегем. Тап этире жыргап ийели. Сен, Октый, азыйда нөкөр лө кижиге болгон эдинг, эмди ле эрмек айтпас, айылга

кирбес боло бертиринг. Жагыс класста кожо үренген жогыс па? Айса, эмди атту-чуулу койчы болуп алала, чынааркап турун ба?

— Же, жыдыба, уул. Сенин айылыга кижини кирип те болбос. Эжигине торбоктой ийт буулап алган — деп, Октой айткан. Онон Жолдош жаар бурылып, сураган:— Мынын айылына кирип ийели бе, уул? Бистин Чоктыш Кара-Кемнин байларынын бирүзи эмей. Бисти каан ийитен курсакла күндүлеер болор бо?

— Каан ийитен курсак жок до. Же каарган да, кайнаткан да неме бар ла — деп, Чоктыш мактанган.— Мен, Октой, акчаны сен чилеп иштейтен болзом, тура эмес, өргөө тудуп алар эдим.

— Ас иштеп турала, айдары жок канайып «байыдын»? — деп, Октой эки шил аракыны алала, эки карманына сугуп, айткан. Жолдош Чоктыш айылына барарынан мойножып ийерге сананган, же Октой ого соок көргөн:

— Сен оптонбо, уул.

Чоктыш чындап ла ончо немени белетедип койгон эмтир. Чоктыштын үйи Нина столго жүзүн-базын курсакты чүрчө ле салып ийген. Чоктыш бойы уулдарга чечинерге болужып, үзүти жок калырап турган:

— Жаман айтпагар, уулдар. Ас та болзо, ажымнан амзап жигер. Айылчы улус болуп, төргө отураар. Слердий уулдарла жыргаза, жыргап та ийбей. Чын ба? Бирүзи совхозтын энг озочыл койчызы, экинчизи тегин кижини эмес — бригадир.

— Же, калыраба, уул, — деп, Октой каткырган. — Озо баштап бир эместен ууртап ийели, онын кийининде лекция да кычырган, кем жок. Чын ба, Жолдош? Онон башка бу неге жараар кылык?

— Ха-ха, отурыгар, отурыгар, уулдар.

Эки-үч чөбчөйдөн тарый-тарый ууртап ийерде, уулдардын эди-каны кызып чыккан.

— Октой, сен Лебеченовтын кабыргазына белгени канайып салган, уул?! — деп, Чоктыш каткырып турган. — Куучындап берзен, угайын.

— Карган кижинин сөөгү бортук болотон туру не, уулдар? — деп, Октой айткан. — Көрмөстин кабыргазы бүктеле берерин кайдаг билейин! Каланы кижинин тудужы база кату болгон ине. Кабырга бүктелбей, сына

берген болзо, карануй жерде бир эки жыл клоптор азыраар эдим.

— Бистин коллективный письмо эмес болзо, Карчага эмес болзо, та чыгып болор, та жок — деп, Жолдош айткан.

— Эмди ончо ло улуска төлүлү болуп калдым ба, уулдар? Оны эмди мен канайып төлөөрим?

— Жүүлбей жүр, божогоны ла ол — деп, Чоктыш чырайын соодып унчуккан. — Сени кем де жаман көрбөс.

Бу ла өйдө эжик күзүрт-мазырт кайра ачылып, Чама айпайтып кирип келген. Оныла кожо турага соок кирип, полдын үстүне кажайа жайыла берген. Каланы Чаманын канду көзинен коркып, Нина уулчагын кучакташып ийеле, экинчи кып жаар кире конгон.

— Бу сенин үйиң мененг не качып туру, уул?! — деп, Чама сураган. Онон Октый ла Жолдошты көрүп ийеле, оозын тыртытып, күлүмзиренген. — А, жаңы најылар таап алган ба, Чоктыш? Э-э, сен база сүмелү ле кижини болуптырын. Сен бичикчи болзон, ыраак, ыраак барар эдинг, Чоктыш.

Чоктыш столдон мендегендү өрө туруп, Чамага чечинерге болужып, айдып турган:

— Өрө отурыгар, өрө отурыгар, таайыс. Бисле кожо жыргап ийигер.

— Якшы ба, Октый? Ха, түрмеден качан чыгып келдин? — деп, Чама столго отурып, сураган. Онон Жолдош жаар кылчайып көрөлө, айткан: — Калак, бүгүн кижини жаандардын көзинче жаман неме айдып ийгей! База ла Чама андый-мындый дежер.

Жолдош ого удур нени де айтпаган. Чама кереш баштаарга, оны базынарга турганын ол билип отурган. Же столдон өрө туруп, амырынча барар дезе, уятту болгон. «Чоктыш ла Октый койон жүректү неме деп айды жар болор. Челдезе, челдезин, унчукап ла отурар туру» — деп, ол бойында сананган. Чама бир эмеш Октыйла куучындажып отурала, эки-үч чөөчөйдү ээчий-деечий ичип ийеле, ойто ло Жолдош жар көрүп, айткан:

— Жолдош, мен улайына ла сеге килеп жүредим. Сеге ак-жарыкта жүрерге күч, чын ба?

— Ненин учун?

— Сенин Эркейинди Карчага блаап алган дежет не? Андый жараш кысты ычкынарга база күч ле болбой, а?

— Меге ле күч эмес — деп, Жолдош чырайы кугарып, төмөн көргөн.

— Э-э, карындаш. Сен нени де билбес эмтиринг. Мен сеге килеп жүрөтөм, көөркий. Айдарда, темей килеген турбайым. Же, же... Мен билерим, а сен билбезинг. Сен нени де билбезинг.

— Чама, бу эрмекти токтодып койгор, өбөгөн, — деп, Октый коркып, айткан.

— Эмдиги кыстар биле-ер. Олорго образованиелү, культурный уулдар керек... Онын да учун Учардын кызы Карчагага жапшынып турбай.

Бу ла өйдө Желеји кирип келген. *Же ого кем де ажару* этпеген.

— Көк төгүн! Копчы, уйалбас копчы! — деп, Жолдош тура жүгүрүп, бастыра бойы тыркырап айткан.—Слер... слер кижги эмезеер!

Чама база туруп чыккан.

— Ай, ай! Отурыгар, отурыгар, көрмөстөр!—деп, Чоктыш ла Октый олорды жүк арайдаг отургузып ийгендер.

— Бу не?! Аракы ла ичкен жерге согужып турза, не болотон, уулдар? — деп, Чоктыш айткан. — Сананзаар, сананза-ар, уулдар.

— Менинг бир тыг чертижиме чыдашпас немеле согужып алып кайдайын — деп, Чама жаман үнденген. Ол стаканда толтыра аракыны жык берип ийген. Онон эжиктин жанында турган Жележини көрүп ийеле, сол көзиле имдеп, айткан: — Э, уулдар, бу Жележини столго не кычырбай тураар?

— А-а, Желеји, ичкери өдүп отур.

— Жок, жок. Нина кайда?

— Төрдөги кыпта.

Желеји төрдөги кып жаар кире конуп, эжикти кептей жаппай, когус артырып койгон. Солун неме угарын сезип ийген болгодый. Жолдош жанарга столдон өрө турган. Же Чама стол ажыра энчейип, онын жардына жаан, уур колын салып, айткан:

— Бир айдатан сөзим бар, уул.

Жолдош кородожын бадырып болбой, Чаманы үстүнен төмөн өртөй көрүп турган:

— Слерге не керек?

— Меге не де керек жок.

— Айдарда, меге тийбегер.

— Эмди Эркей ле Қарчага кайда не?! Барып бедрейдиг бе?

Je бу ла өйдө Жолдош ичкери энчейип, Чаманын кулагынын төзине жырс берип ийген. Жудрук тийерин сақыбаган Чама отургуштаң антарыла берген. Октый ла Чоктыш тура жүгүрген. Чама, бажына аттырган айу чылап, огурып ийеле, туруп чыккан. Октый Жолдошты туткан. Чоктыш десе Чаманын онг колына кадала берген.

— Эркей ичинде балалу жүрү, ол Қарчаганын балазы! — деп, Чама кыйгырган.

Жолдош ичкери чурап, Чаманын эгинин алдына жырс берип ийген. Чама онг колын силкип ийерде, Чоктыш тоолоно берген. Ол калып барала, Жолдоштын төжине жудруктаарда, Жолдош курсакту столдың үстүне чалкойто күч барып түшкен. Чама ичкери тап эделе, Октыйдын жудругына учурап, чалкойто барып түшкен. Оног тура жүгүрип, сүзеген бука чылап, бажын бөкөйтп, Октыйды жыга табарган. Жолдоштын өмүринен ала койып, оны полго мергедеп ийген.

— Эмди меге кеминг тийер, а? — деп, Чама кыйгырып турган. — Чаманын колы кандый эмтир, күчүктөр?!

Бу ла өйдө Октый, Жолдош бир уула тура жүгүрип, Чамага чурагылап келген. Чоктыш орынның алды жаар жылгаштап кирген. Je Чаманын темир ошкош жудругынан Жолдош ыраак чарчай берген. Октый десе Чаманын онг колынан ала койып, оны толгой тударга сананган. Чыдалы жетпеген. Чама онын өмүринен эки колыла кабыра тудуп, бойына жууктада тартып келген.

— Сен база суранып туруң ба, уул?! Эх!

Je капшуун Октый оны база өмүрлей кезе тудуп алган.

Бу ла өйдө Қарчага кире жүгүрип келген.

— Чама! Октый! — деп, ол эжиктен кыйгырды. — Токтогор, токтогор, уулдар!

Олор бу кыйгыга кичинек те аяру этпеди. Экү тынастап, силкижип турдылар. Жолдош полдо онтоп жатты. Чама Октыйды ары-бери силкип турала, мергедеп ийди. Октыйдын колында Чаманын пиджагынын өмүри артып калды. Қарчага Октый ла Чаманын ортозына тура түжүп, кыйгырып турды:

— Чама! Октый! Токтогор!

Je Чама торт ло жүөле берген ошкош. Ол бажын бөкөйтүп ийеле, Карчагага чурап келди:

— А-а, күчүктер! Ух-х!

Карчага полго күч барып түшти. Төринде кыпта Чоктыштын үйи ле балазы ыйлажат.

— Нина! Нина! Сен бери чыкпа, эжигинди күрчектеп ал! — деп, Чоктыш орыннын алдынан кыйгырып жатты. — Мында улус өлүжип жат! Мең тирүү артарым, та жок!

Чама кыптын тал ортозында эки колын мыкынданып алган, солуктап турды:

— А-а, арадап согорго бо?! Je! Меге кеминг удур келер?! Эмди мынайда ла жаткыла, мен милийзе алдырып, ончонды эрестовать этирерим. Партийный организациянын качызы баштаган деп айдарым. Карчага! Сен бу тенекектерди мени соксын деп не көкүткен, уул? Орө турарынан коркып жадыг ба?

Карчага өңдөйип, туруп келди. Кылчайып көрзө, Октый Чаманы согор немени таппай, эбиреде сыймааданып жатты. «Не болзо, ол болзын. Озо баштап Чаманы туура жайладар керек. Арткандары менин сөзимнен чыкпас» — деп, Карчага Чамага жууктап, сананды. Чама онын жууктап келерин сакубай, бажын бөкөйтүп, ичкери чурап ийди. Je Карчага туура секирип, эбире соголо, Чаманы ээгининг алдына жырс берип ийди. Чама полго күч барып түжеле, ойто ло тура жүгүрүп келди:

— Ах! Күчүктү сени!

Je экинчи жүдрук сакпагынын алдына тийерде, онтоп ийеле, турган жерине отура түшти. Карачга онын өрө турарын сакубай, жыга базып, эки колын кайра тудуп, күлип ийди. Мыны көрүп, Октый чүрче ле серий берди.

— О-о! — деп, бажын жайкап, ол өңдөйип келди.

— А кудай, баш болгон! — деп, Чоктыш орыннын алдынан энмектеп чыгып келди. — Октый ла мен олорды токтодорго сананганыс, je бойыс талдыра соктырып алдыбыс. Мен жагы ла билинип келдим.

— Мен сенин талганынды көргөм, нажы. Орыннын алды жаар, курт чылап, жылып брааткан эмес бедин? — деп, Октый өрө туруп, айтты. — Сендий немеле кожо кижжи жууга барза, не болор? Садып ийетен эмтирин!

— Жууга жүрүп, өлгөн өлүм ол кижининг өлүми, а

Чаманын јудругынан олзон, ийттинг олүми. Онын токтош ошкош јудругын көрүп тура, тегине ле не удурла-
жар? — деп, Чоктыш актанып, ары-бери ајыктанып тур-
ды. Јолдош көнкөрө јатты. Ол табыш јок ыйлап јаткан
ошкош. Јангыс ла јарындары селендежип турды.

— Октый, Јолдошты айылына јетиреер! — деп, Кар-
чага кезем айтты.

— Ол эзирик эмес.

— Јетир!

— Је, је! Кыйгырба! Эмди кыйгыратан өй эмес.

— Мен эзирик эмезим, јана берерим — деп айдала,
Јолдош өрө туруп, бир де кижии јаар көрбөй, чыга бер-
ди. Чама тижин кыјырт этире чайнанып, сынар көзин
ачып ийеле, өндөйип келди. Ол эрмек айдып болбой, ка-
зырланганына торт ло шыйкынап турды.

— Октый, јан, уул! — деп, Карчага айтты.

Октый нени де айтпай, бойынын тонын кийеле, Јол-
доштын тонын тудунала, чыга берди. Эжиктен чыгып
јадала, кайра көрүп, Чамага айтты:

— Чакпыга түштин бе? Бот, андый керек сеге!

Чама өрө туруп, жоон мойынынын тамырлары кыр-
лайып, күлүни үзерге ченешти. Је неме болбоды.

— Чеч! Чеч! Капшай! — деп, ол кыйгырып ийди. —
Мен сеге бандит эмезим! Чеч!

— Согушпазын ба?! — деп, Карчага токуналу сура-
ды. Онон базып барала, Чаманын күлүзин чечип ийди. —
Јаш балдарла не берижер?

— Јаш балдар!

— Слерге көрө, Чама, озор јаш.

— Је, је! Көргөйис, Карчага, — деп, Чама кекенип
турды. — Мен комуудаарым, уул. Кызыл белединди стол-
дын үстүне салар болорунг ба? Сеге кижии согор пра-
воны кем берген? Айт? Кем берген? Коммунист кижии
сендий болор бо?

— А сеге кижии согор правоны кем берген, а? — деп,
Карчага јаман күлүмзиренип айтты. — Бу јуунын јыл-
дары эмес, Чама. Сен эмди улусты токтоптоп то, соок
алмарга сугуп та болбозунг. Анайда ок бойыннын фи-
зический күчинге кемди де коркыдып болбозунг. Јарт па?

— Мен тегин кижии. Мен сознательный эмезим. Онын
учун согужып јадым. А сен, коммунист кижии, ненин
учун согужып јадын?! Сенин ујадын кайда?

— Э, озо баштап кем табару этти, Чама?

— А, менин јолыма турбай јүр.

— Турарым. Јаман керек эдерге јай бербезим. Бу төртөн үч жыл эмес. Арчынды да базып салганын болор!

— Доказательствон јок — деп, Чама алааттып, јобожып унчукты.

— Сенин ырызын. Онон башка туку качан чирип јадар эдинг — деп, Қарчага тижги өткүре айтты. — Сени, Чама, мен өткүре көрүп јадым. Сенин амадуунгы мен билип јадым.

— А сен, айса болзо, кам болорын ба?

Қарчага ла Чаманын керишкилеп турганын Чоктыш, Нина, Јелеји тындап турдылар. Мыны көрүп ийеле, Қарчага колын јангып, унчукты:

— Је болор, Чама. Менен артык билер болбойын. Онын учун сеге каруу бербейин. Бөкөнө салдырып, улуска тийбей јүр.

— Мынын киленкейин. Акыр ла болзын, кулугур!

Қарчага ары болуп чыгарга јадарда, Чоктыштын үйи айтты:

— Қарчага Иваныч, отурып казан ичеер. Слер јүре берзеер, бу эки неме база тытпактажа бербезин. Көрмөстөр арақы да ичерин билбес. Соғужа, чабыжа берер.

— Быйан болзын, Нина! Олор экү эптү улус эмей. Олор соғушпас — деп, Қарчага күлүмзиренип, унчукты. Эжикти јардыла ийде салып, чыга берди. Онын кийининен Јелеји мендеп чыга конды. Турадан јаан, јаан табыш угулат. Чама Қарчаганы талап турган ошкош. Қарчага будынын алдында кардын кыјыраганын тындап, сыстап оорып турган ээгин сыймап, санааркап калган базып браатты. «Бүгүн ончозын ишке ийер керек болгон — деп, ол бойында сананды. — База ла арақыдаш, соғуш болотон эмтир... Акыр, эн ле озо Октыйды капшай јандырап керек. Онон башка кандый бир керекке де илине берерден маат јок. Ого үзеери, Чама Чоктышты сөстөп алала, шок то эдерден айабас». Ол базыдын түргендедип ийди. Је Јелеји артпай, оны ээчий келип јатты. Қарчага кенетейин тұра түжүп, бура сокты:

— Не болды, Јелеји?!

— Мен коркушту неме уккам, Қарчага Иваныч, оны слерге айдарга турум — деп, Јелеји база ла ненин де учун солуктап, айтты. Онын шулмус көстөри айдары јок

суркуражып, күйүп турды. Ол ары-бери буландап көрди.

— Же, айт.

— Жок. Айдарга чала уйатту неме. Жаан секрет. Улус угуп ийерден айабас. Уй улустың кулактары узу-ун. Корондузы коркуш.

— Тилдери онон узун — деп, Карчага контора жаар басып, айтты.—Олордын ортозында сенийи эн узуну дежет.

— Тф-у-у! — деп, Желеји түкүрди. — Мен жажыма коп деп неме айдып билбейтем. Бу ижи жок кадыттардын ла эрмеги болбой кайтсын?

Конторага кирип барала, Желеји озо баштап ончо толуктарды аыктап көрди. Керек дезе печкенин кийинин де карап көрди. «Бу мынын оптонып турганын! — деп, Карчага кыжырантып сананды. — База кандый коп айдарга туру болбогой? Эмиги жок телефон».

Желеји мойнынын-ичкери сунуп, ары-бери аыктанып, Карчага келерден озо Чоктыш айылында не болгонун куучундай берди:

— Чама слерди Эркейге колбоп турган. Отурала, Жолдошты андыган. Көөркийинди блаадып ийдин бе деген. Эмдиги кыстар үредүзи жаан улусты сүүп жат деген. Мынан улам согуш башталган. Чоктыштыг айылынан чыга конгономды билбейдим. О кудай, Эркейди көчөлү дийт! Слерден тапкан деп айдат.

Карчага Жележинин куучынын угуп, чек ле алаатып калган отурды. Керек чындап та эби жок эмтир. Эмди жүзүн-базын коп жайылар, жаман эрмектер болор. Эки ииттин ырызы бузулып калардан айабас. Чаманын божодып ийген коронын канайып жоголтор? Ого удур кандый жакшы, ийделу эм табар? Эркейдин ле Жолдоштын ырызын канайып корып алар? Чама сүмелү. Чама чагатаң жерди билер... Карчага кайдаар да толук аяр көрүп алала, унчукпай отурарда, Желеји энчигип болбой, экинчи катап айтты:

— О кудай, эмди не болор?

— А, не де болбос — деп, Карчага колын жангыды.— Кандый ла неменин төгүни-чыны жартала берер. Сен не санааркап турун?

— Эркейге килеп турбай.

— Эзирик кижги база нени айтпас? Чын ба, Желеји?

Онын учун бу куучынды жайбазан, торт. Эртен мен Чаманы кезедип саларым. Төгүн неме айтпай жүрзин.

Жележи чыга берерде, Карчага ээн конторада жагыскан артып калды. Тымык. Жагыс ла стенедө жаан частыг күлер маятниги бир аай чат-чат эдип, өдүп турган ойди тоолоп турды. Жотконду салкыннын кийининде амырап тургандый кырлар, агаштар јаландар кебистий ак карды жабынып ийеле, амыр уйуктап јатты. Стенедө космонавттардын портреттери. Күндүлү доско. Анда, эн баштапкы јерде Чама Тогусовтын өбөкөзи туруп јат. Чама Тогусов... Озочыл ишмекчи. Күндүк нормазын мынча да процентке бүдүрип јат деп бичип койгон. «Озочыл ишмекчи — деп, Карчага сананды. — Нормазын бүдүрип јат. Је норманы бүдүргени учун ас төлөп турган болзо, ол ишти Чама качаннын-качан да этпес. Чама жагыс ла кирелтези арбын иш эдип јат. Чама јалы јакшы ишти блаажып эдер. Јалы ас иштиг јанына да баспас. Ого үзеери, ол бойын ончо улустаг ийделү, ончо улустаг санаалу деп бодоп јат. Јолдош оны ончо улусла тенг иштезин, јалы арбын да, јалы жабыс та ишти тенг этсин деп некеп турган. Бир канча катап јалы ас ишке ийген. Онон ло бери ол Јолдошты көрбөс боло берген. Араайынан өштөп жүретен. Је бүгүн санаазына јети ошкош...» Карчаганын ээги, јудругы оорып турды. «Чаманын јудругы база уур ла болуптыр — деп, ол бойында сананды.—Көрмөс боксёр эмезе күрешчи болгон болзо, талдыра согуп салар эди». Карчага өрө туруп, сыстап турган ээгин јаба тудуп, конторадаг чыкты. Телефоннын эмиктери эзинге араай күнүрежип турды. «Бистин деремненин эмиги јок «телефоны» эрчимдү иштеп турган болбой кайтсын — деп, ол кунукчылду сананды. — Эмди канайып та оны токтодып болбозың! Эмди жагыс ла «дийт, дийт» — дежип турган болор». Айбычы узун мойынын чөйип алала, оромды кечире чоркойтып браатты. Јайбанг эмеен өзөкти өрө јайбайтып браатты. Јинјилей айылына бараткан болгодый. Тенери текшилей айазып клеетти. Жагыс ла күнбадышта быјыраш боро булуттар тартылып калган турды. Туралардын трубаларынаг чаңкыр ыш тенери өрө чоргып, јайым тенеридө јоголып турды. Токпоевтин уулы адазынын адын минип алган, арал јаар мантадып браатты. Карчага ары-бери ајыктанып турала. Јолдоштын айылы јаар басты. «Октыйды

эмди ле турлунга јан деп айдар туру—деп, база катап сананды. — Је оны мекелеп, сѳстѳп ийер керек. Тын эр-мек айдып ийзең, кедерлей де берерден айабас. Кылык-јаны база аңылу кижѳи эмей. Оны коркыдып болбозын! Јаштан ала јүрген јенил эмес јүрүми оның кылык-јанына бойының салтарын салып койгон болгодый...»

Карчага кирип келерде, Јолдош орында јатты. Октый столдың јанында отурды. Јолдоштын энези үйде јок эмитир. Печкеде от јок. Тураның ичинде не-немелер анаармынаар чачылып калган јатты. Толукта буулап койгон јеерен бозу маарап турды. Энези байрамда кандый бир деремне јаар айылдай берген болгодый. Је андый да болзо, Карчага печкениң јанына отурып, сурады:

— Энең кайда, Јолдош?

Јолдош потолокты кезе ајыктап, ого қаруу бербеди. Оның өкпѳ-јүреги ачу-коронго, ујатка күйүп брааткан болгодый. Қарчага кенетийин ачына берди:

— Тур, уул! Сениң јаткан немен не? Эмди Чаманың кирлү кобына бүдүп, күнүркеп өлүп јадын ба! Эх, тенең! Кожо ло баскан, кожо ло иштеген кижѳи койдоныжып ийер бе, уул? Тур, тур!

— Мен слерди бурулабай јадым — деп, Јолдош өңдөйип келеле, өрѳ кѳрбѳй, унчукты.

— Сен, серемјин бар болзо, ичинде јыдытпа, уул.

— Онызы чын — деп, Октый унчукты. — Кандый ла немени кѳстин кѳскѳ айдар керек. Је бу куучын токтоп калзын!

— Акыр, бу не отуруш? Эй, Јолдош, тур! Айылдың ичин јуунат, уул! Сен, Октый, печкеге от сал! Мен бу кѳѳркий бозуны **эмизип салайын** — деп, Карчага өрѳ туруп, айтты.

— Бис Јолдошло экү бүгүн бир де алтам ырашпазыс — деп, Октый кедерлеп турды. — Чама бисти согорго келзе, бис оны ѳмѳ-јѳмѳлѳ тонкойтып саларыс. Слер, күндүлү парторг, бу согушка киришпегер.

— Чама сендий тенең эмес, ол бери келбес — деп, Карчага катқырды. — Је отурыгар, отурыгар. Қойон чылап, коркып отурыгар. — Карчага бозуны јединип турадан чыга берди. Јолдош араай үшкүрип, туруп келди.

— Бу сен, Јолдош, јүүлбе, уул. Карчага качан да анайда кылынбас — деп, Октый ичкери эңчейип, айтты. — Бу улустың кобы. Је болор, калпыйба, кѳрмѳс!

— Эмди бойым уйалып отурум — деп, Жолдош туура көрдү. — Коптын жайгылганы бу туру.

— Акыр, мен тура жунатам. — Октый өрө турды.

— Э, жалмап ла койзо болбой — деп, Жолдош төжөгүн жазап, анаар-мынаар чачылып калган немелерди жерлерине салып, тыг үшкүрүп турды. Ого айдары жок уур да, уятту да болды.

Октый өдүгүн уштып, штанынын сыранчагын өрө тартып, таска суудаг уруп ийеле, жарсылдада каткырып, полды јуна берди.

— Очередь јогынаг берилген наряд! Согуштан, кериштен, кедер кылыгымнан улам канча катап пол јунбадым деп айдайын! О-ох, керектер база болгон ло! Бу тура меге неме беди! Мен уйдын двору ошкош казарманы да јунуп јүргөм — деп, Октый буттарын талтайта тургузып, ары-бери јайканып, ичкери энчейип, полды суулу бөслө сыбыра тудуп јунуп турды...

Октый төрдө кыпты жарымдай јунуп ийерде, Карчага бозуны једингенче кйрип келди.

— Бот, бот, иштен, нөкөр! Теринге кожо аракын чыгар.—деп, Карчага бозунын белин сыймап, оны толукка буулап, айтты.

— Бойыма бойым наряд береле, эмди оны бүдүрүп жадым — деп, Октый каткырды. Бөкөйип ийерде, тижик көзи сыстап, оорып та турза, ол тижин тиштенип ийеле, полды јунуп турды...

Печкеде одын тызырап күйүп јатты. Туранын ичи жарык ла јылу боло берди. Октый полды јунуп божойло, буттарын кургада арчып, өдүгүн кийип, өрө туруп, тижик көзин јаба тудуп, айтты:

— Ох, уулдар, көзимниг сыстап, оорып турганы көркүш! Мыны неле эмдейтен немези болбогой? Жолдош, бир эмеш уруп ийзен.

— Көрзөн, күлүктинг сүмелүзин — деп, Карчага каткырды. — Канга шылтай ичеге дегени чилеп, көскө шылтай аракы ба?

Учү столды эбире отурып ийдилер. Карчага да, Октый да Жолдошты көкүдерге, јүзүн-базын анекдоттор куучындагылап, кейтигилеп турдылар. Је Жолдош мыны ончозын ондоп, араай күлүмзиренип отурды. Јаан, кара көстөри эмештен-эмештен жарый берди. Онын эмди бастыра санаазы Эркей керегинде болбой кайтсын...

— Бу жүрүмде не ле болуп жат, уулдар. Жаңыс ла жүрүмге удур жалтанбай көрөр керек. Бажын бөкөйтүп, кыңзыган улусты көрөр күүним жок. Жүрүм канча ла кирези уур болзо, анча ла кирези турумкай тартыжар керек. Билерим. Сен, Жолдош, серенип, күнүркеп жадыг. Же Эркей ле мениг чындап та бой-бойыска санаа-күүнис же-дишкен болзо, канайдар эдинг? Канайып та болбо-зыг...—деп, Карчага айтты.

— Андый... Жүрүмде не ле болуп жат. Мениг салымым кату да болгон болзо, мен жүрүмге ачынбай жадым. Алдырбас. Бир кезек тенек немелер мени кыйа да көрүп жат, уурчы неме деп бодоп жат. Же килограмм ашты мен айдары жок аштап жүреле, уурдагам. Онын учун судтабас та керек болгон. Же кату өйлөр болгон. Ол өйлөрдө Чамадый казыр улус башкарып туратан. Којочыдый куурмакчылар, эпчилдер жыргайтан. Акыр, Карчага, оны эмдиге жетире алгадый-жигедий немениг јанына не тургузып жадаар? Айса туттурбаган кижи уурчы эмес пе? — Октыйдын чырайы кызара берди.

— Токпоев анайда айдып жат — деп, Карчага чайды чыгарып, стакандарга уруп, айтты. — Анкетазы ару деп айдат. Божогоны ла ол. Оны слер билбес эмезеер, уулдар.

— Жолдош, сен каткырзан, уул. — Октый оны чаканагыла түртүп ийди. — Бис сени канайып ийдис.

— Эйе, же болор, Жолдош, — деп, Карчага изү чайга оозын јидиртип, күлүмзиренди. — Эш кереги жок неме-ден трагедия этпейли, уулдар. Чама сүүнип турган болор. Коронун божодып ийген јылан чылап, маказырап, сиркиреп турган болор. Онын учун өчөжөрдө эптү, сүүнчилү жүрели. Өчөжөрдө Эркейди божотпо. Ол тушта Чама ачужын бадырып болбой, ичи жарыла берер.

— Мен отпуск алала, бир айга жүре берерим, уулдар, — деп, Жолдош айтты. — Бу тал-табыш эмеш ундылып калзын. Же качып брааткан эмезим, эмеш амырап алар күүним. бар. Эркей серенгеним, күнүркегеним учун, байла, ачынып турган болор. Мен онын алдында бурулу инем.

Уулдар бир кезек өйгө унчугушпай отурдылар. Оноп Карчага араай айтты:

— Онызы бойында туру. Же мен болзом, мынайда этпес эдим...

Бир ле күнниң туркунына Чоктыштын айылында болгон учурал керегинде куучын деремнениң ичине жайыла берди. Ол, жөргөмөштин уйазы чылап, айылдаг айылга тартылып, журтты чек ле чарып салды. Жаңыс ла бу табышты Абыйга ла Эркейге айдар кижичыкпай турды. Эмеендердинг тилдери кычыжып та турза, олар Абыйга кирип келеле, оны-мыны сурагылап, кем-кем озолодо айдып ийген болор бо деп иженгилеп отурала, тидингилеп болбой, баргылап турдылар. Абый эмештен тымурып, эки күнге өрө турбай жатты. Эркей иштег жанып келеле, соок почкеге от салып, казан азып, араай кими ректенип кожондоп, ары-бери жүгүрип турды.

— Слер нени ичереер, Абый? — деп, ол соок жаагын карган энезинин маңдайына тийгизип, онын жылу жууркан жамынчызын кучуй тудуп, карганның боромтык көзине эрке көрүп, сурады.

— Меге чай ла болзо, болор, балам, — деп, Абый арык коркок сабарларыла кызынын калың кара чачын сыймап, айтты. — Бүгүн нени эттин?

— Кырага өтөк тартканыс. Ух, арыганым коркуш! Торт ло эки колым үзүлип браады ошкош.

— Эх, карган күрүмди! — деп, Абый бойын арбады. — Шилемир бу ла көрзө, оорый ла берген турар, кумбадып жада ла берген турар.. Балама бүгүн изүү курсак та жазап салбадым. Там ла уйдап жадым, Эркей. Колго түжер болорым деп коркыйдым. Сеге шыра болор. Шыра лабай ла атана беретен болзом, жакшы болор эди.

— Абый, бу слер нени айдадаар? Кижини коркытпагар...

— Мен карган кижичыкпай. Кийин күним узап калган, алын күним жууктап калган. Кижичыкпай мөңкүлик эмес, коногы жетсе, олүп калатан туру. Жаңыс ла сени жакшы кижичыкпай берип салган болзом, амыр жадып өлөр эдим. Кандый бир кал тенек немеге барып, шыра лаар болорын деп коркыйдым. Онын учун сананып жүр, балам. Жакшы кижичыкпай сөс айтса, мойношпо; кыс бүткени эрге баратан учурлу, эр бүткени кижичыкпай алатан учурлу. Кижини кудай жайаарда, эш-нөкөрлү жүрер эдип жайаган. Сеге бойдондор сөс айтпай туру эмеш пе?

— Жок, Абый...

— Э-э, мекелебе, экем. Кара-Кемнинг уулдары ончозы сокор эмес болбой? Сендий кыска олордыг көзи тийбес кайтты эмеш?

— Абый, мен лакпага барып келейин — деп айдала, Эркей чыга конды.

«Көрзөн, кыстыг сүмелүзин! Мениг сурагыма каруу бербей, кыйып турганын — деп, Абый бойында сананды. — Же эмдиги балдар бойының салымын бойы билер. Бистен, карып-чирип брааткан немелерден, жөп сурабас. Канайдар? Каргандардыг өйи өдүп калган туру. Же андый да болзо, бистинг жердинг улузы куда-кубуй жогынан баланы апарбас эмей».

Абый онтой-калактай орыннан түжүп, жымжак укту кой бычкак өдүгин кийип, тонын жабынып, печкениг кийининдеги колжунгуштан јунунып алала, узун соргуулду кангазына танкы азып, печкениг оозына отурып, кызыл чоктордон көзин албай, танкылай берди. Ол өткөн јүрүмин, јиит өйлөрүн анаг-мынаг эске алынып, буурыл чачту кичинек бажын араай јайкап, күлүмзиренип отурды. Ол до јиит тужунда омок то, јараш та болгон. Эжик калырт эдип, Јайбанг эмеен кирип келди. Ол түрген келип отура берди.

— Бу эмдиги јаш үйениг ыра-јорозы кубулган. Аракы ла ичсе, согушкан, керишкен турар. Торт ло кайкайдым — деди.

— Кемдер согужып ийди? — деп, Абый, кангазын Јайбанга берип, сурады.—Мен эки-үч күнниг туркунына үйден чыкпадым. Јаштыму тийген болгодый...

— А бу башкүн Чоктыш эште јаан согуш, јаман эрмек болгон дежет. Јелеји акту бойымның көзимле көрдим, акту бойымның кулагымла уктым деп чертенип туру. Согушты Чама баштап ийген болгодый. Карын, Карчага барып токтодыптыр. Онызы айла чыйрак уул ошкош. Чаманы сок јангыскан күлип турганда... А Чама кандый да санг башка неме айткан дежет. Мен слерге оны айдарынан да уйалып отурым.

— Нени айдып ийген?

— Мыны кижиги канайып тидинип айдар?.. Слер Эркейдинг ободолын ајарып көрдигер бе?

— Јок, а не болды?

— Ол, байла, коп болбой. Же бу Эркейди барлу деп, Чама јестези кыйгырып туру дежет...

— Неме дийт бу кадыт?

— База јада калган Учар Жебечи карындажын өлтүрүп койгон деп айткан дежет!

— Ой, бу кадыт нени айдат! — деп, Абый араай кыйгырып ийди.

— Мен айдып турган эмезим, Чама күйүгөр анайда кыйгырып турган дежет... — деп, Жайбан тескери жылып, унчукты. — Оның учун сурап отурбай.

— Төгүн айдышпа, төбөлөринди ойо чабарым, кадыттар! — дейле, Абый ичкери энчес этти.

Жайбан эжиктин жанына жетире тескерлеп, жылып барала, жиит кижидий тура жүгүрүп, эжиктен жайпас-жуйпас чыга конды. Жангыс ла элик бычкак өдүгинин кулжа танмалу таманы элес эдип калды. Абый тыму-чабын ундып, мендей-шиндей кийине берди. Агаш тайагын ала койды. Турадан чыгып жадарда, ого удурга Эркей жолукты:

— Абый, бу слер кайдаар браадаар?!

— Бир керегим бар, балам, — деп, Абый араай унчукты. — Эмди ле једип келерим. Удабазым. — Ол түрген-түрген алтап, деремнени төмөн јакпайтып база берди. Эркей оның кийининен ары көрүп, алан кайкап туруп калды. Бу калганчы эки күнниг туркунына кандый да сан башка, јарты јок неме болуп јат. Улус нени де шымыраныжып турар, Эркей јаар кандый да сан башка, аңылу ла ширтегендү көргүлөп турар боло берди. Неден де улам төжөктө јаткан оору Абый өрө туруп, өзөкти төмөн јакпайта берди. Јолдош то, Қарчага да көрүнбей јат. Эмил база нени де айтпайт. Бу канайып турган улус? Эркей сенекте турды. Онон колын јаңып ийеле, туразына кире берди. Тонын чечип, иштеп алган јал акказын тоолойло, толукта чемоданга салып сананды: «Абый ла меге једер...» Онон қазан-айагын башкарып, араай жожондоп, ары-бери базып турды. Ол күскүниг жанына келеле, нинине түжүп турар калың қара чачын тарап, күскүден ого удурга сүмелү көрүп турган тегерик қара көстү, кичинек қырлақ тумчукту қысқа тилин көргүсти. Күскүде қыс ого база тилин көргүзип, қатқырып турды...

Эркей өткөн байрамды эске алынды. Алты ноябрьда энгерде ол үүрелериле кожо клубта концерт-ойын көргүскендер. Сүрекей сүүнчилү болгон эди. Јолдош дезе онон эки көзин албай отурган... Туура да көрзө, қайра да көр-

зө, Жолдош оны кезе аяктап турганын Эркей сезип турган. Онон концерт-ойын божоп, танецтер башталган. Жаан улус ончозы жана берген. Жагыс ла жинттер артып калган. Жолдош оныла танцевать эдип турала, оның кулагына энчейип, айткан:

— Эркей, мынаң кача берели бе?

— Жок...

— Изү. Бош ло терлей бердим.

— Барып серүнденип ал.

— Кожо баралы.

— Жок. Улус жаман айдыжар — деп, Эркей мойножып турган. Онон Жолдоштың чырайы бүрүнкийлене бергенин көрүп ийеле, араай айткан: — Сен мененг озо чык, бистин айылдын жанына барала, сакып ал...

Жолдош анда-мында айланыжып турала, чыга берген. База бир-эки танецтин кийининде Эркей кайылып калган. Эркей ле Жолдоштың эптү жүргенин көп улус билер, же андый да болзо, ончо улустың көзинче жарабас. Тышкары кар жаап турган. Жалбак-жалбак карлар кейде айланыжып, бийик төңөштө электрический лампочканың жарыгына көбөлөктөрдий кыймыражып турган. Эркей алаканын ичкери жайып, кандый бир карычакты тозуп тудуп аларга, жагыс жерге айланыжып турган. Же изү алаканга түшкен карычак жап эдип кайыла берген.

Бу күн түнде олор јединижип алала, деремнениң кийин жанында сууны жакалај өскөн тарбыл чибилердинг, кайындардын ортозыла базып жүргендер. Түн жылу болгон. Боро тегериден јымжак ак карлар араай төгүлип турган. Деремнеде анда-мында кожонг, каткы угулып турган.

— Эркей... сен меге барарың ба? — деп, Жолдош оны бойына јууктада тартып, жаагына жылу тыныжыла тынып, сураган. — Јаскыда, качан күүк эдип турарда, нени айткан эдинг? Айса ундып салдың ба?

— Жок... Божот, Жолдош... Айу! Сен кижиниң кабыргаларын сый тудуп ийдинг. Же, мен бооро айттым ине.

— Сен мени ундыбазың ба, Эркей?

— Ундыбазым...

— Качанның качан да ба?

— Эйе, эйе.

Онон деремне јаар базып клееделе, Жолдош айткан:

— Жагыс ла сен мени таштап ийер болорың...

— Нениң учун?

— Менен чик жок санаалу да, жараш та уулдар бар.

— Бу сен нени айдадың, Жолдош? Канайып уйалбай айдадың? Өскө уулдар меге не керек? — деп, Эркей айткан. Ол арай ла болзо ол тушта ыйлап ийбеген эди...

— Э-э, неге санааркап отуруң?! — деп, Эмил эжикти ачала, кыйгырды. — Күскүниң алдына отурып алала, нени эдип турган? Белге салып турган болорың ба?

Эмил тўлкў бычкак бөрүгин кыйынынан кийип ийген, эжиктин жанында тиштери кажайып, каткырып турды. Оноң кара тонын чечип, илмекке илип койоло, столдың жанына базып келди.

— Эркей, бу сениң чачыңның койузын, каразын!

— А сениң чачың коомой бо?

— Менийи жама-ан, сары неме. Оның учун јулдай кестирип салгам. Эмди мен стилияга, көр. — Эмил бөрүгин уштып ийди. Ол чачын, уул кижичилеп, чолтыйта кестирип койгон эмтир.

— Кудай-ай, бу канайып турган, бала?

— А, чорт эдер оны! Тараарга чаптык — деп, Эмил колын жаңыды.

— Эмди сени улус стилияга дежер — деп, Эркей каткырды. — Бистинг улус кирелү эмес, сени эмди аайы жок шоодор.

— Мен олордон коркыбай жадым... Абый кайда?

— Жаңы ла чыккан... Бөркиң кий, күрүм! Жаанам кирип келзе, арбанар — деп, Эркей күскүни туура жылдырып, унчукты.

— Қайдалык.

— Чай ичеринг бе?

— Эйе...

Эмил бөрүгин кийбей, оны тизезине салып алала, чайлап отурды. Оның күргүл өңдү омок көстөри ары-бери суртулдап турды. Қыстар ортозында солун-собурды Эркейге Эмил куучындап берди.

— Эмил, кижиге барзанг, тулунг жок не болотон? — деп, Эркей каткырды. — Нени тарайтан, нени өрөтөн?

— Тулунг ол капитализмниң пережитогы. Қайдар оны? Лишний груз, хи-хи-хи! — деп, Эмил көкүп отурды. — Тулунг өргөдий чачы жок дейле, албаган неме албагай, кайдалык. А сени качарга турган дежет, чын ба,

Эркей? Онын учун күскүниг алдына таранып, сыйманып турган болорунг ба?

— Јок, менде андый санаа јок. Анайып сеге кем айтты?

— Кыстар.

— Кей эрмек.

— А не? Чек барбазынг ба? Айса, андый болзо, Јолдошты не ижендирип турган, көрмөзөк? Э-э, мында кандый да јажыт бар эмитир!—деп, Эмил чичкечек ак сабарыла Эркейди кезетти.

— Кандый да јажыт јок. Је ол кижиге барыш деп немеден коркып јадым. Эмил, көрзөң дө, кижиге барган кыстар анча-мынча ла болбой, чек үрелгилей берер — деп, Эркей куучындап отурды. — Бу неден улам андый? Оббөндөри кату тудуп туру дейин дезе, база эмес. Чек ле кайкайдым. Бир ле бала таап ийзе, торт ло шал-јырагылап баскылай берер. Эки-үч баланын кийининде чек ле эне чочколор ошкош болгылай берер. Таранбаста, јазап кийинбес те, ойын-јыргалга да барбас. Ол Јаныйды, Эркени, Ньюраны, Чейнени көрзөң.

Эки-үч јыл мынан озо олор атту-чуулу, аар-калап дояркалар болгон. Омок, јараш, иштенкей кыстар болгон. Кижиге ле барала, јалбагынан јаткылай берген. Эмди чек ле јалкуурала, јүстерин де јунбай барган, Эркени комсомолдын јуунына алдырарда, барбазым деген. Уй кижининг учуры јагыс ла эрге барала, бала чыгаратаны болзо, мен өлөрдиг өлгөңчө кижиге барбазым. Бажымды тазада јүлийле, базап јүрерим.

Бистинг бир кезек келиндерди уйалтар керек. Улустын көзинче уйалта айдар керек. Кижии јаш јүрүмин анайда өткүрер бе? Ньюра да, Эрке де јирме эки-јирме үч јашту келиндер ине. Кече Эрке лакпада туру. Тонынын өмүри јайрадылып калган, чачы семтейип калган, кийими кирлү.

— Бу сен канайып калган, Эрке? — деп сурадым.

— А канайып калган эмитирим? — дейт.

— Не јазап јунунбас, кийинбес?

— Бала-баркалу кижии кееркеп-седеркеп базардан!.. — дейт.

— Јагыс балалу бололо, мынайып јүргенде, балдарынг көптөзө, не болорунг? — дедим.

— Сенин менде керегинг јок! — Кирлү болойын, та

кандый болойын, сенин не керегин бар? — деп, айдат. Колымды жангыла, база бердим. Же ого нени айдарың? Андый келиндерди өмө-жөмөлө түзедер керек — деп, Эркей тың кородоп айтты. — Онон бир ле көрзөн, өбөөним таштап ийди деп ыйлажып жүрөр. Таштап ийбей кайтсын! Күүни жанып жат. Жескинип, уялалып жат.

— Мен шак онынг учун чачымды жулдай кестирип салгам. Олорго түнгей болор күүним жок — деп, Эмил чолтыйта кестирип койгон чачын сыймай тудуп, унчукты. — Онынг ордына деремненин атту-чуулу стилигазы болойын, ха-ха-ха!

— Тенеербе. Керек баштыг чачында, тулунда эмес — деп, Эркей кабагын жемире көрүп айтты. — Керек кижининг бойында...

— Эркейчик, мен сеге бир неме айдарга турум, жажытту неме.

Абый, тайагы шакылдап, Чаманын айылына кирип барарда, Чама ичине кийер чамчазынын төжи ачылып калган, терлеп-бурлап калган чайлап отурды. Жуукта ла жаңы иштеп жанган болгодый. Жаңар печкенинг жанында турды. Абый түрген басканынаг улам солуктап, тыныжы буулып, эжиктиг жанында бир эмеш унчукпай турды.

— Энем, өрө отураар! — деп, Жаңар араай унчукты.

Чама карган эмеген не келгенин сезип ийген ошкош. Ол ары-бери буландап, жаңыс жерге тым отурып болбой барды. Же мен согужарга белен дегендий, бажын бөккөйтүп ийди. Кенетийин туранын ичинде тып-тыммык боло берди. Жаңыс ла печкеде чайдыг шуулап кайнаганы, төрдөпи кыпта частын жыгкылдада сокконы угулат. Абый араай жөткүрип ийеле, эки-үч алтам ичкери алтайла, айтты:

— Сен, жыдымар ийт, менинг баламды не жамандап турган?!

— Кизи ле жамандабаан эдим.

— Чоктыштыг айылында... Ундып койдың ба?!

— Же, Абый, эзиригим жаан болгон, билбей калган эмитрим!

— Сенде уялар жүс те жок, коркор жүрек те жок, жүзи-оозы жок таңма! — Абый база бир алтап, тайакту колы

тыркырап унчукты. — Менин кызымды Карчагага сен тудуп берген бе? Айт! Менин өлгөн уулым Учар, онын сок жагыс кызы Эркей сеге не жаманын жетирди? Учар Жебечи карындажын өлтүргенин сен кайдаг көрдүң?

Чаманын жүзи күп-куу боло берди:

— Көргөм...

— Төгүн! Төгүн неме айтпа! Өлүп калган кижини коп-тобо, кижини күүни жок шилемир! — деп айдала, ол тайагын өрө көдүрүп, Чаманы кезедип турды. — Эмди ол актанып болор эмес, а айтпай, айтпай.

— Абый! Тайагаарла менин жүзиме сайбагар! — деп, Чама тура жүгүрүп, аркырап чыкты. — Мен кандый да жаман болзом, слердин уулаар чылап, кара башту кижини өлтүрбегем. Менин сөзимди төгүн деп турган болзогор, милийзеден сурап уугуар! Ол эмди эткен коркушту керектери учун ол жерде коркушту кыйналып жүргөн болор!

— Сен ле жакшы керектер эткен эдинг база! — деп, Жаңар араай кыйгырып ийди. — Арчынды кем өлтүрдү? Жаш баланы алмарга сугуп, өкпөзин былча согуп, кем өлтүрдү? Айт!

— Доказательствон жок!

— Жок эмес, бар. Бар, уйалбас тагма! Ол керегин учун улус сени туку качан жаргылап койгон! — деп, Жаңар айтты. Абый турган ла жерине отура тўжўп, жаш ба-
ла чылап, ыйлай берди. Жаңар ла Чама жүзүн-жүүрди тооложып, керижип турдылар. Арт учында, Чама эрмек айдып болбой, чырайы тостый кугарып тура берди. Онын жагыс ла башпак тумчугынын үйттери жаанап, сары тиштери арсайып турды. Эмди-эмди ле чурап барала, арык, сырсаж үйинин чичкечек ак мойынын күрек ошкош жаан колдорыла кыйа тудуп ийерге белен болды. Ол уур тынат, онын жоон балтырларлу колдоры тыркырайт. Жаңар десе оны өткүрө көрүп, өртөй айдып турды:

— Менин эмди жылытар немем жок. Мен тегин де удабас өлүп каларым. Темир такалу өдүгинге ичи-буу-рымды керте, кенеде тееп салганын санаага кирбейт пе? Эмди, байла, менин өлөрүмди сакып жадын. Уйалбас! Айла, менин жада калган агамнын эткен керектерин тоолоп жүрер. Сен озо бойыгнын эткен керектеринди тоолоп көр. Кандый болор эмеш?!

— Болор!.. — Чама бажын булгай согуп, ичкери тап этти.

— Јук ле тийип көр, мен эткен керектерингди эмди ле улуска тоолоп берерим эмезе сенинг колыгнанг өлөрүм! — деп, Жаңар база ичкери алтады. — Сенинг кыйгыгнанг коркор кижжи жок.

Кенетийин Чама нени де эске алынып, кандый да саг башка каткыла жаркырада каткыра берди:

— Ха-ха-ха, ой, ха-х! Сен бойыг менинг болушчым болгон эмес бедин? Каруузына турар болзо, кожо тура-тан турубыс... Мындый ак-чек кижжи уурынын курсагын кузуп ийбей, канайып ажырган! А? ха-ха-ха!

— Шак ол жаманым учун эмди шыралап жүргеним бу туру — деп, Жаңар төмөн көрүп унчукты. Абий јук арай-даг өрө туруп, Чама јаар көрбөй, айтты:

— Сен өлгөндөрдинг керегин не коскорып турган? Мынанг кандый астам көрүп ийдинг?

— Мен астам көрүп турган эмезим, мен Эркейди Јолдошко бербеске турум. Эркей меге туш кижжи эмес — деп, Чама үнин жабызадып, унчукты. — Мен оны јакшы жүрзин, ырысту болзын деп сананып јадым.

— Менинг балам тегин де ырысту, сен, ийт, онын ырызын айрып болбозыг! Ол кемге барарын сенен су-рабас. Оны сен азырабаган, чыдатпаган. Мен азырагам, мен чыдаткам. Кемге берерин мен бойым билерим. Коп-тозон, копто, жамандазан, жаманда!

— Менинг керегим бар эди бе? Кайдалык — деп, Ча-ма јаан бажын салактадып, нени де сананып, унчукты.

— Мен мынча јашты јажагалы сендий јаман, сендий кара санаалу кижжи көрбөдим. Айдын-күннинг алдына сендий неме база жүретен туру! — Абий эжикти ийде салып, какпайтып чыга берди.

Бүрүнгий энир кирип келди. Тураныг ичи карангуй-лап турды. Жаңар тураныг ичиле ары-бери шылырада базып, көлөткө чилеп, элбендеп, аяк-казанды јуунатат. Сүре ле тескери тартынып, жүзин переднигининг ич јаны-ла арчып турат. Араайынанг ыйлап турган ошкош. Чама орынга јадала, туктү јаан төжин сыймап, «База ла ке-лишпес неме эдип салган турум» — деп сананды. Қојо-чы оны байа коркушту адылган.

— Сен тенек, тенектинг тенеге! — деп айткан. — Тал-табыш жок жүрердинг ордына, эш кереги жок табыш эдип

турун. Туку качан өлгүлөп калган Учар ла Jebечи сеге не керек? — деген. Онын да айдары јолду. Эмди Чамага улус чике көрбөй јат. Оны көргүлөп ле ийеле, туура көргүлөйт. Керек дезе бүгүн Токпоев те оныла куучындажарынан мойноп ийген. Ого удур кандый да соок көрөлө, ары болуп база берген. Чоктыш та оноң кыйыптейип турган...

Суунчилу бир де неме јок эмтир. Ончо улустың үсти болорго сананган, је јүрүм јаранган сайын улустың там ла учы болуп брааткан эмтир. «Чама бойын көргүзер, акыр ла болзын!» — деп, бойын канайып та көдүрип турза, ананг эш ле неме болбойт. Азыйда Чама бойының ийде-күчиле мактанатан, мениң колымды тудар неме јок дейтен. Је башкун бойы Карчагага јулдай токтодолып алды...

Чама өрө туруп, ары-бери базып, бойын токунадып турды: «Уур ой болзо, тербезендеп баспазым. Мениң ончо немем јеткил». Је кем де электеп каткырып тургандый болды: «Сениң јөөжөн кемге керек, кемге керек? Ха-ха-ха!». Чама казырланып, полго түкүрип ийеле, ойто ло орынга јада берди: «Эш кереги јок неме сананбас керек. Қайдалык».

* * *

Күстинг калганчы айы өдүп, кыштың чакырт эткен соокторы једип келди. Ак кар калыңжыда јаап койды. Улус койы-малын чеденге сугуп, өлөң тартып, одын кезип, бойларының ижин бүдүрип јүрдилер. Баштап тарый көрзө, јүрүм бир ле аай, амыр барып јаткандый. Кажы ла кижы бойының керегин бүдүрип јат. Кажы ла кижы бойының јуртында јуртап јат. Мында ат-нерелу керектер де эдип турган кижы јок. Мында јаан солун табыштар да јок. Је мында түней ле тартыжу өдүп јат. Мылтык-бычакту улус та јок болзо, деремнени кечире баррикадалар да јок болзо, тартыжу өдүп јат. Тартыжу јангы јүрүм, јангы кижы учун өдүп јат. Көскө көрүнбес баррикаданың эки јанында эки башка күүн-санаалу улус туруп јат.

Совхозтың партийный организациязына Тогусов Чамадан комудал бичик барган. Бу бичикте ол коммунист Кергилов Карчаганы соғужып ла аракыдап турган деп бичиген. Тургуза ла комиссия једе конуп келген.

Бүгүн клубка коммунисттер жуулыжып турдылар. Улустың ортозында байрамның кийининде согуш керегинде жүзүн-базын куучындар жүрди.

— Мен мыны улустаң уктым. Карчага озо баштап Октый ла Жолдошты аракыдадала, Чамага тукурып ийген дежет. Оның кийининде бойы барып, соккон дежет. Бу чын ба? — деп, Жалбаков Байрым Күрендейдең сурап турды. — Слер не деп бодоп тураар?

— Карчага андый уул эмес. Мен бодозом, бу төгүн эрмек — деп, Күрендей көзин чала кайра көрүп, билеркеп унчукты. — Ол андый жаман керек этпес. Же Чаманы аңтара согуп ийгенде, согуужы тың күлүк болуптыр. Жаңыс ла партийный кижини колын андый немелерге тийгизип, уймабас керек.

— Бу, айса, эш ле кереги жок неме болбой. Мыны бюродо ло не көрүп салбас? — деп, Жалбаков чөкөп, унчукты. — Өзөктин бажынаң тегине ле түштим.

— Жуунда көрзин деп, жакылта болгон — деп, Күрендей унчукты. — Карчага немени көскө айдар кижини не. Сүрекей ак-чек кижини. Адазы база андый ок кижини болгон эмей.

— Эй, уулдар, залга киригер! деп, Токпоев эжикти ачып, кыйгырды. Ончолоры кирип бардылар. — Таңкылабаар. Кижини мында тумаланып өлөр.

Жуунның повестказында үч сурак турды: баштапкы сурак — малды жакшы кыштадып алары; экинчи сурак — молжулар алынары; үчинчи сурак — персональный. Баштапкы эки сурак аайынча Токпоев жаан эмес куучын айдып ийди. Ол мал кандый айалгада кыштап турганын жартап, ончо једикпестерди темдектеп, дирекцияга мындый-мындый некелтелерис бар деп айдып, жуунды башкарып отурган совхозтын парторгына, кыскачак мойынду белбек жүстү кижиге, бажын кекип турды. Токпоевтин кийининде эки-үч кижини куучын айдып ийди. Күрендей өбөгөн темиккени аайынча бийик молжу алынды. Онон парторг Талбаков совхоз ичинде текши айалга керегинде куучын айтты. Түн ортозы кирезинде партийный жуунның јөбин чыгардылар. Жуунда отурган улустың керилижи, эстежи көптөй берди. Же качан керек персональный суракка једип келерде, ончолоры тымый бердилер. «Акыр, бу Карчага деп таңмазы нени ле энтерип салды болбогой? — деп, кажызы ла сананып

отурды. — Кандый бир жаңы неме угула берер болор бо?»

Талбаков жуукта ла жаңы иштеп келген. Бу жердин улузын да, олордын жаң-кылыгың да билбес. Же ол андый да болзо, көп неме билеечи кижиге болуп, чырайын соодып, бажын жайкап, куучынды баштаардаг озо тамагын жарыдып, жөдүлдөп турды. Жулдай ла чабар деп шүүнип отурган ошкош. Күрдөк көгүстү, кыскачак сынду Талбаков кызыл бөслө жаап койгон столго тайанып, күнүредө куучындап баштады. Ол Карчаганын эткен ончо керектерин тоолоп, оларды жаңгыс ла жаман жаңынан темдектеп, Кара-Кемде атеистический пропаганда коомой төзөлгөн, мында нөкөр Кергилев бурулу деп айдып турды. Онын куучынынан көргөндө, фермада ончо жедикпестер учун сок жаңгыс Карчага бурулу болды. Онын табынча Чаманын письмозына көчүп, оны улуска кычырып береле, айтты:

— Нөкөр Кергилев жаңгыс ла партийный ишти жайрадып салган эмес, же анайда ок коммунист кижининг адын уятка салып жат. Аракыдаш, согуш, хулигандарды көкүдиш. Бу неге жараар кылык? Нөкөр Тогусов совхозтын озочыл ишчизи, онын сөзине бистинг бүтпес учурыбыс жок. Ол бойынын письмозында суракты сүрекей чике тургузып жат. Нөкөр Кергилев ошкош, бойын тудунбас, керишчен, согушчан кижиге партийный организациянын ижин башкарып болор бо? Ол ненинг учун бойын эбире серемжилү улус жууп жат? Темдектезе, Октый — ол кем? Хулиган.

— Э, слер бистинг уулдарга тийбегер! Октый ла Жолдош бистинг энг артык ишчилерис — деп, Токпоев унчукты.

— Карчага Иваныч керегинде жаман сөс айдарга бербезим! — деп, Күрендей сагалы атрас эдип, кыйгырды. — Совхозтын жаандарына жарабай турган болзо, ол жаман кижиге бе?!

— Эйе, эйе!

— Эмди ак-чек кижиге жаңгыс ла Чама туру!

— Нөкөрлөр! Нөкөрлөр! Мен учына жетире, айдайын. Мен жаңы кижиге, жастырып турган болзом, түзөдип ийерер — деп, Талбаков кыскачак колын өрө көдүрүп, ары-бери жаңгып, кыйгырды. — Дисциплина, дисциплина болор учурлу! — Улус тымый берди. Парторг ойто ло

төрт кырлу неме ошкош уур бажын бөкөйтүп, столго тайанып куучындады:

— Нөкөр Кергилов хулигандардан жууп алала, 9 ноябрьда нөкөр Тогусовко организованный табару эткен.

— Төгүн, төгүн!

— Согуш болгон.

— Кергилов оморды айрырга барган — дежи, улус чуркурашты.

— Јарт — деп, Талбаков столго тырс этире согуп, унчукты. — Јарт. Айрырга барган болзын. А нөкөр Тогусовты не соккон? А?

— Слер бу керекти јетире билбейтен эмтиреер, нөкөр Талбаков, — деп, Токпоев өрө туруп, айтты. — Согуш неден улам башталганын, оны нөкөр Кергилов канайда токтотканын куучындап берер кижн бар. Керек болзо, алдыртып келейин.

— Слер отурыгар, нөкөр Токпоев! — деп, Талбаков айтты. — Мен учына јетире айдып ийейин. Мен бодо-зом, нөкөр Кергилов бу керекке киришпес учурлу болгон. Биске кижн согор јангы кем де бербеген..

Је улус ого куучынды учына јетире айдарга бербеди. Ончозы бир уула чуркуражып чыкты. Талбаков колын јангып ийеле, отура берди.

— Нөкөр парторг, мен бир неме айдарга турум — деп, Күрендей өбөгөн өрө туруп, тал-табыштын ортозынан кыйгырды: — Ол согушты бажынан ала учына јетире көргөн кижн бар. Ол кижн бистин алдыска не болгонын јартап айдып берзин. Ол тушта кем бурулузын слер јогынан да билип ийерис!

— Чын!

— Јараар!

— Јелејн копчы да болзо, көргөнин јастыра айтпас! Талбаков өрө туруп, колын јайды:

— Пажалыста, куучындап берзин. Јангыс ла андый болзо, нөкөр Тогусовты база алдырар керек.

— Тогусовты алдырганыс. Келбеген. Оорып турум деген — деп, Токпоев айтты. Онон өрө туруп, эжикти ачып, кыйгырып ийди: — Јелејн! Сен кайда?

— Мында-а!—Јелејн одоштой кыптан чыгып келди. — Слер байа јанба дереерде, јанбай сакып отурум.

— Кир. Чоктыштын айылында не болгонын кичинек те јажырбай, бажынан ала учына јетире куучындап бер.

отурды. — Кандый бир жаңы неме угула берер болор бо?»

Талбаков жуукта ла жаңы иштеп келген. Бу жердин улусун да, олордын жаңг-кылыгың да билбес. Же ол андый да болзо, көп неме билеечи кижиге болуп, цырайын соодып, бажын жайкап, куучынды баштаардаг озо тамагын жарыдып, жөдүлдөп турды. Жулдай ла чабар деп шүүнип отурган ошкош. Күрдөк көгүстү, кыскачак сынду Талбаков кызыл бөслө жаап койгон столго тайанып, күнүредө куучындап баштады. Ол Карчаганың эткен ончо керектерин тоолоп, олорды жаңгыс ла жаман жаңынан темдектеп, Кара-Кемде атеистический пропаганда коомой төзөлгөн, мында нөкөр Кергилев бурулу деп айдып турды. Оның куучынынан көргөндө, фермада ончо жедикпестер учун сок жаңгыс Карчага бурулу болды. Онон табынча Чаманың письмозына көчүп, оны улуска кычырып береле, айтты:

— Нөкөр Кергилев жаңгыс ла партийный ишти жайрадып салган эмес, же анайда ок коммунист кижининг адын уйатка салып жат. Аракыдаш, согуш, хулигандарды көкүдиш. Бу неге жараар кылык? Нөкөр Тогусов совхозтын озочыл ишчизин, оның сөзине бистин бүтпес учурыбыс жок. Ол бойының письмозында суракты сүрекей чике тургузып жат. Нөкөр Кергилев ошкош, бойын тудунбас, керишчен, согушчан кижиге партийный организацияның ижин башкарып болор бо? Ол нениң учун бойын эбире серемжилү улус жууп жат? Темдектезе, Октый — ол кем? Хулиган.

— Э, слер бистингу улдарга тийбегер! Октый ла Жолдош бистингу эн артык ишчилерис — деп, Токпоев унчукты.

— Карчага Иваныч керегинде жаман сөс айдарга бербезим! — деп, Күрендей сагалы атрас эдип, кыйгырды. — Совхозтын жаандарына жарабай турган болзо, ол жаман кижиге бе?!

— Эйе, эйе!

— Эмдиге ак-чек кижиге жаңгыс ла Чама туру!

— Нөкөрлөр! Нөкөрлөр! Мен учына жетире, айдайын. Мен жаңгыс кижиге, жастырып турган болзом, түзөдип ийерер — деп, Талбаков кыскачак колын өрө көдүрүп, ары-бери жагып, кыйгырды. — Дисциплина, дисциплина болор учурлу! — Улус тымый берди. Парторг ойто ло

төрт кырлу неме ошкош уур бажын бөкөйтүп, столго тайанып куучындады:

— Нөкөр Кергилов хулигандардан жууп алала, 9 ноябрьда нөкөр Тогусовко организованный табару эткен.

— Төгүн, төгүн!

— Согуш болгон.

— Кергилов оморды айрыырга барган — дежип, улус чуркурашты.

— Јарт — деп, Талбаков столго тырс этире согуш, унчукты. — Јарт. Айрыырга барган болзын. А нөкөр Тогусовты не соккон? А?

— Слер бу керекти јетире билбейтөн эмтиреер, нөкөр Талбаков, — деп, Токпоев өрө туруп, айтты. — Согуш неден улам башталганын, оны нөкөр Кергилов канайда токтотконун куучындап берер кижн бар. Керек болзо, алдыртып келейин.

— Слер отурыгар, нөкөр Токпоев! — деп, Талбаков айтты. — Мен учына јетире айдып ийейин. Мен бодо-зом, нөкөр Кергилов бу керекке киришпес учурлу болгон. Биске кижн согор јанды кем де бербеген..

Је улус ого куучынды учына јетире айдарга бербеди. Ончозы бир уула чуркуражып чыкты. Талбаков колын јанып ийеле, отура берди.

— Нөкөр парторг, мен бир неме айдарга турум — деп, Күрендей өбөгөн өрө туруп, тал-табыштын ортозынаг кыйгырды: — Ол согушты бажынаг ала учына јетире көргөн кижн бар. Ол кижн бистин алдыска не болгонын јартап айдып берзин. Ол тушта кем бурулузын слер јогынаг да билип ийерис!

— Чын!

— Јараар!

— Јелеји копчы да болзо, көргөнин јастыра айтпас! Талбаков өрө туруп, колын јайды:

— Пажалыста, куучындап берзин. Јангыс ла андый болзо, нөкөр Тогусовты база алдырар керек.

— Тогусовты алдырганыс. Келбеген. Оорып турум деген — деп, Токпоев айтты. Онон өрө туруп, эжикти ачып, кыйгырып ийди: — Јелеји! Сен кайда?

— Мында-а!—Јелеји одоштой кыптаг чыгып келди.

— Слер байа јанба дереерде, јанбай сакып отурум.

— Қир. Чоктыштын айылында не болгонын кичинек те јажырбай, бажынаг ала учына јетире куучындап бер.

Јелеји кире коноло, кызыл бөслө жаап койгон стол-дын јанына тура тўжўп, стройдо турган чылап, чичке-рип, туктурулбай да не болгонын бажынаг ала учына јетире куучындап берди. Ончолоры унчугушпай отурды-лар. Онон Талбаков јаан бажын көдүрип, Јелејини кичинек көзиле кезе ајыктап, сурады:

— Божогоны ла бу ба? Төгүн неме айтпадаар ба?

— Јажыма төгүн неме айткалагым.

Јелеји чыга берди. Талбаков улустыг чырайларын ајыктап, бир кезек сананып отурала, айтты:

— Кемде куучын бар, нөкөрлөр, куучындагар.

Карчага төмөн көрўп, нени де сананып отурды. Бу улус эмди нени айдар? Карчаганын кылык-јангын јара-дар ба, јаратпас па? Күрендей өбөгөн сөс сурап алала, азу сагалын сыймап, јөткүрип айтты:

— Карчаганы да, Чаманы да бис јакшы билерис. Јолдош ло Октыйды база јакшы билерис. Олор кере-гинде бистин шўўлтебис бар. Конишна, согуш, аракы-даш — ол јаман керек. Коммунизмге шагайтап јадыс, а бойыс капитализмниг сас-болотазында јадыбыс... Је бу согушта Карчага кичинек те бурулу эмес... Сок јангыс бу-рулу кижии — Чама. Согушты ол баштаган. Коронду сөстөрдии ол айткан. Советский улустыг ортозына нениг учун империализмниг коронын божодып јат? Андый правоны ого кем берген? Чаманын андый кылыгы кемге керектў? Јагыс ла бистин классовой өштүлериске ке-ректў. Ежели Јолдош Эркейди сўўп турган болзо, мын-да не јаман бар? Бир де јаман јок. Је Чама ончо улус-ырыс јок болзын деп амадап јат.

— Нөкөр, эй! Слер согуш керегинде айдыгар — деп, Талбаков унчукты.

— Мениг фамилиям Самыров. Мен совхозтыг эн артык малчызы! — деп, Күрендей атырандап чыкты.

— Нөкөр Самыров, согуш керегинде айдыгар.

— А мен согуш керегинде айдып турбай? Согуш ја-гыс ла јудрук ажыра болбой јат, нөкөр. Согуш идея, мо-раль учун база болуп јат. Мен бодозом, нөкөр Кергилов јаны мораль, јаны идея учун тартыжып јат.

— Хе-хе-хе, айдарда јаны мораль учун нөкөр Керги-лов јудрукла тартыжып турган ба? — деп, Талбаков каткызына бастыра бойы селендеп, сурады.

— Нөкөр Талбаков, мениг грамытам ас кижии, јасты-

ра айткан болорым — деп, Күрендей өбөгөн ачынды, —
је Чамадый немелерди бир катап јудрукла јырс берип
те ийерге кем јок. Божогон. — Ол магдайынын терин
эбиреде кызыл учукла келеп шидеп койгон кирлү кол-
пладыла арчып, отура берди.

— Хе, Күрендей таайыс макалу айтты!

— Старый большевик.

— Акты-караны таныбас бис тон ло сокор эмес
эмейис — дежип, улус кыймыктажып, чуркуражып
чыкты.

— База кемде куучын бар?

Күрендейди ээчий эки-үч кижип куучын айтты. Онон
Токпоев сөс сурап алала, өрө туруп, токуналу баштады:

— Нөкөр Кергилов кату кылык-јанду кижип. Улусла
јарашпай да турар. Удура сөс тө айдарга сүүр. Је ол ак-
чек кижип. Принципиальный коммунист. Онын учун бис
объективный болор учурлу. Байрамнын кийининде со-
гушта ол бурулу эмес. Бурулу кижип Чама. Је андый да
болзо, нөкөрлөр, Кергилов Чаманы көрбөй турганын,
оны сүре ле истеп турганын база темдектеер керек. Ча-
ма кылыгы јаман да болзо, озочыл ишмекчи. Ол норма-
зын, заданиезин сүре ле бүдүрип јат. Олор экүнинг кө-
рүшпези та неден башталган, мен билбей турум. Ой
өдүп јат, кижип өскөрип јат. Чама да азыйгы Чама эмес.

— Азыйгы ла бойы! — деп, Јалбаков унчукты.

— Ол ло јара тарткыш бойы — деп, Күрендей айт-
ты. — Андый улустын тыш бүдүми өскөрип јат. Ич бү-
дүми качан да өскөрбөс.

— Чын.

— Төгүн!

— Кижипни ойинен өткүре не јамандаар?

Улус ойто ло чуркуража берди. Талбаков бажын кө-
дүрип, графинге карандашла шагкылдада согуп, кый-
гырды:

— Араай, араай, нөкөрлөр! Бу дисциплина јок кайт-
кан коммунисттер.

Улус тымый берди. Токпоев фермада воспитательный
иш керегинде куучындап, онын једикпестерин тоолоп
турды. Онон идеологический иштин коомой өдүп тур-
ганын темдектеди. Улус чала эстегилеп турарда, узай
берген куучынын мынайда божотты:

— Мен нөкөр Самыровтын куучынын јарадып уктым.

Бистин улуска жүрерге чаптык эдип турган немелерди жүрүмнөң жоголтор керек. Чын. Жаңы кижин учун тарты-жар керек. Жаңыс ла жүдрүктүн күчиле эмес, пропаган-данын күчиле. Мен шак анайда бодоп турум. — Токпо-ев уур тынып ийеле, отура берди. Оны ээчий Михаил Майманов куучын айтты. Арып-чылап калган улус онын сөстөрүн лаптап тындабай турдылар. Кийининде рят-та улус жажытту танкылап отурдылар.

— Бистин ортобыста аракыдап турган коммунисттер бар—деп, Майманов айтты. Ончо улус тымый берди.— Темдектезе, Самыров Күрөңдей систематически аракы-дап жат. Бу неге жараар кылык?

Күрөңдей өбөгөн төмөн көрди. Онон бажын омок кө-дүрип, айтты:

— Мен немецке канча жерден элгектей аттырып кой-гон кижин... кантузиялу. Нервный почвада оорулу. Онын учун каа-жаада ичип жадым. Синтематиный дегени — көк төгүн. А сен, Мишка...

— Нөкөр Самыров, нөкөр Самыров, слер сөс сурап алала, айдыгар! — деп, Талбаков оны токтодоп, айтты. Күрөңдей онын сөстөрине кичинек те ажару этпеди.

— Сен күнүн сайын ичип жадын. Трактырла одын тартып, улустын терезин сойып жадын. Бойыннын ке-регинди база айт!

— Мен база бурулу... — деп, Майманов унчукты. — Ол ары-бери буландап турды. — Же, нөкөрлөр, мен Карчага Иванычтын кылыгын жаратпай жадым. Согушка ки-ришпес керек болгон. Бис, коммунисттер, андый керек-тен тууралап турар учурлу. Коммунисттин ару адын кирге-торго уймабас учурлу. Мен бодозом, нөкөр Кер-гиловко выговор берер керек. Бу учуралды кезедү жок артырарга жарабас... — Ол, атрак кара чачын сыймай тудуп, отура берди. Онын мындый куучынын Карчага кайкап укты. Онон нени де эске алынып, күлүмзиренип, өрө турды. Майманов жаскыда жерди тайыс сүрөрдө, оны катап сүрдүргени санаазына кирди. Ого үзеери, калас өртөлгөн горючий учун онын жал акчазынан тудуп ал-ган. Эмди көөркий өч аларга жүргени жарт болды. Ол мыны эмдиге жетире ундыбай жүргөн болгодый.

— Карчага Иваныч, слер нени-нени айдарга тураар ба? — деп, Талбаков жаңыс ла көстөриле күлүмзиренип сурады. Ол керектин аайын ондоп, жуун башталып ту-

рарда болгон шүүлтезин туура таштап ийди.

Карчага бир эмеш сананып турала, айтты:

— Согуш болгон. Онызы чын. Тогусовты да сокконым чын. Анан башка анзырай берген эзирик кижини токтодор арга жок болгон. Нөкөр Майманов тууразында турар керек болгон, киришпес керек болгон деп айдат. Мен мындый шүүлтени жаратпай турум. Бис, коммунисттер, мындый учуралда тууразынан турала, көрүп турар учурыс жок. Калак, меге кир-тор жүга бербезин деп, коркор жагыс жок. Анайып тууралазабыс, анайып коркызабыс, бис коммунисттер эмес, бис обывательдер болорыс. Кажы ла коммунист жүрүмге эрчимдү кирижер учурлу. Кажы ла кижинин салымы бисти сонуркадып турар учурлу. Ненин учун дезе кажы ла кижини — ол советский кижини, бистинг обществонунг кижизини. Менинг керегим жок, мен туш кижини дейтени сүрекей жаман кылык. Бистинг ортобыста туш кижини жок болор учурлу. Менин шүүлтем мындый, нөкөрлөр! — Карчага куучынын токтодып, бир эмеш сананып турды. — Партийный организациянынг ижинде једикпестер көп. Оны түзедерге меге болужыгар, нөкөрлөр. Туш улус болуп тууразында турбагар. Слерден болуш болбозо, мен көп лө неме эдип болбозым. База бир неме айдарга турум. Мен бойымнын кылык-жанымды түзедерге кичеенип јадым. Сөзим кезем, онызы чын. Је кезикте кезем де айдарга келижип јат, нөкөрлөр. Јүрүм андый. Је андый да болзо, кижиге кыйгырбас, кижини кејирлей тутпас керек. Кыйгынынг, коркыдыштынг өйи өдүп калган. Бис кажы ла кижининг јадын-јүрүми, ижини, салымы учун сананар учурлу. Бу сурак аайынча нөкөр Самыров сүрекей чын айткан. Јагы мораль, јагы идея учун тартыжар керек. Је божоды, нөкөрлөр...

Јылу клубтан улус тал-табышту чыккылап, тышкары сооксынгылап, эстегилеп, тарап-таркап турдылар. Күрендей та не де керегинде јастыра-мыстыра орустап, улусты каткыртып турды. Талбаков јууннынг кийининде Карчаганынг јанына базап келеле, айтты:

— Карчага Иваныч, мен слерди аракызак, согушчан, торт ло разбойниктинг бойы деп бодогом. Көрөр болзо, слер чек өскө кижини турбай, ха-ха-ха!

Түн. Соок јыбар терлеп калган магдайды јалап турды. Тоозы жок јылдыстар мунг көстөриле јабыста бүрүңкий јерди, кырларды, агаштарды, ак карга бастыр-

ган јаландарды, тураларды ајыктагылап турдылар. Деремне терен уйкузыла уйуктап јатты. Аралдын јаказында электростанция күүлежин токтодып ийди. Оромдо оттор јап эдип өчүп калды. Тенериде јылдыстар там чокту суркуража бердилер.

Талбаков ло Кергилов оромды өрө базып брааттылар. Талбаков тонынын јаказын өрө көдүрип, кыска буттарыла чолтыс-чолтыс этире базып, куучындап браатты:

— Совхозто айалга андый, нөкөр. Государството кирелтени берип јадыс. Јагыс ла ас. Мынаг ары мынайда иштеерге јарабас. Государството көпти берер керек.

— Ненинг учун кирелте ас? — деп, Каргача базыдын араайладып, сурады.

— Көп причиналар бар. Оны бир сөслө характеризовать эдип болбозын. Је эн ле јаан тутак хозяйствоны башкарып билбезисте болгодый. Ончо резервтерди тузаланып билбей јадыс.

— Мында кем бурулу?

— Кем бурулу? Ончобус бурулу! Сен ончо једикпестерди директордын мойынына салып ийерим деп сананба, Карчага Иваныч.

— Јагы келген парторгтор баштап тарый ончозы слердий болгон эмей, је оног јарым јыл өткөн кийининде өскөрип калатан — деп, Карчага унчукты. — Көргөйис. Уккайыс.

— Је, је сен менен чөкөбө, Карчага Иваныч. — Талбаков Карчаганын јенинен тартып ийди. — Иштеп көрөрис.

— Удабас таг ада берер, бир эмеш уйуктап алар керек — деп, Карчага јарып клееткен тенерини ајыктап, айтты. Анда-мында пөтүктер кыйгырыжып, деремнени ойгозып турды.

КЫШКЫ ЭҢИРЛЕР

Ол күн энгерде Эркей ле Эмил каткырыжып отурарда, Абый айылына јүк ле арайдан једип келген. Ол чечинбей де, нени де айтпай, орынга јада берген. Бу күн түнде онын оорузы јаанап, эдреп, јүзүн-базын неме тоолоп турган. Эмил јүгүрип барала, фельдшер кыс Галяны айдып келген. Галя Абыйга укол тургузып, база таг атканча көс јумбай отурган. Јагыс ла јер јарып,

күн тийип ийерде, Абыйдын температуразы жабызап, санаазы ордына кирип келген. Ол көзин ачып айткан:

— Арай ла болзо ада-энемниң јерине атана бербедим...

Эркей онын јанында ыйлап турган.

— Ыйлаба, тенегеш, — деп, Абый араай унчуккан. — Эмди, байла, јаска јетире өлбөс болбойым. — Онон ол үргүлөп, уйуктай берген.

— Кризис өдө берди — деп, Галя айткан. — Эмди жылула, кичее. Сүре ле температуразын кемјип тур. Айла энгерде келип барарым.

Удабай энезиниң оорыганын угуп ийеле, Јаңар једип келген. Ол кече энгерде кандый куучын болгонын көстинг јажы өткүре Эркейге куучындап берген. Эркей чырайы кугарып калган, кыймык јок отурган. Ол куучынын учурын да јетире ондоп болбой турган. Је Јолдош ло онын ортозында кара көлөткө тура бергени јарт болгон. Ол тушта Эркей јаңыс ла Абый керегинде сананган. Карган өрөкөнгө мындый табышты угарга кандый күч болгонын јакшы билип турган. Јаңар жүрүмим калас өдүп калды деп комудап, јаңыс ла уулымнын черүден јанарын сакып жүрүм деп кереестенип алала, јана берген. «Чаманы айланбас керек болгон — деп, Эркей онын кийининен ары көрүп, сананган. — Бойы бурулу, бойы акча-јөөжөгө ач болгон».

Абый ондолып келерде, Эркей ойто ло күнүн сайын ишке барар болды. Ол кыраларга өтөк тартып, кар токтоор буунтылар эдип, кыстарла кожо иштенип жүрди. Күндер там ла кыскарып, түндер узап турды. Күн сүрекей түрген ажар боло берди. Ол бир кырдын ары јанынан чыгып келеле, экинчи кыр ажыра јажына берер болды. Түште иштенип те жүрзе, түнде уйуктап та јатса, Эркей Јолдош керегинде сананып турды. Акту јерге айттырып аларда, кандый ачу. Чоктыштын айылында болгон учуралдын кийининде Јолдош бир айга отпуск алала, кайдаар да јылыып калган. Та кайдаар барган, кемде билбес. Керек дезе энези де јетире билбей турган:

— Амырап ла баратам деген. Городто нөкөрим бар деп айдып турган. Та кайдаар барган болбой...

Јолдоштын мынайып јылыа бергени керегинде жүзүн-базын куучын жүрген. Бирүзи бир деп айдар, экинчизи чек өскөртө айдар.

— Бистинг јерден чек кача берген.

— Кайра келбезим деп айткан.

— Энези ыйлап отурган.

— Јок, төгүн. Эркей чачып ийерде, тений берген. Оскө јерден кижн экелетем деген.

— Онызы айла кандый да кайлык бала дешкен.

— Тайгада андап јүрген дежет..

Бу табыштарды угуп, Эркей јүрегининг сызына чыдажып болбой, арай ла болзо ыйлап ийбей, Карчагадан сурады:

— Карчага Иваныч, Јолдош кайдаар јылыып калды? Улус јүзүн-базын немелер айдыжып јат. Мени слерге колбоп, Чама ујатка, элекке салды.

Карчага эмеш сананып отурала, айткан.

— Ол келер, Эркей. Сен ого бир јылу сөс айткан болзон...

— Мен оны кайдан табатам?

— Мен онын адресин кемге де айтпас болгом, је сок јангыс сеге айдып јадым. — Карчага өрө туруп, күскүнинг кийин јанынан конверттег кодорып койгон письмо алып берген. — Онын адреси бу письмонынг учында болор. Письмоны да кычырган, кем јок. Анда сен керегинде база айдылып јат.

— А меге јенил бе? — деп, Эркей сураган. Онон Карчаганын колында письмоны албай, турадан түрген чыга берген. Ол күн түнде Эркей тойгончо ыйлап алала, өкпөзи өчүп, амыр ујуктап калган. Јаркынду ай көзнөктөн чалып, ак штораны өдүп, јуурканды араай сыймап турган. Абыј дезе ујуктап болбой, ары-бери анданып, карган сөөктөри сыстап јаткан. Санаазына јүзүн-базын немелер кирип турган. Эркей эртен тура ойгонып келеле, «Кече письмоны не албадым болбогой — деп, бойын арбап сананган. — Эх, тeneгимди, тeneгимди!» Је Јолдош түней ле јанып келер.

Андый да болзо, күндер өткөн сайын Эркейдин чочыыры тыгып, санаа-күүни амыр бербей барды. Кажы ла күн иштег јанып келеле, ол конторага кирип, ары-бери базып, улустынг куучынын тындаалап турды: кем-кем Јолдош керегинде айдып ийер болор бо? Је улус оны торт ло ундып койгон чылап, бир де кижн нени де айтпай турды. Јангыс ла бир катап конторага кирип барарда, Токпоев арбанып турды:

— Уулдың отпусказы божоп калган. Бойы эмдее жетире жок. Чындап ла тений берген болор бо?

Карыкчылду кўндерде анчадала Эмил Эркейге сўрекей жаан болужын жетирген. Ол сўре ле кокурлап, жүзүн-базын каткымчылу немелер куучындап турар болды. Олор Сары-Жалбаннанг өлөң тартып клееттилер. Болчок кўренг ат тошло торсылдада јелип браатты. Чанак, оломо, туга бир аай чыкырап турды. Эркей үүрезиле кожо чанакта өлөңнинг үстүне кыйын јадып алала, кожондожып брааттылар. Көк-чаңкыр өлөң јараш јытла јытанып, изүү јайды эске алындырып турды. Бир кезек чечектер онбой, ол ло бойы артып калган эмтир. Эмил кургап калган чечектерди јууп, олорды јыткарып, кожондоп, каткырып турды. Јылу бүркүк кўн болды. Агаштар ақ кыруга туттурган турдылар. Олорды көрзөң, торт ло мөңүн жалбырактарлу чөрчөк јерининг агаштары ошкош. Јаңыс ла јажыл чибилер ле мөштөр кыруга туттурза да, бойлорынын ногон өгин јылыйтпай турдылар. Эмил кенетийин каткызын токтодып, Эркейдин јенинен тартып, ичкери энчейип, онын жүзине јылу тыныжыла тынып, айтты:

— Эркей, мен сеге бир ле неме айдарга турум. Јаңыс ла сен кемге де айтпазынг ба?

— Эйе, айтпазым.

— Чертен.

— Је чертенип турум — деп, Эркей кырутып калган кирбиктерин көдүрип, Эмилдинг кызара берген чырайын ајыктап унчукты. «Акыр, бу мындый јажытту нени айдарга туру?» — деп, кайкап сананды.

— Јаскыда мен сеге ненинг учун ачынгам, билеринг бе? — деп, Эмил керекти ыраактан баштады.

— Кайдан билейин...

— Ол тушта мен кўнүркегем.

— Кемге?

— Сеге.

— Ненинг учун?

— Карчага Иваныч сўре ле сенинг јанында. А мен јаар көрбөй дө јат.

— А-а, сен мени Карчага Иванычка кўнүркеп жүргенге бе? — деп, Эркей каткырды. — Бу Эмил не чорчындап турган деп, кайкап жүрген эдим ле! Айдарда, андый ба?..

— Эйе, јаңыс ла бир де кижиге айтпа, Эркей. —

Эмил үүрези јаар јайнагандү көрди. — Бу ак-јарыктын үстүнде јангыс ла сеге айттым.

— Эртен ле ончо улуска јарлап ийерим.

— Тенеербе.

— А ол кижии билер бе?

— Јок, јок, кудай, бу нени айдадың? Ол кандый да студентканы сүүп јат. Городской немени — деп, Эмил кайдаар да кунукчылду көрүп, унчукты.

— Онын учун сен чачынды чолтыйта кестирген бе?

— Эйе.

— Городской кыска тўгей болорго бо?

— Эйе, эйе! Ол клубка келеле, мени мактаардан болгой, электеп каткырган. Бажыннан кодыр чыккан ба деп сураган. Уйалганыма арай ла болзо јердин алдына кире бербегем — деп, Эмил јүзин јаказыла бөктөп, унчукты. Ол тескери тартынып, көзин колынын сыртыла јыжып ийди.

— Эмил, токто, санааркаба, экем, — деп, Эркей айтты.

Деремнеге једип барала, чанакта өлөңди двордын чеденинде антарып койдылар. Эмил аттын чанагын алып, ат азырайтан чеден јаар једине берди.

— Эмил, айла эңирде бистин айылга кел! — деп, Эркей кыйгырды.

Күн ажа берген ошкош. Карангуй койылып турды. Јабыс боро тегериден чарак кар төгүлип турды. Двордон уйлардын мөөрөшкөни, көнөктөрдиг кангыраганы, уй саачылардын шагжашканы угулат. Эркей чеденнин јанына бир эмеш турала, изүркенип, мандайын туй тартып койгон арчулын когузадып, кой терези полушубогынын өмүрин ачып, айылы јаар базып ийди. Анда-мында туралардын көзнөктөринде оттор күйүп турды. Клубтың јанында бийик төнөштөги радиодинамиктен диктордын үни јарт угулып турды. Қалганчы солун табыштарды берип турган ошкош. Кайда да чурана ойнойт. Кем де сүүнчилү каткырат. Одын кескен киреенин шуулаганы угулат. Деремненин эңирдеги табыштарын тындап, кургак карла кыјырада базып, бойынын санааларын сананып, Эркей туразынын јанына једип келгенин бойы да сеспей калды. Сенекте, јангы ла јааган карда, јаан өдүктү кижинин изи јатты. «Бу кемнин изи болоттон?» — деп, кайкап санады. Турага кирип келзе, Кар-

чага отурды. Абый ла экүнинг ортодо куучын көйлөп калган эмитр. Абый озогызын эске алынып, нени де куучындап, каткырып отурды. Эркедйинг кирип келгенин көрүп ийеле, эрмегин токтотпой, учына јетире айтты:

— Эйе, сенин таадаг андый кокурчы, каткычы, седег кижн болгон. Ары-бери јүргенде, сүре ле бистинг айылга тўжетен.

Эркеј тонын чечип, Карчагала јакшылажып, печкенин јанында тактага отура берди. Ол соокко кызарып калган јаагын алаканыла јыжып, пыймазын уштып, печкеге кургадып койды.

— Мен Карчагага озогызын куучындап јатпай — деп, Абый Эркеј јаар көрүп, айтты. — Менин артык билер немем бар эмес.

— Мен дезе Абыйга бүгүнгн јүрүм керегинде куучындап отурым — деп, Карчага сүүнчилү унчукты. — Абый неме билбеечи болуп араланып јат. Ол биле-ер. Гагарин ле Титов керегинде сурап отурды. Космоско канайып учуп турган дийт.

— Кулакту кижн база угарга јүрбей — деп, Абый айтты. — Јер үстүнде база не ле болуп јат. Олбөгөн неме алтын аяктаг аш ичер деп, озогы улус айдыжатан. Онызы да чын эмтир. Акыр, о-о јайла, бу мен не калырап турум? Балам бош ло арып-чылап, аштап-суузап калган болбой? — Ол өрө турарга сананды.

— Отураар, отураар, Абый! Мен бойым уруп ичерим — деп, Эркеј түрген өрө туруп, аяк салатан шкап јаар басты.

— Мен, Карчага, мында сего јаман санангам — деп, Абый улу тынды. — Улустын кобына бүткем. Эмди ле санаам јенилди.

— Је, ол куучынды ундып койолы, эјебис.

Эркеј этти көөштөн чыгарып, Карчаганын алдына тургусты:

— Ажаныгар, Карчага Иваныч.

— Бис сен керегинде куучындаштыс — деп, Карчага айтты. — Абый јөпсинип отуры.

— Эйе, мен јөп. Меге тартынбазын. Барзын.

— Кайдаар барзын?

— Кижиге барзын — деп, Абый каткырды.

— Бу Абый нени ле айдар! — Эркеј төмөн көрди. Онын чырайы кызара берди.

— Сени үренип барзын деп шүүштис. Нени айдарың?
— деп, Карчага сүмелү күлүмзиренип, сурады.

— Жаанамды таштап, мен кайдаар да барбазым.

— Бар, бар, мени айланып, неме болбозың.

— Жок. Кокур эмес, Эркей, — деп, Карчага айтты. — Сеге чындап ла үренер крек. Сен он классты божодып салдың. Иштединг. Эмди сеге үренерге де кем жок. Ишке база таскап калдың.

— Жок.

— Нениң учун?

— Мен канайып баратам?

— Заочно не үренбес? Мен бодозом, иштеп тура үрензе, карын макалу. Теория ла практиканы тег билип аларың.

— Күчим жетпес болор... — деп, Эркей алаатып, унчукты.

— Једе-ер!

— Слер болужараар ба?

— Кыйалтазы жок болужарым. Рекомендация берерим. Сессияга жүре берзенг, бис Абыйга болужып турарыс — деп, Карчага айтты.

— Сен аланзыба, Эркей. Үренип алзаң, бойыңа жакшы болор. Бир эки айга жүре берзенг, мен канайып каларым? Агаш ортозында јаткан эмезим, албаты ортозында јадым — деп, Абый айтты.

Эркей сүүнгенине жүзи изип турды.

Бир эмеш оны-мыны куучындажып отурала, Карчага столдоң өрө турды. Ол кийинип, айтты:

— Андый болзо, керек бүдүп калды. Эртеннең ле ала белетен...

Оромды төмөн кыстар кожондожып өтти. Олордың ортозында Эмилдин өткүн ле коо үни аңыланып турды. Клуб јаар баргылап јаткан болгодый. Деремнеде кыштың узун энирин кыскартатан јер клуб эмей. Клубка јииттер күнүң ле сайын јуулып јат. Ойын да, кино до јок болзо, јуулыжып јат... Эркейге кенетийин сүрекей эрикчил боло берди. Улусту, табышту јерге барар күүни келди. Абый оның санаазын кычырып ийген ошкош. Ол күлүмзиренип, айтты:

— Бар, ойно, улустың јыргалын көр, балам. Мениле, карган кижиле, кожо содойып калган не отурың?

Эркей энгирде кийетен ак жакалу кара платъезин кийип, чачын гарап ийди. Онон мендей-шингей шыйдынып, турадан чыга конды. Клубта жииттер толуп калган эмтир. Радиола сүрекей тын ойноп турды. Же бийелеп тургандардын тоозы ас эмтир. Уулдардын көп сабазы биллиардтын жанында жуулыптыр. Шарлардын шакылдаганы ла ойноп тургандардын үндери угулат. Эркейдин жанына Эмил жүгүрип келди. Ол бүгүн чындап ла, городтын жаражайы чылап, чүмдү кийинип алган эмтир. Чачы да тонкур эмес, эптү болуп көрүнди. Эркей онын ого сүрекей жарап турган эптү платъезин, сүүри башту, бийик чоңчойлу жылу ботинказын аяктап, айтты:

— Сен бүгүн торт ло артистка ошкош эмтиринг, Эмил.

— Чын ба, Эркей?

— Чын. Көр, келип жат...

Карчага олор жаар базып келетти. Оны көрүп ийеле. Эмил ары болорго сананды, же Эркей онын колын бойынын колынан божотподы.

— Бу не эригип турган кыстар? — деп, Карчага күлүмзиренип, сурады.

— Бис эрикпей жадыс — деп, Эркей айтты.

— Эркей, барып бир эмеш танцевать эдип ийели — деп, Карчага унчукты.

— Менин будым оорып жат. Ого үзеери, мен пыймалу... Бу Эмилди кычырзаар — деп, Эркей мекеленип ийди.

Эмил айдары жок кызарып, төмөн көрди.

— Слерди кычырарга кем жок по? — деп, Карчага энчейип сурады. Эмил өрө көрбөй, ичкери басты. Олор тургуза ла музыка аайынча айланыжа бердилер. Жарым минуттын бажында Эркейди чек ундып салдылар. Эркей оны кем де тууразынан кезе ширтеп турганын сезип ийди. Ол бажын анаар бурыды. Эжиктин жанында Жолдош бурулу күлүмзиренип турды. Эркейдин жүреги кенетийин айдары жок тын согулып, көстөри тумантый берди. Ол күлүмзиренип, бажын кекиди. Жолдош эпюксынып, онын жанына базып келеле, жакшылашты. Онон айдар немезин таппай, унчукпай турды. Онын чырайы тостый кажайып калган эмтир. Тегин де жаан кара көстөри там жаанап калгандый болды. Учунда Эркей араай сурады:

— Кандый жүрдинг?..

Жолдош нени де айтпай, төмөн көрдү. Бу эш кереги жок куру сурак болгонуна Эркей бойы билип ийди. Онын учун ол мендеп ле манзаарып, айтты:

— Жолдош... Мени тышкары сакып ал, мен эмди ле келерим.

Жолдош нени де айтпай, чыга берди. Эркей тонын мендей-шиндей кийип, онын кийининен чыга конды.

* * *

Бу ла жуукта Чама ла Кожочы бир неме эптеп ийген. Онын учун Кожочынын туразында жаан жүргал болгон. Кожочы ненин де учун Токпоевти алдырып келген. Чама эзириги жаанап, Токпоевтинг тизезине бажын салала, ыйлап турган.

— Николай Адучинович, Карчага деп неме мени жиирге жетти! Ак-жарыктын үстүндө эмди канайып жүрейин?! Азийда жастыргам, чын. Бир кезек улусты кыйа да көрүп жүрөтөм. Эмди мен буруумды алынып жадым. Ак-чек иштеп жадым. Жаман кижжи жаантайын ла жаман жүрөбө? О калак, калак! Капитализмнинг пережитоги эмес болзо, кандый жакшы жүрбөс эдим. Николай Адучинович, меге килегер, болушка. Олбөй жүрөм, өлгөн жулуп берейин, барбай жүрөм, баргаа үзүп берейин. Бажыннын алдына жастык болойын, тукуруп ийзег, ийдинг болойын, ичкери салзан, турунын болойын...

Токпоев десе нени де айтпай, жүнкулдада жөдүлдөп, аракыны жүк берип турган. Арт учында айткан:

— Же, калактаба, Чама, менин де жүрүмим жеңил эмес.

Онон экү кучактажып, кожондожып отурган. Эртезинде Чама ойгонып келсе, бажы сүрекей оорып турды. Ол чала-была ажанып алала, айылынан чыгып, конторага кирип барды. Конторада Карчага ла Токпоев болды. Токпоев Чама жаар кылчайып та көрбөди. Ол тунзүйип калган, нени де бичип отурды. Карчага десе сексек чачын там сексейте сыймап, Чама жаар электегендү көрүп, Токпоевке айтты:

— Бистинг эпчилдер база эптеп ле турган ошкош. Күлүктөрдү эмди ле карызынан тудар болорыс па?

Мыны угуп ийеле, Чаманын жүреги селт эдип калды. Онын эди-каны соой берди.

— Алмарлардын эжиктерин печетеп салзын деп жа-

кару берер. Ревизия эдерис. Артык аш бар болор деп бодоп турум.

— Којочы эн ле байый берген турган эди ле — деп, Токпоев бажын көдүрбей, күнүредди.

— Мен оны алмарга жууктатпас деп канча катап айткан эдим?

— Кем билген оны...

Чаманын керек десе тизелери де тыркыража берди.

— Слер не керектү жүреер?! — деп, Токпоев база ла бажын өрө көдүрбей, сурады.

— Жок, тегине ле... — деп, Чама жүк арайдаг унчукты. Онон бөрүгин кептей тартынып ийеле, конторадаг чыга берди. Кар ого кып-кызыл немедий көрүнди. «Којочы тоолонзо, мен кожо тоолонтон турум» — деп, ол бойында сананды. Жүреги кандый да саг башка үзүктөлүп согулып турды. «Акчаны, акчаны ырада сугар керек... — деп, ол айылы жаар мендеди. — Эмесе мынаг качар, ырада качар керек! Же кайдаар? Качар жер жок. Эмди, Чама, божогонын ла бу!»

Чама ары-бери жайканып, базып браатты.

— Бу Чама бүгүн база эзирик пе? — деп, кем де онын кийининде унчукты.

Чама туразына кирип барарда, туразынын ичи ары-бери жайканып турды. Стенедеге жаан күскүде кижиге база жайканып турды. Чама диванга мылкыс эдип отуруп, көзүн жумуп ийди. Эки кулагы шуулап, шынырайт. Жүреги бирде согулып, бирде согулбай тургандый билдирет.

Чама подгойлонын бүркүзүн ачарга бөкөйип ийерде, көзи карануйлап, неме көрүнбей барды. Андый да болзо, ол бар-жок күчин салып, эжикти ача тартып ийди. «Үй кижиге үйде жогы жакшы болды» — деп, ол эреентереен сананды. Ол полдын алдына түжүп барды. Курч башту темирле жер дөөн терегжиде сайып көрди. Не де кыжырт эдип калды. Банка ол ло жеринде эмтир. Чама ичкери энчейип, тобракты түрген-түрген эжип, каза берди. Ол тыркырап турган колдорыла банканы кодорып, өрө өндөйди. Полдын алдында оро терег. Полго жүк ле төбөзиге тийип турды. Ол банканы колтуктанып алала, сүксүрө текпишти өрө жүк арайдаг чыгып келди. Онон полдын бүркүзүн жабала, өрө туруп, ичкери алтады. Же кенетийин айылдын ичи ары-бери жайканып, ончо неме-

лердин өңи кып-кызыл боло берди. Чама полго көңкөрө күч барып түшти... Акчалу банка орынның алды жаар тоолоно берди. Эки-үч минуттын бажында Тогусов Чаманын жүреги согулбай токтоп калды.

ОЙТО ЛО ЈАС

Кыш билдирбезинен өдүп, јас ойто ло једип келди. Кобы-јиктерди төмөн коркурап аккан табышту суучактардыг тоозы көптөп турды. Јаландарда кыраларга төккөн чокчок-чокчок өтөктөр, тоозы јок кара койлордый, бајырайып көрүнөт. Кары јок каранты јерлер күннинг жылу чогына терлеп, булап јаткылайт. Кузницанын јанында масканын јыгкылдаганы, тракторлордын күркүрегени угулат. Бу—јаан иш алдында калганчы белетениш. Јаланнын кары текшилей кайылып, јер эрий берзе, өзөктөр тал-табышка ойгонып, уйкузын таштап ийер. Қознөк өткүре күн изү чалып турды. Карчага алаканына салып алган алтынzymaқ-сары кукурузанын чарактарын ары-бери экчеп, сүүнчилү ајыктап, айтты:

— Эркеј, көрзөн дө, мен шак ла бу сортко тын иженип турум. Бу климатический јанынан бистинг јерден эмеш ле жылу јерде өскөн кукуруза. Јагыс ла сүт алынбай, тонуп калар болды ба? Је андый да болзо, јажыл массаны көп аларыс.

Эркеј бир чаракты алала, оны ончо јанынан ајыктап көрди:

— А мынын нези башка? Өскө дө үрендердин бүдүми мындыј эмес пе?

— Бу сооко турумкај үрен, Эркеј, — Карчага күлүмзиренди. — Онын өскөн, чыккан јери, бойынын биографиязы бар. Мен бодозом, быјыл бу кукуруза өзөр учурлу. Онын кыразына удобрениени јеткилинче јайганыс. Эмди де ол кыраны суйук аммиакла, микроэлементтерле азыраар керек. Је олорды кайдан алар? Минеральный удобрение ас, эм тура једишпей јат.

— Эмди неме болбозо, улус бисти торт ло ујатка салар — деп, Эркеј төмөн көрүп, кичинек кырлак тумчугынын бажында терди алаканыла арчып, јаагына түжүп келген койу кара чачын туура эдип, айтты.—Онын учун сүрекеј чырмайар керек.

ин — деп, Эркей айтты. — Оноң башка улус кижини «жамылу» бололо, отура берди дежер.

— Жарайт, Эркей, бар. Чындап, калиевый тусты анда аларган эмтир бе, көр. — Карчага билдирбестен ичинде күлүмзиренип отурды: «Ах, сүмелү ле таңмалар! Сөс жогынаң эрмектежип ийген».

Эркей түрген-түкей кийинип, чыга конды. Карчага жаңыскан артып калды. Онын база тышкары чыгар, серүүн кейле тынар, жастың табыжын тындаар күүни келди. Же баштап алган расчётторды учына жетирер керек. Жаңыс ла нениң де учун жүзүн-базын немелер санаазына кирип турды. Койу чачын тонкырайта кестирип алган, кандый да кемзинип калган Эмил көзине көрүнип келди: «Каткымчылу ла кижини! Андый жараш, калың чачын не кестирди не? Городской кыстарга түңей болорго сананган ба айса кандый? Сан башка бала. Бирде көрзө, кожондоп, каткырып турар, а бирде чек ле эригип, борорып калган жүрер».

Эмил керегинде сананарга кандый да жылу болзо, бу санааларын ол туура таштап, соок тоолордын өзөгине чоңуп, иштене берди. Ол маңдайын чырчыйтып, эриндерин кыймыктадып отурды. Күн кыйазынаң столдың үстүне чалып турды. Онын чогы микроскоптын күскүзине тийеле, потолокко чарчап, анда жапшынып калат. Оромды төмөн боро атту Токпоев тидиреде маңтадып клееткенин Карчага көзинин кырыла көрүп ийди. «Эмди бери киретен, чаптык эдетен эмтир — деп, сананды. — Ишти учына жетирип ийейин деген эмес бедим...» Экиүч минуттын бажында Токпоевтин күрсүлдеде басканы угулды. Ол эжикти ачып, жоон күңүрүүш үниле бозогодон кыйгырды:

— Эй, уул! Кабинетте отуруш жеткен эмес пе?! Жалаңдарга барар керек. Ой жеткен!

— Огурба, айу! Кижинин кулагы туна бербезин — деп, Токпоевтин сүүнчилү чырайын аяктап, Карчага каткырды. «Токпоев каа-жаада ла мындый омок-жардак болуп жат. Директор мактаган болбой кайтсын» — деп, ол бойында сананды.

— Центральныйда болдым, Карчага Иванович, директор бис экүни жаскы ишке жакшы белетенгендер деп мактап туру. Же мен айттым: «Бу мениң ижим эмес, Карчага Ивановичтин ижи». Токпоев жарсылдада кат-

кырды.—Складта минеральный удобрениелер бар, сени келип алзын деген. Мени апар деп айдарда, болбогом. Карчага Иванович бойы келип көрзин дегем. Башка-башка немелер, чорт билер оморды. Бистинг јерге та ја-раар, та јок.

—Удобрениени оны кайдар? Селёнка тўней ле чыгып калбай — деп, Карчага кўлўмзиренди.

— Је болор, болор, уул, эмди мени өлгөнчөм лө андыйтан эмтиринг. Мен эмди керектинг аайын билип алдым. — Токпоевтинг көстөри сўмелў каткырып турды. — Эмди ол эки «Беларусьты» алала, бар. Кату јерге чеберленип јүрүгер, уулдар. Прицеп бийик, танкак неме.

— Кыймыктабас Токпоев кыймыктаганда, керек болотон эмтир — деп, Карчага чаазындарын јууйла, столдыг кайырчагына салып, айтты. — Чындап ла јангы өй келип јаткан ошкош.

— Келип јаткан эмес, једип келди... Пленумнын материалдарын кычырып, бойымнын, јаман да болзо, бажымла база сананып көрдим. Мен тон ло тўрткўннинг бойы эмезим ине, Карчага!

— Сени тўрткўн деп кем айтты?

Бир эмеш оны-мыны куучындажып отурдылар. Токпоев изўркенип, орустап эткен кой терези тонынын ончо топчыларын чечип, өмүрин ача тартып ийди. Бүгүн онын бешпек јўзи јангыс та күрең эмес, је кандый да кызыл-оошкы болды. Тишкек, калыг јыкпыктарынын алдынанг кичинек кара көстөри база сўүнчилў көрўп турды.

— Кой мал јылдан јакшы чыгып јат. Былтыргызындый өлўм јок. Эм тура азырал да јеткил. Бу ла бойы болзо, керектерис јакшы болор. Койлорысты ла јакшы төрөдип алатан болзобыс — деп, Токпоев табылу куучындап отурды, — оног арыгызы не болзын. Октыйдын турлузына кече барып јүргем. Койлоры јакшы туруп јат. Бир де кой өлбөгөн. Кўлўк уул. Ончо койчылар Октыйдый болгон болзо, кижн санааркабас та эди. Је јангыс ла бу калганчы кўндерде уйлардын сўди тартылды. Азырал уйдадай берген ошкош...

Карчага Токпоевтинг куучынын тындап отурала, чыдажып болбоды:

— Николай Адучинович, айтканыг јангыс ла мал, кой, уй. А јаскы ишти канайда өткүрерис, мыны сана-

нып көрдүң бе? Айла Пленумнын жобин кычырып, сандым деп айдар.

Токпоев канайып та эпюксынып, төмөн көрүп, тын жөткүрүп ийди. Онон унчукпай, бир эмеш ыкчап отура-ла, баштады:

— Сен, Карчага Иванович, бу ишти ончозын бойың башта. Мен агрономияны аайлап турган эмезим, тегин жерге не камдалыжарым? — Ол колдорун жайып, бурулу көрди. — Ончо техника сенин колыңда болзын. Керектү улусты бойың талдап ал. А мен үренген аайынча кой-малды ла көрүп жүрейин. Ишти шак мынайда эки башка үлежип алалы.

— Канайдар база, анайда да болгой. Же жаңыс ла меге чаптык этпе, Николай Адучинович! Бар-жок күчинге болуш жетир. Былтыргызы чылап, өлөң тартарга трактор блаашпа — деп, Карчага кезетти. — А эмди мен атанадым. Чотойтон немелер бар. Же оны энирде де эдип койбой. Алдырбас.

Экү конторадаң чыгып барала, күннинг жаркынына көстөри кылбыгып, гараж жаар ууландылар.

* * *

Аттар жергележип, омок базып браатты. Кезикте туйгактар алдында суу чачылып, кар кыярап турды. Күннинг чогына түүнти суулар, кайылбаган тоштор күскүнин оодыктарындык жалтыражып жаткылайт. Кобы-жиктерди, терен казылган жолдорды төмөн тоозы жок суучактар коркурап агып жадат. Эркей ле Жолдош унчугушпай жортып брааттылар. Каа-жаада ла эки-жаңыс сөс айдыжып салат. Жер кардан, сооктон жайымдалып, эрип, жылып жадат. Кардын алдынан жаан мендештү чыккылап келген күүк-тамандар жылу эзинге серпилгилеп, көгөрөндөшкилеп турат. Эркейдин кожондоор, кандый да жылу, саң башка кайкамчылу сөстөр айдар күүни келип турды. Сананза, эбире ончо немелер кожондожып тургандый: жалаңдар, кырлар, суулар, агаштар, керек дезде чаңкыр кей. Же ол нениң де учун Жолдоштон кемзинип браатты. Жолдош дезде каа-жаада ол жаар эрке ле жылу көрүп салат. Онон жаңыс ла көзинин булунгыла күлүмзиренип ийет.

— Эркей, сен үренип барарың ба?

— Та, билбезим.

— Карчага Иваныч сени барар болгон деп турбай кайтты? — Жолдош адының базыдын араайладып, оның жалын сыймап, унчукты.

— Барзам да, заочныйга барарым. А сен?

— А мен заявлениени бичип койгом.

— Кижиге де айтпайтан турун не?

— А оны незин жарлаар? Жаңыс ла быжу кирип алган тушта айтпай. Мен андый туйук кижн.

Эркей ого удурани де айтпады. Жаңыс ла кабактарының учы билдирер-билдирбес кыймыктап калды. Удабай жайкын суузы жайылып калган аралды кечип, Бешайрыга једип бардылар. Меести эдектей чөйилип барган чөйбөк кырада улус чокчок чогунты өтөктөрдн жайа таштап турдылар. Жолдош адының оозын токтодо тартып, күнниң жаркынду чогына кылбыгып турган көстөрн шуурып, айтты:

— Је мен өрө јортодым. Сен качан јанарын? Айса бригадала кожо конорын ба?

— Айла энирде келзен. Јанар болзо, кожо јанарыс — деп айдала, Эркей ичкери јортып ийдн. Жолдош база адының оозын бура тартты.

Эркей бригаданың чедејине адын өлөңдөп койоло, бойы иштеп турган улустын јаны јаар басты. Мында јуулган улустын көп сабазы јашөскүрим болды. Тал-табыш, каткы, кокур. Иштегилеп јүрген эмес, ойногылап јүргендн. Эркей озо баштап арбанарга оозын содойтып ийдн. Је оноң лаптап көрүп турза, бригада бүгүн чырмайып иштеген эмтир. Төң ажыра кыралардагы өтөктөрдн база јайгылап салган болуптыр. Эркејдн көрүп ијеле, Эмил агаш күрегн өрө көдүрнп, кыйгырып ийдн:

— Эй, нөкөрлөр! Командирис једип келдн.

Күн ажып, энир киргенче иштейле, ончолоры јанып ијдилер. Эркеј ле Эмил учкажып алган браатты. Жолдош олорто коштой јортып клееделе, кыстар таң алдынаң эки бойы артарга турганын билнп, адын јырс этире камчылап, мантада бердн. Је кыстардын јанынаң Јашка Торбоков айрылбай турды. Ол кыстарга коштой јортып, колтуктай јүктенип алган чураназын колына алып, ат үстүне јыңырада тартып турды. Эмил јаар көрүп, улу тынып турат.

Чаңкыр энир кирип келдн. Озолој берген уулдардын ла кыстардын кожоңы бурылчыктын ары јанынаң

угулат. Ару кей шыгырап, билдирер-билдирбес эзин, икили чилеп, сыылап тургандый болды. Түүлмек суулардын үсти чаазын ошкош жукачак тошло жабыла берди...

Яшка Торбоков — кожончы, кокурчы, уул. Деремнининг эн-арткы бийечизи. Кандый ла кожонды укса, тургуза ла онын мотивин санаазында тудуп алар. Оны жайгыда совхоз баянисттердин курсына ийген. Же үредүни божодоло, жанып келеле, Яшка клубта иштееринен жаза мойноп, айткан:

— Иштебезим. Бу жалку кижининг ижи.

Жаныс ла күлүк эмеш жалку киж. Эмди та жалкузын таштап, жакшы ады чыгарга сананган, та тегин ле оптонын турган — билерге күч. Яшка чуранадын ойноп-ойноп, кандый да сан башка частушкалар кожондоп ийеле, Эркей ле Эмил жаар көрди. Ол бойы санааркап, жүреги сыстап оорып та турган болзо, же онын кунугып билбес омок көстөри каткырып тургандый болды. Бу көстөр, байла, бүдерде андый болуп бүткен туру.

— Эй, кыстар, кандый бир кожон кожондоп ийели бе?! — деп, Яшка кыстарга коштой жортып, сурады. — Карган эмеендер чилеп, сомпойып калган не барып жадыгар?

— Жок, Яшка, бистиң кожондоор күүнибис жок—деп, Эркей айтты.

— Айса мен слерге кандый бир ария кожондоп берейин. Темдектезе, «Риголетто» деп операдан. Угадаар ба?

— Жок, бойсын, Яша.

— Ээ, кыстар! Же айса айла энирде клубка келерер бе?

— Бисти амырыска артырып салзан. Энирде клубка айдыжы жок келерис. Бисте бир куучын бар, Яша!—Эркей адынынг тискиннин силке тартып ийди.

— А менин слерден айрылар күүним жок. — Яшка тегин де кичинек көстөрин очөшкөндү сыкыйтып ийди.— Аалга жерде слер экүни айу-бөрү жип койзо, не болор? Кем каруузына туар?

Же Эмил Яшка жаар соок көрди. Онын көрүжи «Сенин мында айланыжып турган немең не?» — дегендий болды. Яшка кенетийин жобожып, канайып та кичинере берди. Же эки көзи түңгей ле каткылу болды. Ол та ыйлаарга турган, та каткыраарга турган, бачым ондоп то

болбозын. Яшка кыстарга кандый да кокур таштап ийеле, адын жүрс этире камчылап, балкашту сууны чачылатып, кожондоп мантада берди. Эмил онын кийининен ары көрүп, улу тынды:

— Менин ого санаа-күүним жок. Мыны билбес ол кайткан?

Эркей нени де айтпады. Жаңгыс ла анча-мынча жортып браадала, унчукты:

— Сүүбей турган кижини сүүп турган кижинин санаа-күүнүн качан да билбес. Жаңгыс ла бойым деп сананар.

— Онызы чын, Эркей. Билерим. Бойым шыралап жадым.

— Андый болзо, Яшканы кайкаба. Оны сен билбес деп турун ба? Ол ончозын билер. Жаңгыс ла көөркий неге де иженип жат.

— Мен ле чилеп. — Эмил көзинде мөлтүрежи келген жаштарды колынын сыртыла жыжа тартып, жүзин Эркейдин жардына жажырып ийди.

— Та, та, мен бодозом, сен чөкөбөс учурлу. Жарт нени де айдып болбозым. Же ол сен керегинде сананып турган болгодый — деп, Эркей аттын базыдын түргендедип, эрмектенди. Ат сүксен-сүксен этире тапылдада базып браатты. Деремнеде ийттердин үрүшкени угулат. Электрический от жалт эдип, деремне жарый берди. Бүрүңкийде кандый да кызычак бар-жок күчиле кожондоп, көнөктөрүн кагырадып, сууалгыш жаар барып жатты.

— Сен чын айдадын ба, Эркей?

— Эйе, чын. Уксаң да, ол кызычактын кожондоп браатканын. Көөркий недең де коркып турган болбой кайтсын. Кижини кичинекте база ла анайып коркып жүрөтөн эмей. Чын ба, Эмил?

— Мен недең де коркыбайтам.

— А мен өйинен өткүрө коркунчак болгом...

* *
*

Тоолу күндөрдүн бажында Кара-Кем ичи, Бешайры ичи күркүрөп, күүлөп тура берди. Тракторлордун табыжы түндү-түштү серибей турды. Карчага база уйкузын, амырын ундып салды. Ол бажынан ла төмөн боро тоозын болуп калган, ары-бери мантадып турды. Сүрүштин чыңдыйын сүрө ле көрүп турар керек. Уулдар тайыста сүрүп салардан айабас. Карчага сүргөн жердин жака-

зына мотоциклин артырып койоло, бойы Михаил Маймановтын тракторы жаар ууланды. Онын сүрген жери жакшы эмтир. Же Михаил агрономды көрүп ийеле, тракторын токтодып, оны соок уткыды. Былтыр жаскыдагы учурал Карчаганын санаазына кирди. Ол тушта Михаил тайыс сүрген. Онын сүрген жерин Карчага ого экинчи катап сүрдирген. Онын учун эмдиге ле ачынып жүрген болгодый.

— Иш кандый өдүп жат, Михаил? — деп, Карчага трактордын күркүрежи өткүрө кыйгырды. — Бүгүн бу кыраны божодып болорун ба?!

— Чырмайып көргөйүм ле — деп, Михаил соок айтты.

— Жакшы! Жакшы сүрүп жадын, Михаил! Шак ла мынайда учына жетир.

Карчага трактордын канадынан түже секирип ийди. Михаил нени де айтпай, ичкери жортты.

Төнг ажыра кыралап турган Белбеков Байзыннын жанына мантадып барза, трактор жагыскаан өскүзиреп калган турды. Байзын кыранын жаказында уйуктап жатты. Карчага оны силкип-мылкып жадып, жүк арайдан ойгозып алды:

— Бу сен канайып турган, уул?!

Байзын көзин түргөн-түргөн чинип, жаан бурулу кижичилеп, төмөн көрүп, кургак өлөңди жула тартып, айтты:

— Экинчи күн уйуктабадым, Карчага Иванович, сменщик келбеген. Анчыш оорыйла, жана берген. Мен эмди ле иштеп баштаарым, Карчага Иванович!—Ол жумулып турган көстөрүн ачып болбой, оны жаан кара жүдругыла жыжып турды.

— Уйукта, уйукта, Байзын! Амырап ал, уул. А мен бир эмеш иштеп ийейин — деп, Карчага айтты.

— Уйуктайын ба?.. — деп, онызы, бажы мылкыйып, сурады.

— Уйукта, жадып уйукта.

Байзын мылкыс эдип жыгыла берди. Карчага ажыл бараткан күннин кыскалтым чогына көзин шууруп, бир эмеш сананып турды: «Бүгүн бу жерди божодып салар керек. Онон түңей ле өскө жерге көчөргө келижер». Ол Байзыннын тракторун күркүредип, чала жалтанганду ичкери жортып ийди. Болот салдалар жерге тереңжий ба-

далып, жердин кара кыртыжы анданыжа берди. Баштап тарый Карчага чала чочып туды: «Калак, улусты үредип турала, кижги бойы тайыс сүрүп койгой! Уят болор». Ол эки-үч катап тракторын токтодып, борозданын терегин кемжип көрди. Салдалар жерди бир кеминде ле антарып брааткан эмтир. Бу ла бойы барза, жакшы, уйалар неме жок... Күн ажып, шык караңууй түн кире берди. Трактордын оды кара жерле бириге берген карачкыны үйтей сайып, онын жолын жарыдып браатты. Карчаганын бажы оорып, тал-табышка кулагы шыгырап турды. Түн ортозы өдө берерде трактордын жанына Байзын жүгүрүп келди. Ол трактордын одына чыга жүтүрүп, колын жагып турды.

— Карчага Иваныч, эмди мен бойым!—деп, ол кабинага кирип, унчукты.—Макалу уйуктап алдым.—Онон караңууйды кезе айкап, житкезин тырманды: — Мен көөп жадарымда, бу Карчага Иваныч камык жерди энтере сүрүп койгон туру не!

— Калак, Байзын, уйкунг жетпеен болбозын?

— Жок, жеткен, жеткен!

— Бу жерди божодып ийзен, Мишала кожо Кара-Кемге барараар.

— Жарайт. Тан жарып турар тушта божодып саларыс.

Карчага кабинадан чыгып келеле, сооксынып, фуфайказынын ончо тарылгаларын шык этире топчылап ийди. Караңууй чаңкыр тегериде тоозы жок жылдыстар ортозында Тан Чолмон чокту күйүп турды. Ак мөңкүлү тайгалардын соок салкын согот. Октыйдын турлузында онын Тайгыл деп ийди шанкылдада үрет. Карчага сүрүп салган жерле караңууйда тентирилип базып браатты...

Балкашка түжүп туруп, аралды кечип барза, аралдын ол жанында колоскодо газик кептелип калган турды. Онын жанында улус элбендежет. Бу совхозтын директорунын машиназы эмтир. Карчага мотоциклин токтодып, одын өчүрүп ийди. Эбире шык ла караңууй боло берди.

— Эй, нөкөр, болушсаар!—деп, машинанын жанынан Иванов кыйгырды. — Көрмөстин балкажын! Сен канайып көрбөй калдын, Вася? — Ол машинаны ийдип, ыкчап турды. — Бу нөкөрдиг болужыла ченежип көрөли.

— Жакшыба, Алексей Иванович! Бу колоского не кирген улус?!

— Бу кем?

— Мен. Кергилов.

— А-а, жакшы, жакшы, Карчага Иваныч! Сени бедреп жүреле, балкашка түштим. Айдарда, бу балкаштаң мени чыгаратан турун — деп, Иванов карангуйдан жардак үнденди.

— Эмеш өрөөртинен кечер керек болгон. — Карчага Ивановтын жанына базып барды. — Мынан жангыс ла трактор кечип жат.

— Э-э, чаалта. Эмди не болорыс, Вася?

Вася нени де айтпай, машинаны эбире базып, мыжылдап турды.

— Чын, бойыбыс чыгып болбойтон эмтирис. Кийининдеги мост көлөсөлө кожо колоского кептелип калган.

— Алдырбас, эки частын бажында тракторлу уулдар келер. Анда кичинек ле жер арткан — деп, Карчага айтты.

— Андый болзо, сакырга келижетен эмтир. Вася, сен жылу машинага киреле, бир эмеш үргүлөп ал. Карчага Иваныч, сен менгебей турун ба? Сениле куучындажайын деген эдим.

Олор кургак жерге отурып, папиросторун кодордылар. Онон Иванов серенгезин чагып, сурады:

— Же, керектеринг кандый. Карчага Иваныч?

— Эмди тура жакшы.

— Кышкада сенин өткүрген семинарынг калас болбоду. Уулдар кыймыктанып жат. Эмди кыра ижин кыйа көрүп турган кижин жок. Кышкада кыраларга өтөк тө тартыш көп болды... Сен, Карчага Иваныч, минеральный удобрениени алдың ба?

— Алгам. Ас.

— Көпти эмди кайдан аларын? Же удабас, эки—үч жылдан, жеткилине болор. Болор. Партия химияга сүрекей жаан ажару эдип туру. Ол жогынан жер ижи жаранып өзөр аргасы жок деп, чын айдып жат.

— Билерим. Же андый да болзо, удобрениени биске ас бергилеп жат.

— Акыр, Карчага Иванович, сеге бир неме айдайын дегем...—Иванов бир эмеш унчукпай отурды. Онон жаан тынды. — Сени совхозтын главный агрономы. Эдер деген шүүлте бар.

Карчага колын жаңыды:

— Жок, жок. Алексей Иванович! Мен андый иште иштеп болбозым.

— Акыр, сен атырандаба, Карчага Иванович!—деп, Иванов унчукты. — Иштеп болорунг ба айса болбозунг ба, бис билерис. Сен коммунист, үредүүн бийик, ченемелин бар.

— Мен башкарып билбезим, Алексей Иванович.

— Таскай береринг. Мен де келген тарый аайланып болбой тургам. Улусты да жетире билбес болгом. Сен де керегинде шүүлтем жастыра болгон. — Иванов араай каткырды.

— Мен бу кыраларда ченемел өткүрерге турум, Алексей Иванович!

— Өткүр, сеге кем де чаптык этпес. Главный агрономнын ижи сеге чаптык болбос.

— Кукурузаны база катап ченеп көрөргө турум.

— Кукурузаны ба? Сүрекей жакшы. Ол до сеге буудак болбос. Сенде сүрекей жакшы болушчы бар дегет не?

Бир эмеш унчугушпай отурдылар.

— Сананып көр, Карчага Иванович. Же сен коммунист инен, айдарда, партия сени бойы да ол ишке тургузып койор.

Жер текшилей жарып келерде, кечүде Маймановтын тракторы көрүндү. Газикти балкаштан ол чыгара тартып берди. Иванов машинасына отуруп, база катап айтты:

— Айдарда, андый болзын, Карчага Иванович! Кедерлеерим деп сананба.

Газик эбире согуп, кургак жолды төмөн элейтип учурта берди. Карчага десе мотоциклинин жанында алаатып калган турды. Жаан сары күнниг талортозы кырдын ары жанынан көрүнип келди. Деремненин үстүндө чапчанкыр ыш жайылып калган турды.

Э П И Л О Г

Жылу жаңмырларлу изүү жай болды. Озөкти өрө барган узун, чөйбөк кыраларда арба, буудай баштарын жаңы-жаңы ла сууруп, сагалдарындагы оок чалындар мөңүндий суркуражат. Кукурузанын чыгыжы быжыл база жакшы болды.

— Эмил, көрзөн дө, удабас мениле теңдеже берер! — деп, Эркей ийинине једип турар кукурузанын ортозыла базып, айтты. — Јаңыс ла быжарга јетпес. Кыру тўжўп, соок алып ийер. Је силос тўней ле болор. Чын ба? Карчага Иванович капшай келетен болзо кайдат!

Эркейдин койу кара чачын салкын ары-бери ўрпейте согуп, платьезинин кыскачак јенин кылбырадып турды. Онын мөлтүрүүш кара көстөри кўнге кылбыгып, узун кирбиктеринин ортозынан ырысту суркурайт. Эмил дезе кукурузанын ортозы јаар кирбей, кыраның јаказында, тизеге једип турар јажыл өлөнниң ле беш айры чанкыр-чанкыр чечектердин ортозында турды. Онын чөйбөк кўргүл көстөри бўгүн эрикчилдү болды. Јаңыс ла тонкурайта кестирип койгон чачы омок сексейет. Чала кыскачак ла тарзымак платьези онын коо сынын, эптү кеберин илелендирип турды.

— Мен удабас бу иштең барарым. — Эмил энчейип, узун сапту чанкыр чечекти ўзе тартып, јыткарды. — Јараш та болзо, јыды јок чечек. Улуста да андый улус бар, чырайы јараш, а өзөги көңдөй...

— Эмил, Эмил, бу сен нени айдадың? — Эркей кукурузалардың ортозынан чыгып келди. — Не тўнгзўйип калган? Кыжыла, јайыла кожо иштегенис, эмди мени таштап барарга ба? Сени бўгүн не тиштеп ийди?

— Мында иштеер кўўним јок.

— Нениң учун?

— Тегине ле...

— Тегине ле кижиде мындыј јакшы ишти таштабас... — Та, та, канайып ла туруң болбоойың! Је, кўн өксөп браат. Бригадага капшай једер керек — деп айдала, Эркей кыраны јакалай барган јолго чыгара басты.

— Сеге не болзын... Сенеге Јолдош эки көзин албай јат—деп, Эмил онын кийининен араай базып, унчукты.

— А-а, андый ба? — Эркей тура тўжўп, Эмилди јардынан кучактай алып, каткырды. — Сен тегин јерге кунугып јадың, экем... Карчага Иваныч меге ле јолукканда, сен керегинде сурап јат.

— Главный агроном болгонынан бери мында эки-јаныс ла катап болгон. Бисти чек ундып салган. А мен јаар онын көрөр дө кўўни јок.

— Анайда айтпа. Эмди онын ижи көп. Ол јаныс ла бистин кукурузабыс керегинде сананып турган эмес.

Бүткүл совхоз ичинде кыралар керегинде сананып жат...—деп, Эркей айтты.

— Келер күүни бар болзо, једип келер эди — деп, Эмил јөпсинбей турды.

— Сўре ле келип жат. Јаңыс ла сен учуражып турган эмезинг. Бойың кыйып-тейип туруң не.

— Уйатту. Ол мениң санаамды билип ийзе, не болор?

— Не де болбос. Өзөктө машина күүлейт. Карчага Иванныч келип јаткан болбозын.

Анча-мынча болбой, төгнниң ары јанынаң газик чыга конуп келди. Оның кийининен тоозын буркурап, узда чөйилет. Газик кыстардын јанынаң өдүп јадала, тура түшти. Бу чындап та Карчага Иванович эмтир. Ол машинадаң чыга конуп, омок үнденди:

— А мен слерди бедреп турзам! Је, керектер кандый, кыстар?

Машинаның кийининдеги эжиги ачылып, оноң Алексей Ивановичтин јеерен бажы көрүнип келди:

— Бистин кукурузоводтор бо?

— Эйе, Алексей Иванныч!

Эркей ле Эмил кемзингилеп, төмөн көргүлөп алган турдылар. Иванов машинадаң база түшти. Ол кыстарла јакшылажып, кыскарта айтты:

— Је, кукурузагарды көргүзигер, кыстар.—Ол кукурузаның јалаңы јаар ууланды. Карчага оның кийининен басты. Оноң кайра көрүп, чала кабагын жемирип, унчукты:

— Бу не кемзинип турган кыстар? Бисти јаңы көрүп ийдигер бе?

Директор кукурузаның ортозыла базып, оның јалбырактарын талырадып, эбире ајыктап, сўүнчилү куучындап турды:

— Сўрекей јакшы! Јаңыс ла ас үрендегенис, онызы ачу.

— Алаңзыш болгон — деп, Карчага айтты.

— Онызы чын. Алаңзыш болгон. Је мыны удатпай кезип, силостоор керек. Түңгей ле сүт салынарга јетпей, тонгуп калар. Чын ба?

— Чын.

— А сениң болушчыларың, Карчага Иванович, сўрекей кыстар. Күлүктер. —Ол кыраның јаказына чыгып, буудайдын ла арбаның јалаңдарын ајыктады: — Ар-

ба да, буудай да јакшы. Олӧн ижининг бригадазы мынан ыраак па? Је, атаналы.

— Јок, слер атаныгар, Алексей Иванович, мен јойу једе берерим.

— Болушчыларынга јакылта берейин деп пе?

— Эйе. Јаан эмес куучын бар.

— Је, је! — Иванов кӱлӱмзиренди. — Мен сени сакып аларым.

Эмил, Эркеј, Карчага Иванович јолды ӧрӧ табылу базып ийдилер. Кӱн табынча изип, эртен туранынг серӱӱни јоголо берди.

— Бешайрыда кыра кандый, Эркеј?

— Кем јок. Је мындаазына кӧрӧ, чала кирелӱ.

— Ӱрен аш коомойзымак болгон.

— Чыгыжы суйук.

— Јарт... А бу Эмил эрмек айтпас кайткан?

— Бойынан сурагар. Акыр, мен меҗдеп турум. — Эркеј базыдын тӱргендедип, оноҗ бир эмеш јӱгӱрип, анча-мынча ырай берди. Ол бир ле катап кайра кӧрӱп, кӱлӱмзиренип салды. Эмил база базыдын тӱргендедерге сананды. Је буттары камайып та чойдый уурлай берди.

— Эмил, сен меҗе ачынып туруҗ ба?

Эмил јолдоҗ кӧзин албай, бажын јайкады.

— Мен сеҗе эмеш эби јок неме айткан болорым... Кыжыла мында ӧтӧк тартып шыралаганыс санааҗга кирет пе? Эмди кӧрзӧҗ! Эткен ижибис калас артпады.

— Эмеш јалкурып туратан эдис. — Куучыннын ӧс кӧрӧ бергенине сӱӱнип, Эмил кӱлӱмзиренди.

— Кӱч иш. Слерге, кыстарга, андый иш эттирбес керек.

— Нениҗ учуҗ?

— Колынды берзен де. — Карчага Эмилдинг колынан араай тудуп, сабарларыла сыймап кӧрди. — Торсоп калган. Мындыҗ јараш колдорды кичеер керек.

Эмил колын Карчаганын колынан ушта тартып, базыдын тӱргендедип ийди:

— Бис городской эмезис, бистинг колыбыс канайып јараш болор ол?!

— Эмил... — деп, Карчага араай унчукты. Эмил базыдын араайладып, тӧмӧн кӧрди.

— Мен сеҗе бир неме айдарга турум.

— Нени?

— Сен мениг санаамнаг чыкпас болдыг.

Эмил Карчаганын көзине серенгендү ле кайкаганду көрүп, онон чырайы костый кызарып, көзине јаштар мөлтүрежип келди.

— Мен јагыс ла сеге јолугарга сүре ле келип тура-рым, Эмил...

— Бу чын эмеш пе? — деп, Эмил шымыранды.

— Чын, чып-чын, Эмил!

— Карчага Иваныч... Јагыс ла төгүн неме айтпагар. Мен тегин де шыралап јадым... Түндү-түштү слер керегинде сананып јадым. Мен бурулу ба?

— Бу сен канайып турун, Эмил! Мен төгүн немени не айдатам?

— Айдарда, чын ла ба? Чып ла чын ба? — Эмил көзининг јажын пладынын учыла арчып, күлүмзиренди. — Бу мениг тeneгимди...

1963—1964

- 6843 -

БАЖАЛЫКТАР

Кукүрт	5
Көрмөстөр	17
Күрөңдейдин туймеси	27
Нөкөр	42
Күүк	54
Сок жагыс керечи	71
Жүрүмнүн учуры	83
Унчуктырбас ок	101
Күжүл	115
Көлөткө	133
Шуурган	151
Оч	161
Кышкы энгирлер	198
Ойто ло яс	208
Эпилог	219

Аржан Ойынчинович Адаров

АМАДУ

Повесть на алтайском языке

Редакторы Э. М. Палкин, З. С. Суразахова

Художник И. Ортоңулов

Художественно-технический редактор М. И. Тхетииков

Корректоры: Н. М. Тодошева и Г. Д. Голубев

Сдано в набор 4/VI 1964 г. Подписано в печать 5/VIII 1964 г.

Бумага 84×108 ¹/₃₂. Физ. п. л. 3,875=6,355 усл. п. л.

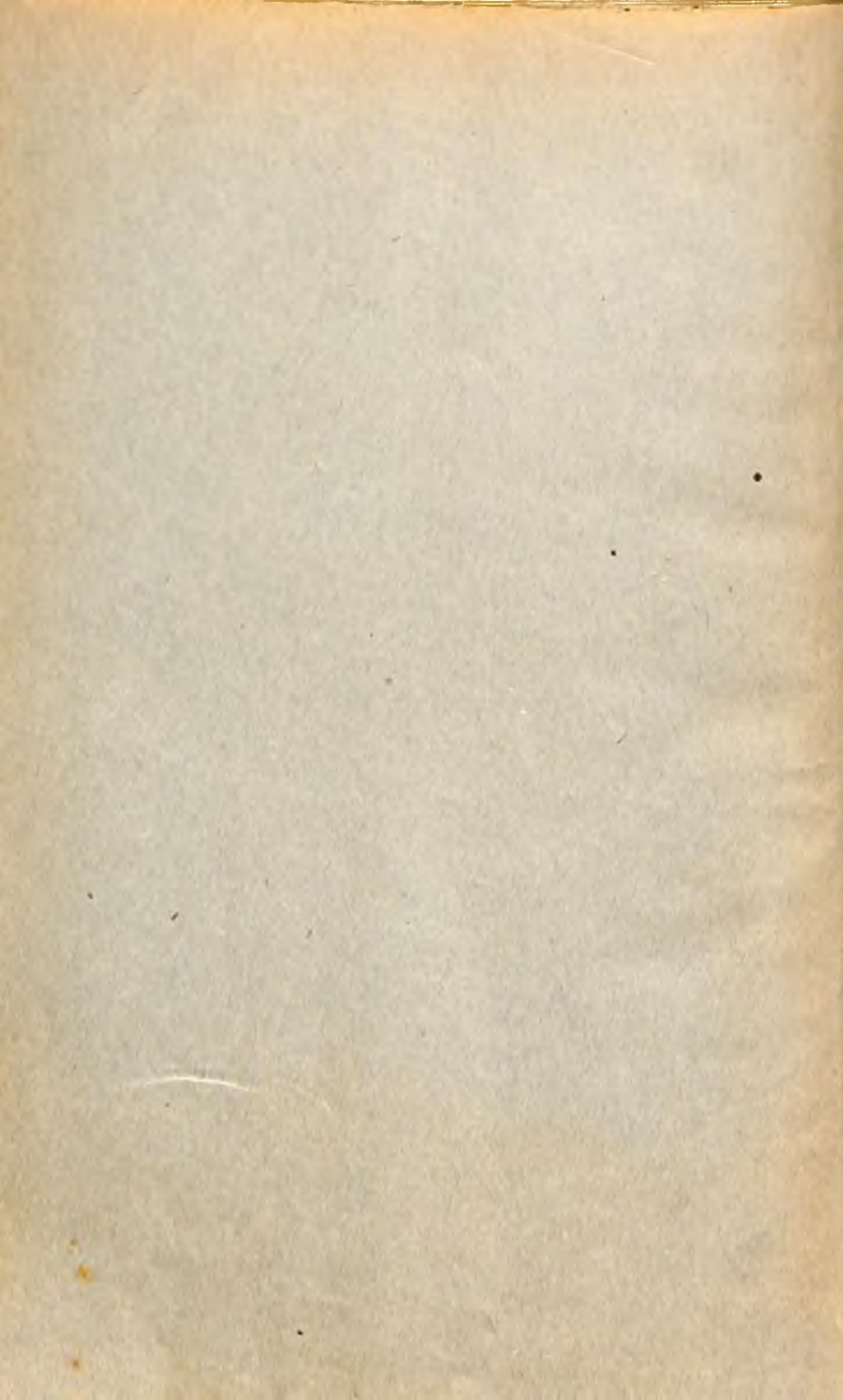
(Уч.-изд. л. 11,44) АН 04540. Заказ № 1355. Тираж 1000 экз.

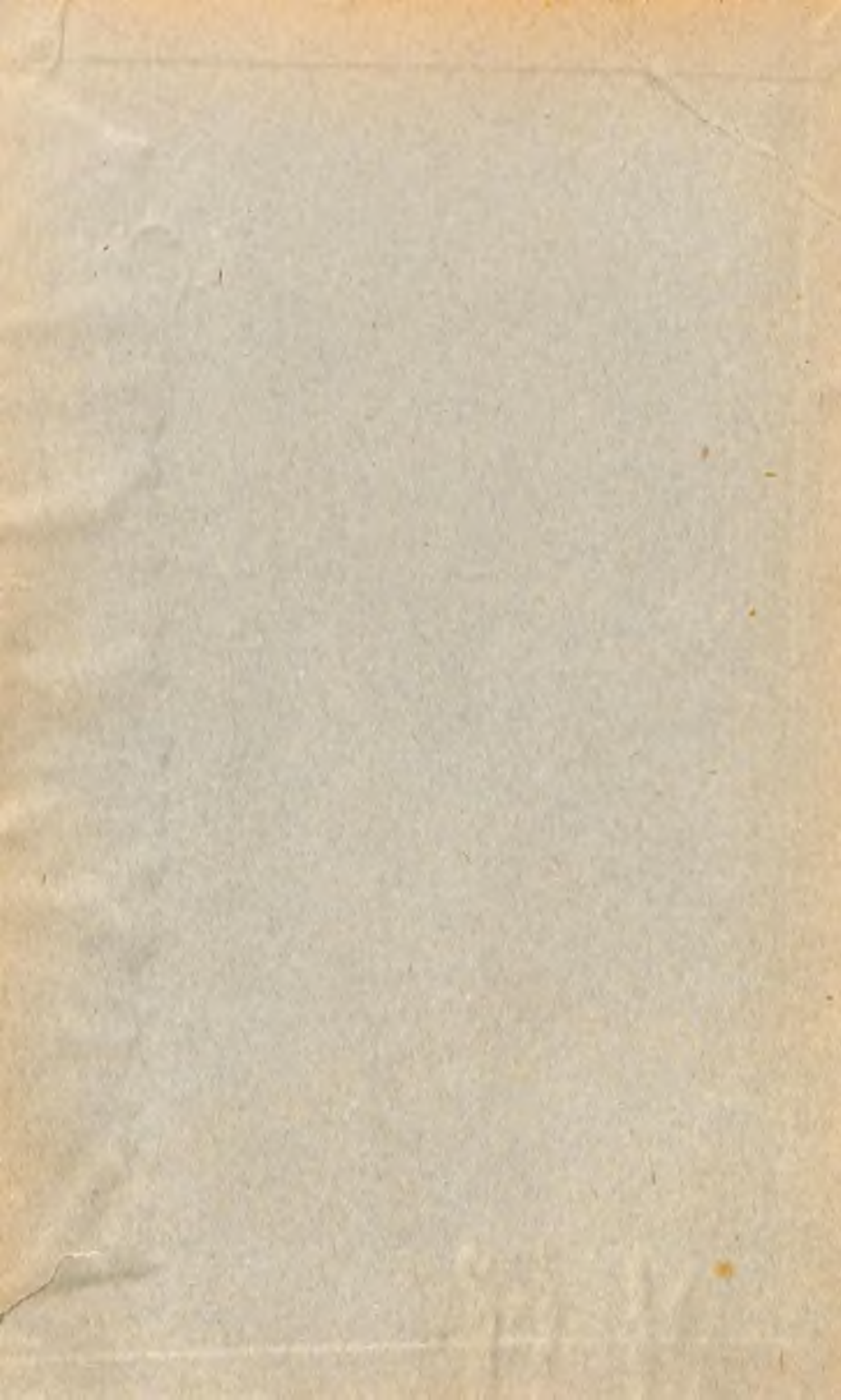
Цена 34 коп.

Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства,
г. Горно-Алтайск, проспект Коммунистический, 44.

Горно-Алтайская типография, г. Горно-Алтайск,
пр. Коммунистический, 25.

Контроль 13

Блази 24 ама
Карагы 10 ама.

ГОРНО АЛТАЙСКОЕ УЧЕБНОЕ ЗАВЕДЕНИЕ